

გაბ აშვილი-მეცნიერი
თბილისის
ბიბლიოთეკა

ს. რ. ბორბაძე.

ქ. თბილისი

წერილები

საქართველოს ისტორიიდან.

ნაწილი პირველი.

(შეფუთვის დაწესებიდან—ქრ. დასაწყისამდე).

R 39.384
3

ქ. თბილისი.

ელექტრომბეჭდუი, მას. ექ. ხელაძისა. ზასკევიჩის ქუჩა, ს. № 3.

1906 წ.

წერილები საქართველოს ისტორიიდან

I

მეფობის დასაწყისი

ყველა ერის ისტორიის დასაწყისი ბურუსით დაფარულია; ყოველი ერის ისტორია ზღაპარ-თქმულებითი გარდმოცემით და გაურკვეველ ცნობებით იწყება. მაგრამ ამ ბურუსში, ზღაპარ-თქმულებასა და გაურკვეველ ცნობებში, როგორც ზღვის ქვიშაში მარგალიტი, ხშირათ თავს იფარავს წმინდა ისტორიული სინამდვილე; მხოლოდ საჭიროა—მცოდნე ხელმა ამ ისტორიულ მარგალიტს დროთა მსვლელობით ზემოიყრილი შლამ-ტალახი მოაშოროს, თვით მარგალიტი კი გარეცხოს, გაასუფთაოს და ყველას დასანახავათ მზის შუქზე გამოიტანოს.

თუ ჩვენს ისტორიას დაუუკვირდებით, აქაც იმავე საზოგადო მოვლენას შევამჩნევთ: ჩვენი ისტორიის დასაწყისიც იმავე სიბნელით და გაურკვეველობით მოცულია; აქაც პირველი ალაგი საისტორიო ზღაპარ-თქმულებას უჭირავს. ავიღოთ თუნდ ის ადგილი, სადაც ჩვენი ისტორიული პირველწყარონი საქართველოში ერთ-მთავრობის დასაწყისზე მოგვითხრობენ.

„ქართლის-ცხოვრება“ ამ საგნის შესახებ გადმოგვცემს, რომ პირველათ საქართველო ალექსანდრე-მაკედონელმა (336—323 წ.) გააერთიანა, როდესაც დაიპყრო იგი და უზენაეს გამგედ თავისი ნათესავი აზონ აარქდოსის-ძე მაკედონელი დაუყენა; მაგრამ აზონმა უზომო სისასტიკით თავის ქვეშევრ-

ძუელ მცხეთას, და თანა ჰყუანდეს კერპნი ლუთად გაცი და გაიმ. და ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა, აზოჲ ძე არან ქართველთა მეფისჲ, და მოკვდა. და შემდგომად მისა დადგა ფარნავაზ. იმან აღმართა კერპი დიდი ცხვისა ზედა და დასდგა სახელი მისი არმაზი, და მოქმნა ზღუდე წყლით კერძო, და ჰრქვიან არმაზ²⁾

ამ-გვარათ, უუძველესი ქართული ქრონიკა გადაქრით გვეუბნება: როდესაც საქართველოს საზღვრებში ალექსანდრე მაკედონელი შემოვიდა, აქ მეფობა უკვე დაწყებული იყო, სახელდობრ „ქართლში“ იჯდა „მეფე“ არანიჲ; საქართველოდან წასვლის დროსაც ალექსანდრე—მაკედონელს ამ ქვეყნის გამგედ „აზონ მაკედონელი“ როდი დაუნიშნავს, არმედ „აზოჲ, ძე არან ქართლას მეფისაჲ“; აზოს შემდეგ გამეფდა ფარნავაზ, ფარნავაზს შემდეგ—საურმაგიო და სხვანი. ერთი სიტყვით, ნაცოინაფურ მონარქიის დაარსება ჩვენში გამოუწვევია არა მაკედონელთა სწინააღმდეგე მოძრაობას, როგორც ამას „ქართლის-ცხოვრება“ ამბობს, არამედ, პირიქით, ალექსანდრე მაკედონელს კიდევაც ხელი შეუწყვია ამ მონარქიის გავრცელებისა და გაძლიერებისათვის; ასე რომ ფარნავაზი, რომელსაც „ქართლის-ცხოვრება“ პირველ ნაციონალურ მონარქად აღიარებს, უკვე მზა-მზარეულ სამეფო ტახტზედ ასულა და ერთ-მთავრობის შექმნა და ქართველთა შეერთება თვითონ აღარ დასჭირვებია. არავითარ ბრძოლას აზოსა და ფარნავაზის შორის ეს ქრონიკა არ იხსენიებს; არას ამბობს იგი არც აზნაურობის დაარსებასა და მწიგნობრობის შემოღებაზედ, თუმცა ქალაქების გამაგრებასა და ციხეების აშენებაზე კი, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, იგი ბევრს ლაპარაკობს.

ასეთია ძირითადი განსხვავება ჩვენს ორ ისტორიულ პირველ-წყაროთა შორის იმ საგნის შესახებ, რომელიც ჩვენი შენიშვნების ტემად ავირჩიეთ. მაგრამ ამავე დროს მათ-შუა

²⁾ ე. თაყაიშვილი: „სამი ისტორ. ხრონიკა“. ტფილისი 1890 წ., 83. 4—5.

ერთი თვალ-საჩინო მსგავსებაცაა, სახლდობრ, ორივე წყარო თანაბრათ სკდილობს—საქართველოს გაერთიანება და შიდა-ქართლში სამონარქიო ცენტრის დამყარება ალექსანდრე მაკედონელის პირადს გაუფენას და ინციატივას დაუკავშირებს, დიდებული საქმე ქართველ ტომის პოლიტიკურათ გაერთებისა ამ დიდებულ „დამპყრობელის“ ნამოქმედარად წარმოადგინოს.

რა გვეთქმის აქ დასახელებულ მსგავსებებისა და განსხვავებათა შესახებ? რომელ პირველ-წყაროს ცნობას უნდა მიეცეს ისტორიულათ უპირატესობა, ან უფრო გარკვეულათ რომ ვთქვათ, ამ წყაროთაგან რომლის ცნობა უფრო ადვილ-შესათანხმებელია უცხო მწერალთა და მსოფლიო ისტორიის იმ დროინდელ ცნობებთან და რა სახით?

ჩვენ განგებ ხაზს ვუსვამთ ამ სიტყვებს: „უფრო ადვილ-შესათანხმებელია უცხო მწერალთა და მსოფლიო ისტორიის იმ დროინდელ ცნობებთან“, რადგან ჩვენი ისტორიულ წყაროების ცნობათა სინამდვილის თითქმის ერთად-ერთი საიმედო საზომი ისაა; თუ ეს ცნობანი რამდენათ ეთანხმებიან, ყოველ შემთხვევაში, არ ეწინააღმდეგებიან მაინც მსოფლიო ისტორიის, მეცნიერებისაგან მტკიცეთ დადგენილ, იმდროინდელ ფაქტებს და უუძველეს ბერძენ-რომაელ მწერალთა კრიტიკულათ გაცხრილულ ცნობებს ჩვენი ქვეყნის შესახებ.

მაგრამ სანამ ამ საგნის შესახებ ჩვენს აზრს გამოვთქვამდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ცოტა უკან დავიხიოთ და მოკლეთ თვალი გადავაგლოთ საქართველოს მდგომარეობას იმ დროს, რომელიც შიდა ქართლში ძლიერის სამონარქიო ცენტრის დაარსებას წინაუბრძოდა.

ქვემოთ ჩვენ ვეცდებით დავასაბუთოთ, რომ შიდა-ქართლში სამონარქიო ცენტრის გადატანა და ქართველთა ტომის ზოგიერთ თემების გაერთიანება დაახლოვებით იმ დროს ეკუთვნის, როდესაც ალექსანდრე მაკედონელმა და მისმა მხედართ-მთავრებმა თითქმის მთელი შუა და დასავლეთის აზია თავის ძლიერს მახვილს დაუმორჩილეს, აზიის დესპოტთა ძლიერება ძირიანათ შეარყიეს და დასავლეთის აზიაში სრულ-

ლიად ახალ პოლიტიკურ ორგანიზმების აღმოცენებას წინადაგი მოუშადას, ესე იგი მე-IV საუკუნის დამლევს ქრისტეს დაბადებამდე.

რას წარმოადგენდა საქართველო ამ დრომდე ეტნოგრაფიულათ და პოლიტიკურათ?

საჭიროა ამ თავითვე შევნიშნოთ, რომ იმ დროს, რომელსაც ჩვენ გვსურს შევეხოთ, არც ცნება საქართველო და არც ამ ცნების გამომხატველი სიტყვა კაცობრიობის ლექსიკონში არ მოიპოვებოდა. არსებობდნ მხოლოთ ქართველ თესლმოდგმის პატარ-პატარა თემები, რომელნიც ოთხი მდინარის: არაქსისა, მტკვრისა, რიონისა და ქოროხის აუზებში იყვნენ გაფანტულნი და უცხო ერებშიაც სხვა და სხვა სახელით იწოდებოდნენ. აღმოსავლეთით მათ საზღვრავდა კასპის ზღვა და ქურთისტანის მთა, ჩრდილოეთით კავკასიონის მთაგრეხილი, დასავლეთით შავი ზღვა კაპეტისწყლიდან ქ. ამიზამდე, ხოლო სამხრეთით ის წყალ-გამყოფი ხაზი, რომელიც იწყება ქურთისტანის მთიდან (მთა „ორეთისა“*), გაივლის ვანისა და ურმიის ტბებ შორის და შემდეგ ჰყოფს არაქსისა, მტკვრისა და ქოროხის აუზებს ეფფრატისა დი ჰალისის ბასინთაგან. ამ საზღვრებ შორის ქართველთა თესლმოდგმა შემდეგნაირათ იყო დასახლებული:

შავი ზღვის სამხრეთად, ამიზის აღმოსავლეთით, ცხოვრობდნ ტიბარენები, მათ აღმოსავლეთით შავიზღვის-პირადვე — მოსინეკები, ამათ სამხრეთ-აღმოსავლეთად, თითქმის ქოროხის სათავემდე, მთებში — ქაღიბები, ჩრდილო-აღმოსავლეთით ტრაპიზონის გამოსწვრივ — მაკრონები; მაკრონებსა და მოსინეკებ შორის მთებში ბინადრობდნ დრაიუბი, ხოლო მაკრონების ჩრდილოეთით ტრაპიზონიდან კაპეტის წყლამდე ჯერ შავიზღვის სანაპირო და შემდეგ მთელი რიონ-ყვირილის აუზი დაქერილი ჰქონდათ კოლხებს, რომელთაც კავკასიონის

*) ასე უწოდებს ამ მთას „ქ.-ცხოვრება“ (ტ. I, გვ. 16): „მთა ორეთისა, რომელ არს ქურთთა ქვეყანასა“.

ქ) შავიზღვისპირა იყვნენ აქაი

მთებიდან თავს დასცქერდენ სოხანები; ქოროხის მარჯვენა ნაპირი არსიანის მთებამდე ტახებისა და სსწმარების ხელში იყო, ხოლო მისი მარცხენა ნაპირი, მაკრონებსა და ტაოხებ შუა, სკიფიანებს ეკირათ. ტაოხების სამხრეთად, არაქსისა, ქოროხისა და ეფრატის სათავეთა შორის ფაზიანები ცხოვრობდენ, ხოლო არაქსის სათავე მატეიანებს ეკირათ. მტკვრის სათავეში არსიანის მთების აღმოსავლეთით ბორჯომის ხეობამდე და მესხეთის მთების ჩრდილოეთის ფერდობამდე (რომლის გავრძელებასაც წარმოადგენს მთა არსიანისა, რისგამოც უცხოეთის მწერლები ხშირათ ამ უკანასკნელსაც „მესხების“ მთას ეძახოდენ) — ბინადრობდენ მოსხები, რომელნიც შეადგენდენ ნაწილს ივერიელებისას; ამ უკანასკნელთა მიწა-წყალი კი აღწევდა აღმოსავლეთით ალაზნამდე, ხოლო სამხრეთით მტკვრისა და არაქსის წყალ-გამყოფ ხაზამდე;**) ივერიელების აღმოსავლეთით კასპის ზღვამდე ალაზნელები ცხოვრობდენ, ხოლო არაქსის ბასეინი ალაზნელებს ეკირათ. ამათ გარდა, კასპის ზღვის სამხრეთ-დასავლეთის სანაპიროებში კადუსიანები ბინადრობდენ, ხოლო ამათ სამხრეთ-დასავლეთით თითქმის ტიგრამდე კარდუქები იყვენ დასახლებული.

ამგვარათ: ტაბარენნი, მოსინეკნი, ქაბიბები, მაკრანები, დრილები, კალხები, სოხანბა, ტახები, სსწმარები, სკიფიანები, ფაზიანები, მატეიანი, მოსხები-ივერიელნი, ალაზნელნი, ალაზნეანნი, კარდუქები და კადუსიანები³⁾, აი ქართველთა თესლ-მო-

**) ასირიელები კი მთელს ამ ტერიტორიაზე მცხოვრებ თემს (ე. ი. როგორც საკუთრათ მოსხებს, ისე ივერიელებს) საერთო სახელით იცნობდნენ: იგინი მათ ეძახოდენ «მუსკებს», რაც უდრის იმავე «მოსხებს» ანუ „მესხებს“ (დ. ბაქრაძე: „ისტორია საქართველოსი“. თბილისი 1889 წ. გვ. 17).

³⁾ ამ თემების სახელები და მათი ადგილ-ბინადრობა ჩვენ დავადგინეთ ჰეროდოტისა (480—426 წ.) და ქსენოფონტის (431—354 წ.) ცნობათა მიხედვით, რომელნიც შევავსეთ აპოლონ როდოსელითა (250—200 წ.) და სტრაბონის (66 ქრ. წინ და 24 ქრ. შემდეგ) ცნობებით. იხ. Ганъ: „Извѣстiя древн. греч. и римск. писателей о Кавказѣ“ ч. I. Тифлисъ.

დგმის უმთავრესი თემები, რომელნიც მე-VI საუკუნის და-
 მლევს სპარსეთის მეფემ დარიოზ ჰისტასპმა (521—486)
 თავის მონარქიის საერთო წეს-წყობილებას დაუმორჩილა.
 ამას შემდეგ აღნიშნული თემები ალექსანდრე მაკედონელის
 შემოსევამდე (330 წლამდე) სპარსეთის ხელიდან აღარ გამო-
 სულან.

თვითელი ამ თემთაგანი, თავის მხრივ, დაყოფილი იყო
 რამდენსამე საგვარეულოდ, რომელთაც განაგებდა გვარის
 (= „სახლის“) უფროსი წევრი მამაკაცი ანუ „მამასახლსი“,
 ხოლო მთელ თემში უუძლიერესი გვარის მამასახლისი იმავე
 დროს მთელი თემის უფროსადაც ითვლებოდა, ესე იგი იყო
 თემის მამასახლსი. უცხოეთის მწერლები ამ თემის უფროსებს
 „მეფეებს“ უწოდებენ, თუმცა იმავე დროს ამ „მეფეებზე“
 ისეთ ცნობებს იძლევიან, რომ ყოვლად შეუძლებელია მათ
 ეს ღირსება მიეკუთნოსთ. მაგალითად, ქსენოფონტის მოწმო-
 ბით (431—354 წ.), მოსინეკები მრავალ დაბებად იყვენ დასა-
 ხლებულნი და ორ დიდ ჯგუფად განიყოფებოდენ, რომელ-
 თაც თავთავისი „უფროსები“ ჰყავდათ, ხოლო ამ უფროსთა
 შორის პირველი ადგილი ეჭირა იმ გვარის უფროსს, რომლის
 ხელშიაც სატახტო ქალაქი იმყოფებოდა. ამ გვარის
 უფროსს ქსენოფონტე „მეფეს“ უწოდებს, მაგრამ იქვე
 შენიშნავს, რომ ამ მეფეს უფლება არა ჰქონდა თავის
 ციხე-დარბაზიდან გამოსულიყო, და მთელ სამოსინეკოს მფლობელობაც
 ეკუთვნოდა არა მას, არამედ იმ გვარს, რომლის
 წევრადაც იგი ითვლებოდაო; რაც შეეხება დანარჩენი გვა-
 რების უფროსთა დანიშვნას, როგორც ქსენოფონტეს სიტყვე-

1884 r. стр. 12—22. 26—41. 44—52. 55—83.—ამათ გარდა სახეში
 გვქონდა ფრანსუა ლენორმანის გამოკვლევანი აღარადიელთა შესახებ
 (შეად. მ. ჯანაშვილის წინასიტყვაობა მის მიერ გამოცემულ „საქართვე-
 გეოგრაფიისა“—ვახუშტი ბატონიშვილისა. ტფ. 1904 წ. გვ. 80—ლდ).
 ხოლო ვებლმძღვანელობდით იმავე ლენორმანის ატლასით, რომელიც
 მას თავის „Histoire ancienne de l'Orient“-ის მე-V ტომში აქვს ჩართუ-
 ლი. Paris 1887. ამ ატლასში ნაჩვენებია დარიოზის მონარქია.

ბიდან სჩანს, არც ეს საქმე ყოფილა მოსინეკების „მეფის“ ხელში.⁴⁾—მაგრამ ყველაზე უფრო გარკვეულ ცნობებს თემისა და გვარის უფროსთა შესახებ სტრაბონის გეოგრაფიაში ვპოულობთ. მართალია ამ გეოგრაფიაში შეტანილი მასალების შეკრება, როგორც თვითონ სტრაბონი ამბობს, პირველ საუკუნეს ეკუთვნის ქრ. დაბადებამდე, მაგრამ თვით იმ წყობილების სიმტკიცე და გარკვეულობა, რომელიც იქაა აწერილი, და მოსინეკების წესწყობილებასთან მისი შედარება ნათლად ამტკიცებს, რომ იმ წყობილების დასაწყისი ფრიად შორეულ და უუძველეს დროს უნდა ჰკუთნებოდეს. მაგალითად ივერიელების შესახებ სტრაბონი გადაქრით ამბობს, რომ ეს ხალხი პირველ საუკუნეშია ც კი „მეფეს“ ირჩევდა სამეფო საგვარეულოს უხუცეს წევრთა შორის, იქიდანვე ირჩევდა მეორე პირს, რომლის ხელშიაც იყო უზენაესი სამართალი და მხედართ-მთავრობა, ხოლო მეზობელ ერებთან ურთიერთობის საქმეს სამღვდელოება განაგებდაო. ცხადია, აქ ჩვეულებრივს თემის უფროსზე ანუ „თემის-მამასახლისზეა“ ლაპარაკი და არა სრულ უფლებიანს მეფეზე. სწორეთ ამისავე მსგავსად თვითეული „გვარის“ შინაურ საქმეებსაც გვარის უხუცესი წევრი ანუ „საგვარო მამასახლისი“ განაგებდა; ქონება იმ დროს არ შეადგენდა კერძო საკუთარებას, არამედ მთელი გვარის საკუთრებად ითვლებოდა. ერთი სიტყვით, მთელი ივერიის პოლიტიკურ-სოციალური ცხოვრება, როგორც სტრაბონის დროს ისე მის წინედაც, მამასახლისურ-გვარაჯობით წყობილებაზე იყო აგებული.⁵⁾—სტრაბონისავე მოწმობით, ალბანელები ძველათ 26 ჯგუფად ყოფილან დანაწილებული და თვითეულს მათგანს საკუთარი „მეფე“ ჰყოლია. ეს ჯგუფები იმდენათ დამოუკიდებელნი ყოფილან ერთმანეთზე, რომ თითქმის საკუთარი კილოკავებიც კი შეუ-

4) ამაზე იხ. И. Джаваховъ. Государств. строй древн. Грузин и древн. Арменіи. Сиб. 1905 г. стр. 28—29. შეად. Ганъ, Извѣстія... I, стр. 39.

5) იხ. И. Джаваховъ, loc. cit. стр. 8—10.

ქმნიათ.⁶⁾—სოახეშაიაც „მეფის“ უფლება „სამასთა საბქოთი“
ყოფილა შეზღუდული⁷⁾).

ერთი სიტყვით, დღეს უკვე საკმაოდ დადგენილ ისტორიულ ფაქტად შეგვიძლია ჩავთვალოთ ის გარემოება, რომ შიდა-ქართლში სამონარქიო ცენტრის გადმოტანამდე და მის ხელ-ქვეშ ქართველ თემთა გაერთებამდე—ყოველი თემი ცალკე ცხოვრობდა და საკუთარს უფროსს ანუ თემის-მამასახლისს ემორჩილებოდა; ამ სამამასახლისო უფლებიდან წარმოიშვა და მასთანვე მტკიცეთ შეკავშირებული დარჩა შემდეგშიაც,—როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ,—შიდა ქართლის მეფეთა უფლება; ეს ხასიათი არ დაუკარგავს მეფის უფლებას ჩვენში თვით მე-VI საუკუნემდე ქრ. შემდეგ, როდესაც სასანიდებმა შიდა-ქართლში მეფობა გააუქმეს.

მართალია, როგორც საბერძნეთის მწერლები მოგვითხრობენ და ლინგვისტიური გამოკვლევანიც ამტკიცებს, ამ თემთა შორის დიდი მსგავსება და ნათესაობაც ყოფილა⁸⁾, მაგრამ ამ მსგავსებასა და ნათესაობას, როგორცა სჩანს, მაინც

6) Ганъ. Извѣстія... I, стр. 71.

7) Ibidem. стр. 66.

8) მაგალითად მოსხეზზე ჰეკატეი (550 წლის მახლ. ქრ. წინ) ამბობს: „მოსხეზი კოლხური მოდგმისანი არიან და მატინების მოსამზღვრეთ ცხოვრობენო“ (Ганъ loc. cit. 8); მოსხეზი—ეს ხომ ჩვენი მესხებია ანუ იგივე ქართლები, მაშასადამე კოლხებიც ქართულის მოდგმისანი ყოფილან; როგორც ლენორმანი ამტკიცებს, ალაროდიანებიც ქართველთა მონათესავე თემი იყო; ივერიელებზე აღარას ვამბობთ, რადგან მათი, კოლხებისა, მოსხეზისა და ალაროდიანების ნათესაური კავშირი, ვგონებთ, თავისთავადაც ცხადი უნდა იყოს. დანარჩენ თემებთან მათს ნათესაურს კავშირს კი მათი სოციალური ორგანიზაციისა, საომარი იარაღისა და ზნე-ჩვეულებათა საოცარი მსგავსება ამტკიცებს. მაგალითად, ჰეროდოტეს მოწმობით მოსხეზი, ციხარენები, შაქრონები და მოსინეკები ერთგვარს იარაღს ატარებდენ, ხოლო კოლხები, სასპირები და ალაროდიანები—ერთგვარს (Ганъ loc. cit. I, 21). რაც შეეხება კალუსიანებსა და კარღუქებს, ამათი თვით სახელწოდების ეტიმოლოგიაც კი საბუთს გვაძლევს—იგინი ქართლოსიანთა ანუ ქართველთა (=„კარღუ“ იგივე მეგრული „ქართუ“ და ქართული „ქართუ“—არის) თანამოსახელედ და მონათესავედ ჩავთვალოთ.

ვერ მოუხერხებია აღნიშნულ თემთა განცალკევების შესუსტება და გაუქმება. ამის მიზეზი ჩვენის ფიქრით უნდა ყოფილიყო ის გარემოება, რომ ქართველი თესლ-მოდგმის თემები კულტურულ განვითარების ერთსა და იმავე საფეხურზე არ იდგენ, რადგან სხვა და სხვა გვარს გეოგრაფიულ პირობებში ცხოვრობდნ და წარმოების წესიც მამეტებულ ნაწილათ განსხვავებული ქცნდათ. მაგალითად ტიბარელები და ალბანელები რომ ჯერ ისევ შეჯგობას მისდევდენ,⁹⁾ ივერიელთა შორის იმავე დროს წარმოების უმთავრეს ფორმას მიწის-მუშაობა შეადგენდა,¹⁰⁾ ქალები შადნებში მუშაობდენ,¹¹⁾ ხოლო კოლხები სელის-წარმოებითა და სკარფო ვაჭრობით იყვენ სახელგათქმული.¹²⁾ მართალია, როცა გარეშე მტერი შემოესეოდათ, რამოდენიმე თემი ერთებოდა დი ისე უხვდებოდა სამშობლოს მტერს,¹³⁾ მაგრამ ეს შეერთებაც იგივევე შემთხვევითი ხასიათისა და ხანმოკლე იყო, როგორც თვით მტრის შემოსევა. ამიტომ, დადგებოდა თუ არა მშვიდობიანობა, თემებიც დაიშლებოდენ და განკერძოებით იწყებდენ ცხოვრებას, ანდა ერთმანეთს საზღვრებისა და უფროსობის შესახებ დაუწყებდენ კინკლაობას; ზოგჯერ ამ კინკლაობას მტრის შემოსევის დროსაც არ ივიწყებდენ.¹⁴⁾

ცხადია, ამგვარს პირობებში მყოფი ხალხი თავისთავად არც ისურვებდა და ვერც შესძლებდა საერთო ცენტრის შექმნას, ხანგრძლივ გაერთიანებას, თუ მას რაიმე გარეშე ძალა, გარედან მოქმედი ხანგრძლივი და ძლიერი გავლენა არ აიძულებდა განცალკევების სისუსტე ეგრძნო და შეერთების მნიშვნელობა შეეგნო. და აი, სწორეთ ამ შეგნების საფუძველი ჩაი-

⁹⁾ ტიბარენებზე აპოლონი როდოსელი (Ганъ, loc. cit. I, 44. შეად. 143), ხოლო ალბანელებზე—სტრაბონი (ibidem, стр. 68).

¹⁰⁾ Ганъ. Извѣстiя... I, 67.

¹¹⁾ ibid. 41. 46. 83.

¹²⁾ ibid. 15. 65.

¹³⁾ Ганъ. Извѣстiя... I, 21—22.

¹⁴⁾ ასე მოიქცნენ მოხინეები. ibid. стр. 37—39.

ყარა მაშინ, როდესაც ყველა ქართველი თემები სპარსეთის ძლიერს მონარქიას დაუმორჩილეს და უცხო ტომთა ძლიერს მუხრუქში მოათავსეს.

როგორც ვიცით, დარიოზ ჰისტასპის მონარქია 20-ზე მეტ სსსატრაპად (ოლქად) იყო დანაწილებული. თვითეულ ოლქს განაგებდა სატრაპი ანუ „მეფის-მოადგილე“, რომელიც უმეტესადაა მეფის საგვარეულოდან ინიშნებოდა და რომლის ხელშიაც შეერთებული იყო როგორც სამოქალაქო ისე სამხედრო უფლება. როგორც მეფის მონათესავე, სატრაპი სრული მისი ნდობით იყო მოსიდი და, როგორც სურდა, ისე განაგებდა, ან უკეთ რომ ვთქვათ ატყავებდა და ავიწროვებდა ქვეშევრდომებს, რომელნიც უიმისოდაც მეტად მძიმე ხარჯებითა და ბეჭრით იყვნენ დატვირთულნი. მაგრამ ყველა ბევარაზე უსასტიკესი და უმძიმესი იყო დიდძალი სახელაწიფო ჯარის შენახვა, რომელიც მომეტებულ ნაწილათ დაქირავებული იყო. მართალია, სპარსეთი არ ერეოდა დაპყრობილ ხალხთა შინაურ ცხოვრებაში, ზოგჯერ მათ მამაპაპეულ წესებსა და გამგეობას უტოლებდა, მათს სარწმუნოებას არ ეხებოდა, — მაგრამ, მიუხედავად ამისა, პროვინციები მაინც სასტიკ გაქირავებაში იყვნენ, რადგან არავითარი კანონით განსაზღვრული წეს-რიგი არ იფარავდა მათ სატრაპებისა ან მათი აგენტების თვით-ნებობისაგან, ხოლო უზომო გადასახადები და ბევარი სულსა ჰხდიდა და ალატაკებდა დამონებულ ერებს.¹⁵⁾

აი ასეთი იყო ის სახელმწიფო, რომლის მძიმე უღელიც კისერზედ დაედგა ჩვენს ხალხს მე-VI საუკუნეში ქრ. დაბადებამდე. ლენორმანის რუქით იუკრიელები, ალბანელები და კარდუქები დარიოზის იმპერიის მე-XVIII სასატრაპოს შეადგენდენ, ხოლო ჰეროდოტის მოწმობით ამავე სასატრაპოს ეკუთვნოდენ, აგრეთვე: ალაროდანნი, მსტიენები და სსხირები.¹⁶⁾ რაც შე-

¹⁵⁾ Веберъ. Всеобщая Исторія. т. I, стр. 159—160. Москва. 1862 года.

¹⁶⁾ Ганъ. Извѣстія... I, стр. 15.

ეხება მოსხებს, ტიბარენებს, მაკრონებს, მოსინეკებსა და მარგებს—ესენი, იმავე ისტორიკოსის მოწმობით, მე-XIX სასატრაპოში შედიოდნენ და, ვგონებთ, ამავე ოლქის ნაწილი უნდა ყოფილიყო კოლხიდა და სვანეთიც, თუმცა ჰეროდოტი გვარწმუნებს, ვითომც კოლხებსა და მათ მეზობლებს მხოლოდ საკუთარი სურვილით გადაეწყვიტათ სპარსელებისათვის საჩუქრების მიღება. ეს ორი სასატრაპო ყოველწლიურათ სპარსეთის სასარგებლოთ იხდიდა 500 ტალანტს ანუ ქანქარს, ხოლო კოლხები და მათი მთიელი მეზობლები (ალბათ სოანები იგულისხმებიან), ამას გარდა, ხუთ წელში ერთხელ სპარსეთის სასახლეში ძღვნად აგზავნიდნენ 100-სს ქაბუკსა და ამდენსავე გაუთხოვარ ქალს. თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ სპარსული ქანქარი ანუ ტალანტი ორ-გვარი იყო, ოქროსი და ვერცხლისა, რომელთაგან უკანასკნელი 1512 მანეთს უდრიდა, ხოლო პირველი—ათჯერ მეტათ ე. ი. 15,120 მანეთად ღირდა,¹⁷⁾ ადვილათ მივხვდებით, თუ რამდენათ სამძიმო უნდა ყოფილიყო ყოველწლივ ამ დიდ-ძალი ხარკის, 500 ტალანტის, ე. ი. 7,560,000-ის ან, სულ მცირე, 756,000 მანეთის გადახდა მაშინდელი ქართველებისათვის, რომელთაგან უფროს ერთი ნაწილი უბრალო მიწის მუშა და მეჯოგე იყო ე. ი. უფრო ნატურალურ მეურნეობას მისდევდა, ვინემ ვაჭრობასა და მრეწველობას. ამას დავუმატოთ კოლხების სამარცხვინო ხარკი, სატრაპებისა და მათი მოხელეების აღვირ-ახსნილი თვით-ნებობა, ადგილობრივ მრავალ-რიცხოვან სახელმწიფო ჯარის შენახვა—და მივიღებთ ქართველი ხალხის მაშინდელ პოლიტიკურ მდგომარეობის საზარელ სურათს. უეჭველია, ასეთი გარეგანი მდგომარეობა ხალხის შინაგან მსოფლიოზე, მის აზრებსა, გრძნობებსა და მისწრაფებაზედაც შესაფერს გავლენას იქონიებდა, საკუთარ სისუსტეს დაანახვებდა, ამ სისუსტის მიზე-

¹⁷⁾ ნახ. ბროკჟაუზისა და ერონის „Вольш. Энциклоп. Словарь“—სიტყვა „Талантъ“.

ზეზებზე დააფიქრებდა და მტარვალთადმი ზიზღსა და მტრობას დაუბადებდა, იმ ზიზღსა და მტრობას, რომელიც არის დედა ყოველ-გვარი პროტესტისა და განმათავისუფლებელ მოძრაობისა.

აი ასეთი უნდა ყოფილიყო ქართველი თემების პსიხოლოგია იმ დროს, როდესაც მაკედონიის გმირმა ბერძენთა ძღვევა-მოსილი მახვილი მცირე აზიაში გაუმოიტანა, შემდეგ შუა აზიას მიმართა და სპარსეთის ქედ-მალღური ძლიერება მიწასთან გაასწორა. ყოველივე ეს მოხდა ვპვ და ვპო წლებ შორის ქრ. დაბადებამდე.¹⁸⁾

ახლა ვიკითხოთ: ნუ თუ ამ უკანასკნელი ფაქტის შემდეგ ზემოთ აღნიშნული გაჭირვებული მდგომარეობა და სულის კვეთება ჩვენი ერისა სრულიად საკმაო არ უნდა ყოფილიყო, რათა უცხოთა ბატონობით ზიზღ-მორეულ ქართველ ხალხს დამოუკიდებლობის მოსაპოვებლათ მახვილი ხელთ აედო, მაკედონელთა ძღვევა-მოსილ ლაშქრობით დამფრთხალი სპარსული გარნიზონები თავისი ქვეყნიდან განედევნა და თავის თავი დამოუკიდებელად გამოეცხადებია? ჩვენ გვგონია და ღრმათ დარწმუნებულებიცა ვართ, რომ ამ კითხვაზე მხოლოდ დადებითი პასუხის მიცემა შეიძლება, სახელდობრ ჩვენ გვჯერა, რომ მაკედონელი გმირის ზიზღ-მორეუ ჩარევა ან დახმარება ქართველებისათვის ამ შემთხვევაში სრულიად საჭირო არ უნდა ყოფილიყო.

მაგრამ ვინ არ იცის, რომ ის, რაც ლოდიკისთვის და თეორეტიული რწმენისთვის სავალდებულო არ არის, პრაქტიკულ ცხოვრებაში და განსაკუთრებით რთულ საერთაშორისო დამოკიდებულებათა სფეროში ხშირათ ჩვენი ლოდიკის დაუკითხავათ, სრულის აუცილებლობით მოხდება ხოლმე; მდაბიურათ რომ ვთქვათ, შესაძლებელია მას შემდეგ, რაც მაკედონელთა მხედრობამ სპარსეთის მონარქია დაამხო, ქართველ ხალხს დამოუკიდებლობის მოსაპოვებლათ სრულედი-

18) Веберъ. Всеобщая Исторія. т. I, стр. 369—372.

თაც არ დასჭირვებოდეს მაკედონელთა დახმარება, მაგრამ ისიც ხომ არა ნაკლებ ადვილი წარმოსადგენია, რომ აღმოსავლეთისაკენ გალაშქრების ან უკან გამობრუნების დროს ალექსანდრე მაკედონელს ჩვენს კავკასიაზედაც გადმოვევლოს და, იმისდა მიუხედავით—საჭირო იყო თუ არა ქართველებისათვის მისი დახმარება, მათს ქვეყანაში უშუალოდესი გამგე დაენიშნოს. მაშასადამე არ კმარა მართო ლოლიკურ და თეორეტიულ დასკვნას დავემყაროთ, არამედ საჭიროა იმ თქმულებათა ისტორიული სინამდვილეც შევამოწმოთ, რომელნიც ალექსანდრე მაკედონელს ჩვენი კავკასიის და კერძოთ შიდა-ქართლის დაპყრობას მიაწერს.

ალექსანდრე მაკედონელის ცხოვრებიდან ჩვენ გვაქვს შემდეგი მტკიცეთ დადგენილი ფაქტები.

ალექსანდრე ავიდა ტახტზე შპნ წელს და გარდაიცვალა შ23 წელს. ამ მოკლე ხნის განმავლობაში მან მოასწრო თითქმის მთელი მცირე აზიის, აფრიკისა და წინა-აზიის დაპყრობა. მცირე აზიაში ალექსანდრე მაკედონელს ყველაზე უმაღლ ლიდელები, პამფილელნი და კარიელები დაემორჩილენ. შემდეგ ალექსანდრემ გადაიარა კილიკიის მალლობები, დაიპყრო კილიკია და მისი დედა-ქალაქი ტარსი. აქ, მდინარე ისას ნაპირებზე, მას პირველათ შეებრძოლა სპარსეთის მეფე ღარიოზ III კოდომანს (შპშ წ.), რომელიც სასტიკათ დამარცხდა და სამარცხვინოთ განივლტო სპარსეთისკენ. ამას შემდეგ რაღაც ერთი წლის განმავლობაში, ალექსანდრემ დაიპყრო ფინიკია, პალესტინა და ეგვიპტე, სადაც მდ. ნილოსის ერთ-ერთ ჩასართავის პირად საფუძველი ჩაუყარა ახალს საზღვაო ქალაქს ადექსანდრას, რომელიც, მისი დამფუძნებელის აზრით, ერთა-შორის საადებმიცემო მიმოსვლათა ცენტრად და განათლების ახალ კერად უნდა გამხდარიყო. ალექსანდრემ მალე განაკარგულა ეგვიპტის საქმეები და შპ1 წელს, გამრავლებული მხედრობით, კვლავ დარიოზ კოდომანს მიმართა. მოხერხებულათ გავიდა ეფრატსა და ტიგროსი, 24 სექტემბერს პირველათ შეებრძოლა დარიოზ კოდომანის ჯარს, ხოლო იმავე

თვის დამღევს და ოქტომბრის დამღევს სასტიკათ დაამარცხა იგი და გააქცია. შემდეგ წელში (330) ბედკრული შაჰი მისმავე სატრაპმა ბესუმ მოჰკლა. 333 წლის სექტემბრიდან 329 წლის აპრილამდე ალექსანდრემ თითქმის უომრად მოიარა არია (ჰერატის სახანო), დრანგიანა (ავღანისტანის დასავლეთი) და არახოზია (ავღანისტანის აღმოსავლეთი). შემდეგ დაბრუნდა ბაქტრიანაში, სადაც დარიოზის მკვლელ სატრაპს ბესოს მეფედ გამოემცხადებია თავი. „ეზლანდელ ქაბულისტანიდან ალექსანდრემ საშინელის გაქირვებით გადაიარა ინდოელ კავკასიის (ჰინდუ-კუშის) მთები, მივიდა ბაქტრაში (ბალკი), გავიდა ოქსუსზე (ამუ-დარია) და მივიდა სოგდიანაში (ბუხარა)“. ბესოს უღალატეს და ალექსანდრეს გადასცეს, რომელმაც იგი სიკვდილით დასაჯა. შემდეგი წლები 326 წლის აგვისტომდე ალექსანდრემ ინდოეთისაკენ გალაშქრებას მოანდომა. აგვისტოში კი ბელუჯისტანის გზით ისევ სპარსეთს მოუბრუნდა, მაგრამ უზომო მოქანცულობისა და ცუდი ჰავის გამო იგი უეცრათ ავად გახდა და 323 წლის 19 აგვისტოს, თვის საყვარელ ბაბილონში, სადაც სატახტო ქალაქის გამართვას აპირობდა, სამუდამოთ დახუჭა თავი.¹⁹⁾

ასეთია ისტორიულ-მეცნიერულათ დადგენილი ცნობები ალექსანდრე მაკედონელის შესახებ. როგორც ვხედავთ, აქ ერთი სიტყვაც არ არის ნათქვამი იმაზე, ვითომც ალექსანდრეს შავ-ზღვასა და კასპის-ზღვას შუა მდებარე მიწები გადაელახოს ან დაეპყროს. მან განვლო „კავკასიის“ ქედები, მაგრამ ეს „კავკასი“ ჩვენი კავკასია არ არის, არამედ შუა-აზიაში მდებარე ჰინდუ-კუშის მთები ანუ, ეგრეთ წოდებული, ინდოეთის კავკასია. ალექსანდრეს ცხოვრების აღმწერი არჩიანი მოგვითხრობს, რომ მაკედონელმა გმირმა ის კავკასი გადავლო, საიდანაც ოქსუსი და იაქსარტი, ე. ი. სირ-დარია და ამუ-

¹⁹⁾ ალექსანდრე მ—ის შესახებ ცნობები ამოკრებილი გვაქვს გ. ვეპერის ზემოთ დასახელებული წიგნიდან (ტ. I, გვ. 363—377) და შარლ-ნორმანის „საბერძნეთის ძველი ისტორიიდან“ (ვ. ლორთქიფანიძის თარგმანი. გვ. 381—397).

დარია გამომდინარებსო. ცხადია, აქ ჩვენს კავკასზე არაა ლაპარაკი, არამედ ინდუ-კუმის მთებზე, საიდანაც მართლაც აღნიშნული ორი მდინარე გამოდის.²⁰⁾

რაც შეეხება იმ ცნობას, ვითომც ალექსანდრე-მაკედონელს ჩვენი კავკასია დაეპყროს, ამ ნაგვიანევი თქმულების შექმნაში დიდი ღვაწლი მიუძღვის ცნობილს რომაელ გეოგრაფს სტრაბონს (66 ქრ. წინ და 24 წ. ქრ. შემდეგ), რომელმაც თვისი უკიდურესი სკეპტიციზმის წყალობით ნიადაგი მოუძზადა აღნიშნული თქმულების წარმოშობას. სახელდობრ მან პირველმა კრიტიკულათ შეხედა მის დრომდე არსებულ ცნობებს იმის შესახებ, რომ ალექსანდრე მაკედონელმა ინდოეთის კავკასი გადაიარა, და კათეგორიულათ, თუმცა უსაბუთოთ კი, დაიწყო მტკიცება, ვითომც ძველ ისტორიკოსებს მხოლოდ ალექსანდრეს სახელის გასადიდებლათ გადაეტანოსთ შავსა და კასპის ზღვებ შორის მდებარე კავკასის სახელი ინდოეთის კავკასზე. „ალექსანდრესთვის უფრო სასახლო იყო აზია ინდოეთის მთებამდე დაეპყრო, ვინემ შავიზღვის გვერდით მდებარე კავკასამდეო...“, — და ამის გამო „მეფის პირ-საფეროდ მწერლებმა ამ მთების სახელწოდება ინდოეთში გადაიტანესო“.²¹⁾ ამას შემდეგ დიდ ხან აღარ გაუვლია, რომ პლინიუსმა (29—79 წ. ქრ. შემდეგ) პირდაპირ დაიწყო მტკიცება, ვითომც მაკედონელ მხედრობას „მთელი ქვეყანა“ დაეპყროს, სხვათა შორის „აზია, არმენია, ივერია, ალბანია, თავრი და კავკასი“ და ვითომც, როცა ალექსანდრე ინდოეთისაკენ გამგზავრებულა, ივერიის მეფეს მისთვის საჩუქრად მიერთმიოს ისეთი ზორბა-ტანის ძაღლი, რომელიც „ლომებსაც კი სწრაფად აღრჩობდა“ და სპილოს ისე ღონივრად დასცემდა ხოლმე, რომ, „მიწა ზანზარს იწყებდაო“.²²⁾ ესევე ზღაპარი გაიმეორა

²⁰⁾ ამაზე ნახეთ ალ. ხახანაშვილის „Очерки по истории грузинск. словесности“. вып. II, стр. 136, შენიშვნა, სადაც ნაჩვენებია ფრანც შეარცის გამოკვლევის დასკვნა ამავე საგნის შესახებ.

²¹⁾ Ганъ. Извѣстiя... I, стр. 74—75.

²²⁾ ibidem, стр. 102. 111.

მე-IV საუკუნის დამდეგს (ქრ. შემდეგ) იულიუს სოლინუსმა, მხოლოდ ივერიის მეფის ნაცვლად „ალბანიის“ მეფე მსენა.²²⁾

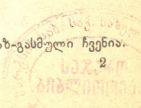
ამას შემდეგ სრულიად გასაკვირალი არ არის ის თქმულება, რომელსაც ამავე საგნის შესახებ ქართულ წყაროებში ვკითხულობთ. აი ეს თქმულება, რა სახითაც მას „ქართლის მოქცევა“ გადმოგვცემს:

„პირველ, ოდეს ალექსანდრე მეფემან ნათესავნი იგი ლოთის შვილთანი წარიქცინა და შეხადნა იგინი კედარსა მას ქვეყანასა, იხილნა ნათესავნი სასტიკნი ბუნთურქნი, მხდომარენი მდინარესა ზედა მტკუარსა მიხუვეით ოთხ ქალაქად, და დაბნები მათი: სარკინე ქალაქი, კასპი, ურბნისი და ოძრახე, და ციხენი მათნი: ციხე-დიდი, სარკინისაჲ, უფლისციხე, კასპისა, ურბნისისა და ოძრახისა.“²³⁾ აქ ჩამოთვლილი გეოგრაფიული სახელ-წოდებანი გვიჩვენებს, რომ ქრონიკის ავტორს სახეში აქვს მთელი ეხლანდელი ზემო და შიდა-ქართლი, მაშასადამე მისი წარმოდგენით ალექსანდრე მაკედონელს ეს პროვინციები გაუვლია; ეს პროვინციები კი სწორეთ ის აღგილებია, რომელთაც ბერძენ-რომაელი მწერლები „ივერიის“ სახელით იცნობდენ და რომელთ შესახებაც პლინიუსი და იულიოს სოლანუსი გადაქრით ამ ბობენ, ვითომც სხვა მეზობელ ქვეყნებთან ერთად ალექსანდრე მაკედონელს ეს პროვინციებიც გაევლოს და დაეპყროს. მაგრამ ჩვენ ვიცით, რომ ეს თქმულება ნაგვიანვეათ შეთხზულია, — და სრულიად სამართლიან მსჯავრსა სდებს დიმიტრი ბაქრაძე, როდესაც ამ თქმულების შესახებ ამბობს: „თუ ამგვარი სიღრუე ყოფილა გავრცელებული საქართველოს გარეშე, არ უნდა იყოს გასაკვირალი ისიც, რომ თვით ჩვენს მატეანეში შემოუტანიათ იგი, როგორც ისტორიული ფაქტი.“²⁴⁾ ქეშმარიტათ, აღნიშნული თქმულება წმინდა ისტორიული

²²⁾ Ганъ. Извѣстія... I, გვ. 179—180.

²³⁾ სამი ისტორ. ხრონიკა. გვ. 1—2.

²⁴⁾ დ. ბაქრაძე: ისტ. საქართველოსი. გვ. 77. ხაზ-გასმული ჩვენია.

საბრუნველ, რომელიც, როგორცა სჩანს, ბერძენ და რომაელ მწერალთაგან სიტყვის „კავკასის“ არეულათ ხმარებინაგან წარმომდგარა, ჩვენის ფიქრით, არა უადრეს I-ელის საუკუნისა ქრ. დაბადებამდე.

ამგვართ, ალექსანდრე-მაკედონელი ზიარდათ კავკასიაში არ ყოფილა; ცხადია იგი ვერც ივერიაში ანუ მესხეთ-ქართლში იქნებოდა. ამიტომ ჩვენი პირველ-წყაროებიდან სამუდამოთ უნდა გამოირიცხოს ის ადგილი, სადაც ნაამბობია, ვითომც ალექსანდრეს ზიარდათ ენახოს საქართველო; დაეჭუროს იგი და მცხეთის მეფედ აზო ანუ აზონი დაეკუთნებინოს.

მაგრამ ის, რაც არ გაუკეთებია ალექსანდრეს, შეეძლოთ მის მხედართ—მთავრებს აესრულებიათ. და მართლაც ჩვენ საისტორიო მწერლობაში გვხვდება აზრი, რომ საქართველოში მაკედონელების გაბატონება ალექსანდრეს მხედართ-მთავართა საქმე უნდა ყოფილიყო.²⁵⁾ ჩვენც გვგონია, ამ აზრს საკმაო საფუძველი აქვს. ამიტომ საჭიროთ მიგვაჩნია, ამ საგანზედაც შევჩერდეთ ცოტაოდენ ხანს და მკითხველს ჩვენი მოსაზრებანი გაუზიაროთ.

როგორც ისტორიიდან ვიცით, ალექსანდრეს შემდეგ მისი ვრცელი მონარქია ოთხ უმთავრეს ნაწილათ დაიყო, რომელთაგან ყველაზე უვრცელესი ნაწილი,—სახელდობრ სირია, სასომხეთი, ბაბილონია, პართია და ბაქტრია,— მისსავე მხედართ-მთავარს სელევკ-ნიკატორს ერგო, რომელმაც 312 წლიდან სირიაში მტკიცეთ მოიკიდა ფეხი და სელევკიდების დინასტია დააარსა. როგორც პლინიუსი გადმოგვცემს, იმპერატორის კლავდიუსის დრომდე დაცული ყოფილა გარდამოცემა, ვითომც სელევკ-ნიკატორს აზრად ჰქონებოდეს, კასპისა და შავ ზღვას შუა შემაერთებელი არხი გაეკრა, მაგრამ სიკვდილის გამო აღარ დასცალებოდეს.²⁶⁾ ცხადია, ამ ორ ზღვას შუა მდებარე მიწები სელევკოსის ხელში ყოფილა, თორემ უამისოდ ხომ ვერც ასეთს გაბედულ გეგმას

²⁵⁾ დ. ბაქრაძე. ისტ. საქართველოსი. გვ. 78.

²⁶⁾ Ганъ. Извѣстія... I, стр. 108.

შეადგენდა. მაგრამ როდის უნდა დაეპყრო მას ეს ქვეყანა? არ ვფიქრობთ ეს ფაქტი 312 წელზე ადრე მომხდარიყო, რადგან, სანამ ალექსანდრე ცოცხალი იყო (323-წლამდე), სელევკოსიც მუდამ მასთან იყო და კერძო ექსპედიციებისათვის არ ეცალა; ხოლო როცა ალექსანდრე გადაიცვალა, სელევკ-ნიკატორი თავის მოქიშპეებთან ბრძოლამ ჩაითრია და, რა თქმა უნდა, მას აღარ შეეძლო გარეშე ქვეყნების დაპყრობაზედ ეფიქრნა. მხოლოდ 312 წელს გაიმარჯვა მან თავის მოქიშპეებზე და შეიქნა დამოუკიდებელი მთელს აღმოსავლეთში.²⁷⁾ მაშასადამე საბუთი გვეძლევა დავასკვნათ, რომ მას შემდეგ, რაც ალექსანდრე მაკედონელმა სპარსეთის ძლიერება დაამხო (330 წ. ქრ. დაბადებამდე), 312 წლამდე ქართელი თემები ფაქტიურათ თავისუფალი უნდა დარჩენილიყვნენ. მხოლოდ ერთ თემზე, სახელდობრ კარდუქებზე შეგვიძლია გადაჭრით ვსთქვათ, რომ იგი, თუ მთლათ არა, თავის სამხრეთის ნაწილში მაინც 330 წლიდან უკვე ალექსანდრეს მონარქიაში უნდა მოპყოლოდა, რადგან მისი საზღვარი სამხრეთით ქურთისტანის მთამდე აღწევდა, ხოლო დასავლეთით თითქმის მდ. ტიგროსამდე. მაშასადამე, 312 წელს, როდესაც სელევკოს-ნიკატორი აღმოსავლეთის სრული მბრძანებელი შეიქნა, კარდუქების ქვეყანაც მის ხელში უნდა გადასულიყო. მაგრამ, რა თქმა უნდა, ძლიერი სელევკიდი მარტო ამ ნაგლეჯით ვერ დაკმაყოფილდებოდა; როგორც სტრატეგიულის, ისე სააღმსრებლო მოსაზრებით იგი დაუყონებლივ შეუდგებოდა ჩრდილოეთისაკენ თავის სამფლობელოს განვრცობას შავსა და კასპის ზღვებ შუა კავკასიონის ქედამდე. და აი, ჩვენც ვხედავთ, რომ სიკვდილის წინ (282 წლის მახლობლათ ქრ. დაბადებამდე) იგი უკვე ვეგმას ადგენს—კასპის ზღვა შავ ზღვას არხით შეურთოს და ამით ცენტრალური აზია და ევროპა ერთმანეთს გადააჯაქვოს.

თქმულის შემდეგ, ვგონებთ, ნაადრევი არ იქნება „ქართლის მოქცევის“ ცნობას აზოს დადგენის შესახებ ამგვარი

²⁷⁾ Веберъ. Всеобщ. Исторія. I, стр. 380. 391.

განმარტება მივსცეთ: როდესაც ალექსანდრე მაკედონელი სპარსეთის ძლიერება შემუსრა (330 წ.), ერთი ქართველი თემის, სახელდობრ კარდუქების მიწა-წყალი, რომელიც ალექსანდრეს სალაშქრო გზის მახლობლათ მდებარეობდა, სასამხეთთან ერთათ, მაკედონელთა მფლობელობაში გადავიდა, დანარჩენი თემები კი ფაქტიურათ დამოუკიდებელი გახდნენ. მაგრამ, როდესაც ალექსანდრეს მონარქიის ნანგრევებზე 312 წელს სელევკიდებმა სირიასა და ბაბილონში ძლიერი სამეფო დააარსეს, პირველი სელევკიდი, სელევკ-ნიკატორი, შეუდგა დანარჩენ ქართველ თემების შემოერთებასაც. მან თან იახლა კარდუქების (== „ქართუ“-ების ანუ „ქორთუ“-ების) „მეფე“-მამასახლისის არანის შვილი აზო, გადაიარა არაქსი, შეესია იმ ადგილებს, რომელსაც დღეს ქართლ-კახეთს ვეძახით, ძველი ასირიელები კი „მუსკების“ ანუ შესხების ქვეყანას ეძახოდნენ და რომელიც თვით ქართლის-მოქცავაში „მცხეთად“ არის წოდებული; აქ მან დაიპყრო ყველა სიმაგრეები, შემდეგ გადავიდა კოლხიდაში, შემოიერთა იგიც და ყველა ამ პროვინციების უზენაესი გამგეობა ჩააბარა აზოს, რომელსაც საცხოვრებელ ცენტრად „მცხეთას“ ჰრეფინცია დაუნიშნა. ამ რიგათ აზო შეიქნა პირველი „მეუფე“ (== „მეფე“) დანარჩენი სათემო „მამასახლისებისა“. იგია ჩვენი პირველი ნაციონალური მონარქი მას შემდეგ, რაც ჩვენი ხალხის პოლიტიკური ცხოვრების ცენტრი სამხრეთიდან ჩრდილოეთში გადმოვიდა.

ასე გვესმის ჩვენ „ქართლის-მოქცევის“ ის სიტყვები, რომელნიც ამ წერილის თავში ამოვწერეთ. და ჩვენს ასეთს განმარტებას შემდეგს საბუთებზე ვამყარებთ:

1) ალექსანდრე მაკედონელი, როგორც ისტორიული წყაროების კრიტიკული შესწავლა გვიჩვენებს, პირადათ ჩვენს ჩრდილო პროვინციებში არ ყოფილა. მაგრამ ძნელი დასაჯერებელია მის ძღვეა-მოსილ ლაშქარს ის ქართველი თემი დაუპყრობელი დაეტოვებოს, რომლის მიწა-წყალიც თითქმის ტიგროსამდე აღწევდა. ეს თემია—კარდუქი.

2) 312 წლამდე სელევკ-ნიკატორს არ ეცალა თავისი სამეფო კავკასიონის ქედამდე განევრცო; ამ წლიდან კი მისმა პოლიტიკურმა ძლიერებამ იმ ზომამდე მიაღწია, რომ არ შეეძლო ეს გეგმა სისრულეში არ მოეყვანა; მხოლოდ პოლიტიკური სიბრძნე მოითხოვდა ახლად შემოსაერთებელ ქართველ თემთა უუმაღლეს გამგედ ისეთი ვინმე აერჩია, ვინც მათთან ენითა და ზნე-ჩვეულებით იყო დაახლოვებული. მაგრამ საამისოთ კარდუქების მამასახლისის შვილზე უფრო გამოსადეგს ვის-ღა აირჩევდა; მით უმეტეს, რომ ეს პირი იმავე დროს ქართველ თემების დაპყრობაშიაც გაუწევდა მას ხელმძღვანელობას.*)

3) რომ ეს პირი, „ქართლის-მოქცევაში“ აზო-ანა-ნის-ქედ წოდებული, „კარდუ“-ელა, —ამის საბუთს გვაძლევს, როგორც თვით სიტყვის „ქარაუკელის“ ეტიმოლოგია, ისე ქრონიკაში დაცულ გარდამოცემის ზოგიერთი ხარაქტერული ადგილები. რომ სიტყვა „კარდუ“ იგივე „ქართუ“ და მეგრული „ქორთუ“ —ა („ქორთუ“ —ს მეგრულათ ქართველს ეძახიან), ეს ჩვენ ზემოთაც შევნიშენთ; „კარდუ —ქი“ იგივეა რაც „ქართუ —ეთი“ (როგორც მაგალ. თრიალეთს სომხურ წყაროებში უდრის სიტყვა „თრელ —ქი“, გუგარ-ეთს — „გუგარ-ქი“, ჯავსეთს — „ჯავახ-ქი“ და სხვ.) ე. ი. თანამედროვე გამოთქმით — „ქართ-ლი“; მაშასადამე ეთაიმოლოგურათ სრული უფლება გვაქს ქ.-მოქცევის სიტყვები: „აზო

*) კავკასიონის ქედის ძირში ძლიერი მონარქიის დაარსებას სელევკიდების პირდაპირი ინტერესი მოითხოვდა: კავკასის ჩრდილოეთით უზსოვარის დროიდან აუარებელი ეული ხალხი ცხოვრობდა, რომელნიც ძლიერ საშიში მტრები იყვნენ განებივრებულ შუა-მდინარელებისათვის; საჭირო იყო სელევკიდების სამეფოს ამ მხრიდან ზურგი გამაგრებული ჰქონოდა. მოვიგონათ თუნდ ის შესევა, რომელიც კავკასიის ჩრდილოეთით მცხოვრებმა სკვითებმა მოახდინეს მიდიაში კიაქსარის მეფობის დროს (633—593 წ.) ნახ. ამაზე Востокъ. Востока. Ист. I, стр. 149. ამ სკვითებმა 28 წლის განმავლობაში იბატონეს და ითარეშეს სირიასა და ეგვიპტემდე. მსგავსივე ამბავი მოსალოდნელი იყო სელევკიდების დროსაც.

ძე არან ქართლის მეფისა“ ასე გადავაკეთოთ: „აზო ძე არან კარდუ-ქისა მეფისა“.

4) მაგრამ, როგორც ვთქვით, ეთიმოლოგიურ მოსაზრებას ზედ ერთვის თვით გარდამოცემის ზოგიერთი ხარაქტერული ადგილებიც. მაგალითად, ყოველ ექვს გარეშეა, რომ ქრონიკის იმ ადგილის პირველ-დამწერი, რომელიც ჩვენს საგანს შეეხება, თვითონაც იმ რაიონში ცხოვრობს, სადაც მის დროს „კასპი, ურბნისი და ოძრახე“ იმყოფებოდა ანუ სადაც იყო პროვინცია „მცხეთა“, (რადგან ამ ადგილების შესახებ იგი ამბობს: „შემდგომად რაოდენისამე ჟამისა მხგადა აღექსანდრე მეფე ყოვლისა ქვეყნისაჲ, და დაღეწნა სამნი ესე ქალაქნი (ე. ი. კასპი, ურბნისი და ოძრახე)“;²⁸⁾ მაგრამ როდესაც „არან ქართლის მეფეზე“ იწყებს დაპარაკს, იქ კი ამბობს: „ხოლო ესე აზოჲ (რომელიც აღექსანდრეს თანა ჰყვანდა „მცხეთის“ პროვინციაში) წაგადა არან ქართლად მიმისა თვისისა და წაძმოაყვანა რვაჲ სახლი და აზნი სახლნი მამამძუძეთანი და დაჯდა ძუელ მცხეთას“.²⁹⁾ ცხადია, ის „ქართლი“, რომელზედაც ამ უკანასკნელ ნაწყვეტშია ლაპარაკი, იმ რაიონში არ უნდა ყოფილიყო, სადაც თვით მწერალი იმყოფებოდა ან სადაც მისივე სიტყვით მდებარეობს ქალაქი ურბნისი, კასპი და ოძრახე, ე. ი. ეს არ არის არც ქვემო და არც ზემო აწინდელი ქართლი. მაშ რომელი ქვეყანა იგი? ჩვენ ღრმათ დარწმუნებული ვართ, რომ ეს არის „კარდუ-ქი“ = „ქართუ-ეთი“ ანუ ჩვენი ძველი სამშობლო „ორეთის“ მთის ძირას, „რომელ არს ქურთთა ქვეყანასა“, კასპის ზღვის სიმახრეთ-დასავლეთით და ტიგროსის აღმოსავლეთით.

5) რომ ის „მცხეთა“ რომელიც ქრონიკის სიტყვით აღექსანდრემ აზოს „მიუბოძა საჯდომად“, არის მთელი ზრგინცია და არა ქალაქი მცხეთა, ეს სჩანს თვით იმავე ქრონიკიდან, რომელიც 16 სტრიქონის ქვემოთ გადაქრით ამბობს,

²⁸⁾ სამი ისტ. ხრონიკა. გვ. 3.

²⁹⁾ იქვე გვ. 4.

რომ მცხეთის „ქალაქის“ შენება მე-8 მეფის ბრატმანის დროს დაიწყო და მირვან II-ის დროს დასრულდა;³⁰⁾ ამასთანვე ძველი რომაელი მწერლები, როცა ივერიის ქალაქებს ჩამოთვლიან, არმაზ-ქალაქსა და სევსამორას (=წიწამურას) იხსენიებენ, თანაც დასძენენ რომ ეს ქალაქები ერთი მტკვარზედ ძვეს, მეორე—არაგვზე და ორივე მიუდგომელ კლდეებშია გამაგრებულიო, მაგრამ „მცხეთაზე“ კი ერთ სიტყვასაც არ ამბობენ. ასე იქცევა, მაგალით. სტრაბონი (66 წ. ქრ. წინ და 24 ქრ. შემდეგ)³¹⁾ და კლავდიუს პტოლომეი (120 -- 170 წ. ქრ. შემდეგ)³²⁾. როგორც სჩანს, ჩვენი ქრონიკის შემდგენელს ხელთ ჰქონებია კარგი ძველი წყარო, მაგრამ მისს მგრძნობიარე და მცხეთის-მოყვარულ გულს ვერ შეუგუებია ის უცნაური ცნობა, თითქოს მცხეთა ხნოვანებით სხვა ქალაქებზე უმცროსი ყოფილიყოს,—და ალბათ ამით უნდა აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ სიტყვას „მცხეთას“ ერთს ალაგას იგი წინიდან ეპიტეტს „ძველ“-ს უმატებს („ძველმცხეთა“)³³⁾, ალბათ, ამითი სურს, მკითხველს უთხარს: მართალია ის ახალი „მცხეთა, რომელსაც მე და შენ ვიცნობთ, შემდეგშია აშენებული, მაგრამ მის მიდამოებში (სად?!) წინეთ კიდევე მეორე (ან უკეთ პირველი) „ძველი მცხეთა“ იმყოფებოდა, ასე რომ ნუ გგონია ეს ჩვენი „ქრისტიანული“ მცხეთა ხნოვნობით იმ „წარმართულ“ არმაზს ჩამოუვარდებოდეს, რომელიც ფარნავაზ-მეფემ და მისმა მემკვიდრეებმა ააშენესო. ყოველ ეჭვს გარეშეა, რომ იმ დროს, როდესაც აზოს ეხლანდელ მცხეთის არემარეში ფეხი შემოუდგამს, იქ არავითარი ქალაქი-მცხეთა

30) სამი ისტ. ხრონიკა. გვ. 8. შეად. Н. МаррЪ. Боги языч. Грузин по древне-груз. источникамъ. Спб. 1901 г. стр. 24, примѣчаніе—1-ое.

31) Ганъ. Извѣстія... I, стр. 68

32) ibidem стр. 169. მცხეთის აშენებაზე ჩვენ თავის დროზე გვექნება საუბარი. იქვე გავარჩევთ ჩვენი ქრონიკის თქმულებასაც ამავე საგნის შესახებ.

33) სამი ისტ. ხრონიკა. გვ. 4, სტრიქონი—8. შესაძლოა ეს დამატება ქრონიკის შემდგენელს კი არაა, გადამწერს ეკუთნოდეს.

არ უნდა ყოფილიყო; ასე რომ სიტყვა „მცხეთა“ აქ უნდა გავიგოთ როგორც პროვინცია და არა როგორც ქალაქი. ხოლო რომ ამ პროვინციას შეეძლო ეს სახელი რქმეოდა, ამას ჩვენ გვიმტკიცებს თვით სიტყვის „მცხეთა“-ს ეტიმოლოგიური ანალიზი და ძველი ასურული ნომენკლატურა ჩვენი პროვინციებისა. ჩვენ გვაქვს ორი სიტყვა: სმცხე და მცხეთა, რომელნიც ერთისა და იმავე ძირისანი არიან და ერთსა და იმავე აზრს გამოხატავენ. პირველი სიტყვა: „სმ-მცხ-ე“ არის ჩქარა გამოთქმასა და ხშირ ხმარებაში ფონეტიკურათ შემოკლებული „სა—მესხ—ე“ ესე იგი მესხების სამყოფი ანუ სამფლობელო („სს“ ქართულ ენაში ხშირად გადაკეთდება ხოლმე „ცხ“—დ; მაგალითად მთიულები ნაცვლად სიტყვისა „სსკა“ ამბობენ „ცხა“, აქედანვე უნდა წარმომდგარიყო ქართული სიტყვა „უ—ცხო“—შედარებითი ხარისხის სიტყვისაგან „ცხო“=„სხვა“). სწორეთ ასევე სიტყვა „მცხეთა“ უნდა წარმომდგარიყოს „მესხის“ მრავლობითი რიცხვის ნათესაობითი ბრუნვისაგან: „მესხ-თა“, სწორეთ ისე, როგორც მოკვების საცხაფრებელ ჯაგს ქალაქ მცხეთაში მაგიზმის გაძლიერების დროს „მოგვ-თა“ დარქმევია;³⁴⁾ მხოლოდ სიტყვა „მესხთა“-ში, როგორც სიტყვა — „სამცხე“-ში თანხმოვანთა ჯგუფი „სხთ“ ფონეტიკურათ „ცხთ“-ად შეცვლილა (=„მე-ცხთა“) და გამოთქმის გასაადვილებლათ „ხ“-ანსა და „თ“-ანს შუა „ე“-ნი ჩამატებია, ე. ი. სიტყვა: „მეცხთა“ — „მეცხეთა“-დ გადაკეთებულა, სწორეთ ისი როგორც სიტყვის „მოგვთა“-ს უუძველესი ფორმა „მოგვეთა“-ა,³⁵⁾ ე. ი. „ვ“-სა (=„უ“) და „თ“-ანს შუა „ე“-ნი აქვს ჩამატებული უკანასკნელ, ხშირათ ხმარებისა გამო სიტყვა „მეცხეთა“-შიაც პირველი „ე“-ნი დაკარგულა და დარჩენილა ეხლანდელი სიტყვა „მცხეთა“, რომელიც იმ დროს აღნიშნავდა

³⁴⁾ შეად. „სამი ისტ. ბრონიკა“ გვ. 27 და „ქ.-ცხოვრება“ I, გვ. 48: „ადგილსა მას, რომელსა აწ ჰქვიან მოგვთა“.

³⁵⁾ სამი ისტ. ბრონიკა, გვ. 27: „მოგვნი მოგვეთას მოგობდეს ცეცხლისა მსახურებასა ზედა“.

„მესხთა“ (=მესხების) ქვეყანას, საერთო მიწა-წყალს ანუ სამფლობელოს. შემდეგში კი ესევე სახელი საკუთრათ იმავე პროვინციის ქალაქს დარჩენია.*) ჩვენს ნარკვევს სავსებით ეთანხმება ძველი ასსურული სახელწოდებანიც ჩვენი პროვინციებისა ანუ თემებისა. ამ ნომენკლატურით მე-VII საუკუნეში ქრ. წინ შავი ზღვის სა-მხრეთით მცხოვრებ თემს რქმევია თაბაღი (ბერძენ მწერალთა „ტიბარ-ნი“), ქოროხის ხეობაში მცხოვრებლებს— მასნაკა (იგივე ბერძენთა „მოსინეკი“), ხოლო ეხლანდელ ქართლსა და კახეთში მცხოვრებთ— „მუსკა“ (ანუ იგივე „მესხი“).³⁶⁾ ამ ცნობას ვერ არღვევს ჩვენ მიერ ზემოთ მოყვანილი ცნობა „ივერიელების“ შესახებ, რადგან ამ სიტყვას არც ძველი ბერძნის მწერლები იცნობენ, ასე რომ სიტყვა „ივერია“ პირქელათ შემოდის ხმარებაში არა უადრეს I-ელი საუკუნისა ვრ. წინ, რადგან რომაელებმა მხოლოდ ამ საუკუნეში გაიცივნეს ივერია და ალბანია. და პირველის სახელი ალბათ სომხებისაგან შეითვისეს („ვირ-ქ“-ს სომხები საქართველოს და კერძოთ ქართლ-კახეთს ეძახიან).—ყოველ ექვს გარეშეა, რომ მთელს იმ მხარეს, რომელიც არსიანის მთასა, ბორჯომის ხეობასა და ალაზანს შუა მდებარეობს, უუძველეს დროში

*) საყურადღებოა, რომ მთელს ამ პროვინციას ჩვენი მატრიანეც გვხვთოსის სამფლობელოდ სთვლის („ქ.-ცხოვრ.“ I, გვ. 22). ყველად ვიცით, თუ რას ნიშნავს და როგორ უნდა წარმომდგარიყო ხალხურ ზეპირ-გარდამოცემაში სიტყვა „მცხეთოსი“; სამართლიანად შენიშნავს ვივიენ დე-სენ-მარტენი, რომ ეს სიტყვა მომასწავებელია ეტნოგრაფიული შტოსი ანუ ცენტროგრაფიის ნაწილისა.—ხოლო რაც შეეხება თვით სიტყვის „მცხეთ“-ის წარმოებას, ესევე მეცნიერი გადაჭრით გვეუბნება, რომ აღნიშნული სიტყვა წარმომდგარია ძირისაგან „მცხ“ ანუ ბიბლიის „მსხ“-ისა და სატერიტორიო დაბოლოებისაგან—„ეთ“; თანაც დასძენს, რომ იმ დროს, რომელსაც ბიბლიაში მოხსენებული ეთნოლოგიური საბჯთი („მოსხობ“ ანუ „მესხ“) ეკუთვნის, სახელი „მცხეთი“ მტკვრის ბასეინის უმეტეს ნაწილს ნიშნავდა(თითქმის თფილის-მცხეთამდე).—იხ. Vivien de S—**Martin**—Recherches sur les populations du Caucase (ნახ. აღ. კყონია—„ისტორიული ნარკვევი“. ტფილისი. 1890 წ. გვ. 98—100).

³⁶⁾ დ. ბაქრაძეს ეს ცნობა ამოუღია მასპეროსა და ლენორმანის ატლასებიდან („ისტ. საქართველოსი“ გვ. 17).

„მესხთა“ ქვეყანა ანუ „მცხეთა“ რქმევია; ამ სახელიდამ ჩვენამდე მოუღწევია მხოლოდ ქალაქისა („მცხეთის“) და აწ გამაჰმადიანებულ საქართველოს, ამ ჩვენი ქვეყნის ავანგარდის, ერთი პროვინციის სახელს—„სამცხე“-ს.

6) რომ აზოს ხელქვეშ შეერთებულა არა მარტო „მცხეთის“ პროვინცია (ე. ი. ქართლ-კახეთი), არამედ კოლხიდაც, ამას თვითონ ქრონიკა ამტკიცებს, როცა ამბობს, ვითომც ალექსანდრე მაკედონელს აზოსათვის საზღვრად დაედოს სხვათა შორის „ეგრის წყალი“.³⁷⁾ თ. ჟორდანიას განმარტებით „ეგრის—წყალი“ ეხლანდელი ენგურია,³⁸⁾ ცხადია, მაშასადამე, რომ აზოს დროს თუ მთელი კოლხიდა არა, მისი უუდიდესი ნაწილი მაინც უნდა გადმოსულიყო „კარლუ-ელ“ მეფის ხელში. ამ ცნობას „ქართლის-ცხოვრებაც“ ეთანხმება, თანაც დასძენს, რომ „აზონის“ (= „აზო“) სამფლობელო დასავლეთით „სპერის ზღვამდე“ ანუ შავ-ზღვამდე უწევდაო.³⁹⁾ თუ ეს ცნობა მართალია, შეგვიძლია ვიგულისხმოთ, რომ აზოს მონარქიაში სხვა თემებთან ერთათ, თუ მოსინეკები, ქალიბები და ტიბარენები არა, მაკრანები, ტახეჯები და ისპარჯები მაინც უსათუოდ უნდა შესულიყვნენ. რაც შეეხება ამ ახალი სამეფოს აღმოსავლეთის საზღვარს, „ქართლის-მოქცევა“ იმას „ერეთამდე“ ანუ რომაელ მწერალთა აღზანიამდე უჩვენებს. შესაძლებელია, მართლაც ეს ნახევრათ ეული „თემი“ (აღზანელები), რომელიც სტრაბონის მოწმობით ქრწინ პირველ საუკუნეშიაც კი 26 დამოუკიდებელ ჯგუფად იყო დაყოფილი, ახლათ დაარსებულ „ქართულ“ (= „კარლუ-ლი“) მონარქიაში შემადგენელ ნაწილად არ შესულიყოს, მაგრამ ამასვე ვერ ვიტყვით „ალაროდინებზე“, რომელთაც არაქსის ხეობა ექირათ და კულტურულ განვითარებით ყველა ქართველ თემებზე მაღლა იდგენ. მართალია, ქართლის-ცხოვრება გვარწმუნებს, ვითომც ახლად დაარსებული მონარქიის სამხრეთ-აღმოსავლეთის

³⁷⁾ სამი ისტ. ხრონიკა. გვ. 4.

³⁸⁾ „ქრონიკები“ I, გვ. 13—შენიშვნა.

³⁹⁾ ქ.-ცხოვრება I, გვ. 34.

საზღვარი „ბერდუჯის“ მდინარე ყოფილიყო; მაგრამ, ჩვენ გვგონია, მატეანის ამ თქმულებაში უფრო იმ დროის გამოძახილი უნდა ისმოდეს, როდესაც ქართველი თესლ—მოდგმის საზღვრები სამხრეთით სომხებმა თანდათან შეავიწროვეს; იმ დროს კი, რომელსაც ჩვენში მეფობის დასაწყისი ეკუთვნის, ქართველების მოსახლკარობა გაცილებით უფრო შორს უნდა ყოფილიყო გავრცელებული. ამიტომ უფრო სარწმუნოდ „ქართლის—მოქცევის“ ცნობა მიგვაჩნია, რომელიც ახოს მონარქის სამხრეთის საზღვრად „სომხითს“ უჩვენებს, ე. ი. როგორც ჩვენ გვგონია, არა ჩვენს პატარა სომხითს (=სომხების „გუგარქს“), არამედ დიდ სომხითს, სასომხეთს ანუ არმენიას, რომლის ჩრდილოეთის საზღვარი იმ დროს არაქსს ბევრით არ უნდა ყოფილიყო გადმოშორებული.*)

ამ რიგად: 312 წლის მახლობლად ქრ. დაბადებამდე „მცხეთის“ პროვინციაში დაარსდა „კარდუ-ელთა“ (=„ქართველთა“) მონარქია, რომლის ჩრდილოეთის საზღვარს შეადგენდა კავკასიონის ქედი, დასავლეთისას—შავი ზღვა ეგრისწყალსა და ტრაპიზონამდე (სადაც მაკრონები ცხოვრობდენ), აღმოსავლეთისას მდ. ალაზანი და მტკვარი (ალაზანს ქვემოთ) კასპის ზღვამდე, ხოლო სამხრეთისას—მდ. არაქსი. ამ მონარ-

*) 328—150 წლებ შუა სასომხეთი ჯერ ალექსანდრე-მაკედონელისა და მერე სელევკიდების სავასსალო შეიქნა. ივინი ნიშნავდენ აქ გამგეებს. ეს ხანა თვით მოსე ქორენელის მოწმობით ისეთი არეული ხანა ყოფილა სომხეთის ისტორიაში, რომ სომხის ისტორიკოსი პირდაპირ უარს აცხადებს მის შესახებ დაბეჯითებით სთქვას რამე (Исторія Арменіи. Моне. Хоренскаго. Перев. Эмша. 1893 г. Москва, стр. 46.—შეადარეთ M. Saint-Martin. Memoires hist. et géograph. sur. l'Arménie. Paris 1818: t. I, p. 286—288. 409).—სტრაბონის სიტყვით „არმენია თავდაპირველად პატარა იყო“, ასე რომ მისი გავრცელება დაიწყო მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ანტიოქოს დიდის მიერ იქ დადგენილმა მმართველებმა არტაქსიასმა და ზარიადმა თავი გაითავისუფლეს და მეზობელ ერებს, სხვათა შორის ივერიელებსაც, მიწები ჩამოაცალეს (Страбонъ. Географія. перев. Мищенко. Москва 1879 г. стр. 539). სენ-მარტენის ქრონოლოგიით არტაქსიასი სომხეთში მეფობდა 189—159 წ. ქრ. დაბადებამდე.

ჭიის მეფედ დაინიშნა აზო „კარლუ-ელი“, რომელსაც მფარველად და შემწედ ჰყავდა ასურასტანის მეფე სელევკოს I ნიკატორი (312—282 წ.).

ასეთია ზემოთ თქმულის მოკლე რეზიუმე. როგორც „ქართლის მოქცევა“, ისე „ქართლის-ცხოვრება“ გვარწმუნებს, ვითომც აზოს დროს ჩვენს ქვეყანაში პირველათ შემოტანილი იყოს ორი კერპი „გაცი და გა“ ანუ, როგორც „ქართლის ცხოვრება“ ამბობს, „გაცი და გაიმ“⁴⁰). მაგრამ მას შემდეგ, რაც ამ თქმულებას ბ-ნ ნ. მარტო საფუძვლიანი კრიტიკა უყო, ყოვლად შეუძლებელია ვაფიქროთ, ვითომც ამ ორი ღვთაების კულტი ჩვენში ნამდვილად არსებულები იყოს. როგორც სჩანს, მათი სახელები ჩვენს წყაროებში მწიგნობრობის საშუალებით გადმოუტანიათ სირიული მწერლობიდან და შემდეგ ნაციონალურ ღმერთებად გაუსაღებიათ.⁴¹)

ბ-ნ ი. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, ძველი პერიოდის ქართული სამეფო უფლება აღმოცნებული იყო საკვარაუნთა წყობილების ნიადაგზე და შემდეგშიაც დიდხანს ამავე ხასიათს ატარებდა.⁴²) ამ დასკვნას საფუძვლით ეთანხმება ქართლის-მოქცევაში დაცული გარდამოცემა აზო—ს ჩამომავლობის შესახებ. ეს ქრონიკა ამბობს „ესე აზოა წარვიდა არან ქართლად მამისა თვისისა და წარმოიყვანა რვაჲ სახლად და ათნი სახლნი მამა-მძჳეტანისა“ („სამ. ისტ. ხრონ.“ გვ. 4). სჩანს, აზოს მამის მოსახლკარობა ფრიად რიცხვ-მრავალი ყოფილა, რადგან მარტო „ათნი სახლნი მამა-მძჳეტანი“ ჰყოლია და

⁴⁰) ქ.-ცხოვრება I, გვ. 35. შეად. „სამი ისტ. ხრონ.“ გვ. 4.

⁴¹) Н. Марръ. Вогн язычек. Грузин по др.-груз. источникамъ. Спб. 1901 г. стр. 17—24.

⁴²) И. Джаваховъ. Государств. строй древн. Грузин и древн. Арменин, т. I, Спб. 1905 г. стр. 9: „Царская власть въ Грузин (во время Страбона) была организована подобие власти старейшаго въ любомъ отдѣльномъ родѣ... Родъ и родовой строй должны считаться основой не только соціальной жизни, но и основой царской власти въ Грузин“.

ამას გარდა კიდევ „რვაჲ სახლი“ თავის საკუთარი საგვარეულო. ვგონებთ, 18 სახლი საკმაო უნდა ყოფილიყო „გვარის“ შესადგენად, და ამიტომ გადაქრით ვაშბობთ, რომ აზო გამეფებამდე ყოფილა მემკვიდრე მრავალრიცხოვანი „საგვარეულოსი“, ხოლო მისი მამა გვარის-უფროსი ანუ „მამა-სახლისი“ უნდა ყოფილიყო. ამ უკანასკნელი დასკვნის მცირეოდენს ანალოგიას „ქართლის-ცხოვრების“ იმ თქმულებაშიაც ვპოვებთ, რომელიც ზარეჲჲ შეფეს (რომლიდაც მას ფარნავაზი მიაჩნია) მცხეთის „შამსახლისის“ ძმისწულად აღიარებს და საზოგადოთ შენიშნავს, რომ იმ პირებს, რომელნიც მეფობის დაარსებამდე ჩვენი ხალხის ცხოვრებას მართავდნენ, არც „მეფე“ ერქვათ, არც „ერისთავი“, „არამედ შამსახლისი ეწოდებოდათ“.43) მართალია, ქართლის-მოქცევაში არანი „მეფედ“ არის წოდებული, მაგრამ ეს უნდა აიხსნებოდეს, ალბათ, იმიტით, რომ ისტორიულ გარდმოცემას ქრონიკის შემდგენლამდის თავისი პირვანდელი სიწმინდით ვერ მოუღწევია ან თვითვე ავტორს თავისი დროის მიხედვით მოუნათლავს არანი „მეფის“ სახელით, რაც სრულებითაც არაა გასაკვირველი, რადგან, როგორც ვიცით, მე-V საუკუნის ბერძნის მწერლებიც კი ქართველ სათემო მმართველებს „მეფის“ სახელით იცნობდნენ, თუმცა ეს მმართველნი სხვა საგვარეულო მამასახლისთა შორის იყვნენ „*primi inter pares*“ და არა მათი „მეფე“.

უკანასკნელ, საჭიროდ ვთვლით, რამდენათაც მასალა ნებას გვაძლევს, აზოს მეფობის დასასრულის ქრონილოგია გავარკვიოთ. ვგონებთ, თქმაც არ უნდა იყოს საჭირო, რომ ჩვენი ქრონოლოგია მხოლოდ დაახლოებით იქნება და არა სრული სინამდვილის გამომხატველი. სხვა მასალის უქონლობისა გამო იძულებული ვართ ქართლის ცხოვრების იმ ადგილს დავემყაროთ, სადაც ნათქვამია, რომ გამეფებისთანავე ფარნავაზმა ასურასტანს შეფეს ანტიოქსის მოციქული გაუგზავნაო.44)

43) ქ.-ცხოვრება. I, გვ. 35. 24.

44) ქ.-ცხოვრება. I, გვ. 38. შეად. 41.

თუ ამ სიტყვებში მცირეოდენი ისტორიული სიმართლე მაინც მოიპოება, მაშინ უფლება გვქნება აქედან ის დასკვნა გამოვიტანოთ, რომ აზოს შემკვიდრე ფარნავაზი ასურასტანის მეფის ანტიოქოს-სელევკიდის თანამედროვე ყოფილა. მაგრამ სირიაში სელევკ ნიკატორის შემდეგ ზედი-ზედ ორი ანტიოქოსი მეფობდა: ანტიოქოს I სოტერი (282—262 წ.) და ანტიოქოს II თეოსი (262—247 წ.)⁴⁵⁾ რომელ ამათგანის თანამედროვე უნდა ყოფილიყო ფარნავაზი? ამ კითხვის კათეგორიულათ გადაქრა ყოვლად შეუძლებელი საქმეა. მაგრამ ჰიპოტეტიურათ კი შეგვიძლია ასე მოვიქცეთ: ფარნავაზი ორივე ანტიოქოსის თანამედროვედ ჩავთვალოთ, ე. ი. მისი მეფობის დასაწყისი ანტიოქოს I-ლის მეფობის მეორე ნახევარს მივაკუთნოთ. ანტიოქოს I-ლის მეფობის მეორე ნახევარი იწყება 272 წლიდან;⁴⁶⁾ მაშასადამე ძლიერ დაშორებული არ ვიქნებით სინამდვილეზე, უკეთეს ფარნავაზის მეფობის დასაწყისს 272 წლის მახლობლათ დავსდებთ, — და ესევე წელი იქნება ფარნავაზის წინამოადგილის, ე. ი. აზოს მეფობის დასასრულის დაახლოვებითი თარიღიც.

ამ რიგათ, ჩვენი პირველი მეფე იყო აზო, რომელმაც დაახლოვებით 312-იდან 272 წლამდე იმეფა და ამ ხნის განმავლობაში, ასურასტანის მეფის სელევკოს-ნიკატორის მფარველობის ქვეშ, მოასწრო ქართველ თემთა უმეტესი ნაწილის შეერთება. იგი თვითონ ჩამომავლობით „კარდუ-ელის“ ანუ „ქართველის“ თემისა იყო, გამეფებისთანავე მთელი თვისი საგვარეულოთი „მცხეთის“ პროვინციაში გადმოსახლდა და მთელს ამ მხარეს თავისი სათემო სახელი („ქართ-ლი“) გადასცა სწორეთ ისე, როგორც ვარანგების თავადებმა „რუსის“ თემიდან თავისი საგვარეულო სახელი მთელს რუსეთის სახელმწიფოს დაუმკვიდრეს.

45) Веберъ. Всеобщ. Исторія. I, стр. 392.

46) ეს რიცხვი ჩვენ მივიღეთ ამაირათ: $282 - 262 = 20$; $20 : 2 = 10$; $282 - 10 = 272$ წელი.

ამით ვათავებთ ჩვენს პირველს წერილს საქართველოს ისტორიიდან. დარწმუნებული ვართ, რომ ამ ნარკვევს ცოტა სუსტი მხარე არა აქვს და აღძრული კითხვის საბოლოოთ გადაწყვეტამდე ჯერ კიდევ ბევრი რამ აკლია. მაგრამ იმ მასალის მიმხედველთ, რომელიც დღეს ამ საგნის შესახებ მოგვეპოება, მიზნად არც გვქონია — სრული ისტორიული სიმართლე გამოგვერკვია. ჩვენ აზრად გვქონდა მხოლოდ ის გზა გვეჩვენებია, რომლითაც შესაძლო ხდება „ქართლის-მოქცევისა“ და „ქართლის-ცხოვრების“ თქმულებათა ერთმანეთთან, უცხოეთის მწერალთა ცნობებთან და მსოფლიო ისტორიის ფაქტებთან შეთანხმება, რადგან ყველაფერზე უმაღლ ჩვენს ისტორიოგრაფიას სწორეთ ამგვარი შეთანხმება ეჭირვება: სადაც ამგვარი შეთანხმება არ ხერხდება, იქ ჩვენთა პირველ წყაროთა ცნობანი ფრიად საეჭვო ღირსების მასალად უნდა ჩაითვალოს და, როგორც აგეთნი, კრიტიკულის მეთოდით დაწერილ ისტორიიდან ჯერ-ჯერობით მაინც უსათუოთ უნდა გამოირიცხონ. მხოლოდ მას შემდეგ, როდესაც ამგვარი შეთანხმება ყველასათვის ცხადი შეიქმნება, ჩვენ მოგვეცემა შეძლება, ერთმანეთთანა და მსოფლიო ისტორიის ფაქტებთან შეთანხმებულ ცნობების ნამდვილ ისტორიულ ღირსებაზე ვიქონიოთ მსჯელობა და მათში აღნუსხული ამბები დაახლოებით მაინც ისტორიულ ფაქტებად მივიღოთ. თუ ჩვენმა წერილმა ამ მიზანს მცირეოდნათ მაინც მიაღწია, ჩვენს თავს სრულიად დაკმაყოფილებულათ ჩავთვლით; მხოლოდ ვთხოვთ მკოდნე პირებს ჩვენი საკვლევი მეთოდის და იმ დასკვნათა შესახებ, რომელთაც ამ წერილში მივალწიეთ, თავისი მიუკერძოებელი აზრი გამოსთქვან. ეს ჩვენთვის ძლიერ საჭიროა, რადგან ამ მოკლე დროში აზრად გვაქვს — ჩვენი ისტორიის სახელმძღვანელოს შედგენას შევეუდგეთ და ამ „წერილების“ უმთავრესი დასკვნანი მეფეთა ვინაობისა,

მათი მოღვაწეობისა და ქრონოლოგიის შესახებ იმ სახელმძღვანელოში უცვლელათ შევიტანოთ (რასაკვირველია მცოდნე პირები დროიანათ არ გვიჩვენებენ ჩვენთ დასკვნათა სუსტს მხარეებს.). ყოველ დასაბუთებულ შენიშვნას დიდის მადლობით მივიღებთ.

II

ფანჯარა-მეფე

„ქართლას მკაცრებს“ მოწმობით, აზოს შემდეგ ტახტზედ ავიდა ფანჯარა: „ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა აზოჲ... და მოკვდა; და შემდგომად მისა დადგა ფანჯარა; ამან აღმართა კერპი დიდი ცხვირსა ზედა (მთისასა) და დასდვა სახელი მისი არმაზი; და მოქმნა ზღუდვით წყლით კერძო, და ჰრქვიან არმაზ.“⁴⁷⁾

ასეთია ჩვენი ქრონიკის ლაკონიური მოთხრობა მეორე ქართველ მეფის შესახებ „მცხეთის“ პროვინციაში. სამაგიეროთ „ქართლას-ცხოვრებას“ ცნობები ამავე მეფის შესახებ საკმაოდ ვრცელი და მრავალ-მხრივია. სამწუხაროთ, ამ ვრცელ ცნობებში ბევრი ნაგვიანები მინამატი და ისტორიული შლამ-ტალახია ზედ-მიყრილი, რისგამოც მეტათ ძნელი ხდება იმისი გარჩევა, თუ ამ ცნობათაგან რომელია ნამდვილი ისტორიული გარდამოცემა და რომელია უბრალო ზღაპართქმულება. რა თქმა უნდა, ამ ცნობათაგან ჩვენ მართლ იმ ცნობებს ავირჩევთ, რომელნიც იმავე „ქართლის-ცხოვრებისა“ და „ქართლის-მოქცევის“ დანარჩენ ცნობებს არ ეწინააღმდეგებიან და მსოფლიო ისტორიის ფაქტებთანაც ადვილ-შესათანხმებელი არიან.

47) სამი ისტორიული ხრონიკა. გამოც. ექ. თაყაიშვილისა. 1890. წ. ტფილისი. გვ. 5.

ჩვენს კრიტიკულ მიმოხილვას ფარნავაზის ჩამომავალ ბიდან დავიწყებთ. „ქართლის-ცხოვრების“ გადმოცემათ, ფარნავაზი იყო ძმისწული მცხეთის უკანასკნელ [მამასახლისისა და მოსისხლე მტერი თავის წინამოადგილის აზონ-მაკედონელისა, რომლის დამარცხების შემდეგაც მან თვით დაიპყრო საქართველოს ტახტი და თავი მეფედ გამოიცხადა.⁴⁸⁾ არც ერთს ამ ცნობას „ქართლის-მოქცევის“ ქრონიკა არ ეთანხმება, რადგან აზოს იგი თვლის ირა მაკედონელად, არამედ ქართველად (= „კარდუ-ელად“), ხოლო ფარნავაზს არა აზოს მტრად და პირველ მეფედ, არამედ მეორე ქართველ მეფედ „მცხეთასა შგნა“ და აზოს მშვიდობიან მოადგილედ. ორივე წყარო მარტო იმაში ეთანხმება ერთმანეთს, რომ ფარნავაზი აზოს შვილია ან აბას. მართალია, „ქართლის-მოქცევა“ ამ საგანზე ზარდაზირ არას ამბობს, მაგრამ როდესაც იგი აზოს სამ ალაგას უწოდებს არანის „შედა“, ხოლო ფარნავაზისა და მისი მემკვიდრეების შესახებ ამასვე არა შერეობა, ამით საბუთს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ფარნავაზი თავის წინა მოადგილის „ძე“ არ ყოფილა, თორემ, უეჭველია, „ქართლის-მოქცევის“ ქრონიკა ამ ფაქტსაც მოიხსენებდა. ერთი სიტყვით, გადაჭრით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ფარნავაზი აზოს ძე არ არის, მაგრამ, თუ ქართლას-მოქცევას დავემყარეთ, იგი არც მტრია აზოსი. მაშ ვინ არის იგი? სანამ ამ კითხვაზე რაიმე გარკვეულ ყასუხს წარმოვთქვამდეთ, საჭიროდ ვრაცხთ ცოტა განზე გადავუხვიოთ და მკითხველს მოკლეთ გავაცნოთ ის საზოგადო დასკვნანი, რომელთაც მიიღწია ჩვენმა საისტორიო მეცნიერებამ უუძველესი პერიოდის ქართველ მეფეთა ტახტის-მემკვიდრეობის წესის შესახებ. სახეში გვაქვს ჩვენი ახალგაზდა მეცნიერის ბ. ნ. ი. ჯავახიშვილის გამოკვლევა: „Государственный строй древней Грузии и древней Армении“ (т. I. С.—Петербургъ. 1905). ამ თხზულების უმთავრესი დასკვნანი დამყარებულია სტრაბონის ცნობასა და, სხვათა

48) ქართლის—ცხოვრება. ხაქ. კიკინაძის გამოცემა. I, გვ. 35—36.

შორის, ჩვენი მატეანის „ქართლის-ცხოვრების“ უუძველეს ნაწილის კრიტიკულ შესწავლაზედ.

„ქართლის-ცხოვრების“ ეს ნაწილი, რომელშიაც ჩვენი ძველი დროის მეფეების თავგადასავალია მოთხრობილი ვაგტანგ გორგასლანამდე, შედგენილი ყოფილა ლეონტი პროველის მიერ, დაახლოვებით VIII—IX საუკუნეში.⁴⁹⁾ ამ ისტორიკოსს უძველეს ადგილობრივ წყაროებს გარდა ხელში ჰქონია, აგრეთვე, ერთ-ერთი ვარიანტი სირიულ თხზულები-სა: „ქვაბი საგანძური“ (= „Пещера богатств“), რომლის შე-დგენაც, შეცდომით, ცნობილს ეფრემ-ასურელს მიეწერება და რომელშიაც ქვეყნის გაჩენის ისტორიასთან ერთად მოთხრობილი ყოფილა პირველი მართველებისა და მე-ფეების გაჩენის ისტორიაც.⁵⁰⁾ ამ თხზულების გადმოცე-მით, პირველი მეფე და მართველი კაცთა საზოგადოე-ბისა ყოფილა ადამი, რომლის შემდეგაც ესევე თანამდე-ბობა მისსავე შვილს სეითს რგებია, ხოლო სეითს შემდეგ—უკანასკნელის შვილს ენოქსა და, ასე თან მიყოლით, სამეფო უფლება მამიდან უფროს შვილზე გადასულა.⁵¹⁾—აი, ამ თხზულებას ჰქონებია დიდი გავლენა ჩვენი ისტორიკოსის, ლეონტი პროველის, თვალ-საზრისზე, რითაც ადვილათ აიხსნება ის მოვლენა, რომ „ქართლის-ცხოვრების“ უუძვე-ლეს ნაწილში თითქმის ყოველი ახალი მეფე—ან მისი წინა-მოადგილის შვილად არის გამოყვანილი ან შვილი—შვილად, ე. ი. ტახტის მემკვიდრეობა ზარდაზარს ხაზს მისდევს, და ეს წესი ირღვევა მხოლოდ მაშინ, როდესაც სახელმწიფო-ში შფოთი და არეულობაა.⁵²⁾

მაგრამ დოკუმენტალური ცნობანი მსოფლიო გეოგრა-ფის სტრაბონისა (66 წ. ქარ. წინ და 24 წ. ქრ. შემდეგ)

⁴⁹⁾ И. Джаваховъ. *Гасудар. строй...* стр. 11 (примѣчаніе) и 13.

⁵⁰⁾ Ibidem, стр. 26—27. ეს „ქვაბი საგანძური“ „ზოგიერთ ჩვენს მკვლევარს, შეცდომით, „ნებროთის წიგნად“ მიიჩნია.

⁵¹⁾ Ibidem, სტრ. 20—23.

⁵²⁾ Ibidem, стр. 24.

არ ეთანხმება ჩვენი ისტორიკოსის ამ მწიგნობრულ სტრატეგიულ დულობას. სახელდობრ, ივერიელების შესახებ სტრატონი სწერს: მათი ქვეყანა ოთხი გვარი ხალხითაა დასახლებული და „უპირველესი მათგანია ის გვარი, რომლიდანაც მეფეებს ადგენენ, უახლესია და (გარდაცვალებულ მეფის შემდეგ) ხნოვანობით ყველაზე უხუცესისა“⁵³) ანუ, უფრო მდაბიურათ რომ გამოვსთქვათ, პირველ საუკუნეში ქრისტეს წინ ქართველებში მეფის ტახტს იკერდა წლოვანობით ყველაზე უფროსი და გარდაცვალებულ მეფესთან ნათესაური კავშირითაც ყველაზე მეტათ დაახლოვებული წევრი სამეფო საგვარეულოსი; ამასთანავე მეფეს „ადგენდენ“ ე. ი. ტახტზე ასასვლელად არ კმაროდა მარტო ზემოთ დასახლებული ორი პირობა (გარდაცვალებულ მეფესთან ნათესაური სიახლოვე და ხნოვანებით უფროსობა), არამედ ამასთანავე აუცილებლათ საჭირო იყო მთელი ხალხის ან მისი უუძლიერესი ჯგუფის მიერ სამეფო კანდიდატის მოწონება და ამორჩევა. მთელი ეს წესი ტახტის-მემკვიდრეობისა პირდაპირი ნაყოფი იყო იმ „საგვაროვნო წყობილებისა“, რომელიც, იმავე სტრატონის სიტყვით, თანაბრათ გაბატონებული იყო ქართველი ხალხის როგორც ეკონომიურს, ისე საზოგადოებრივსა და პოლიტიკურს ცხოვრებაში. საგვაროვნო წყობილება კი იმდენათ უფრო ძლიერია, რამდენათაც იგი უუძველეს საფეხურზედა სდგას, ე. ი. რამდენათაც იგი უძველეს დროს ეკუთვნის. მაშასადამე ის წესი ტახტის-მემკვიდრეობისა, რომელსაც სტრატონი აგვიწერს, უუძველეს დროში უფრო ძლიერი უნდა ყოფილიყო, ვინემ მას შემდეგ, რაც ჩვენი ხალხის პოლიტიკური ცხოვრება რომაელებისა და სპარსელების გავლენას დაემორჩილა. მართალია, ჩვენი მეფობის ხან-

⁵³) მოგვყავს ბ-ნ ჯავახიშვილის თარგმანით: „Четыре рода (γένη) людей насляют страну; одинъ и первый изъ нихъ, изъ котораго ставятъ царей, по близости и возрасту самаго старшаго (послѣ умершаго царя).“ („Государств. строй др. Грузіи...“ стр. 8. Сравн. Ганъ, Извѣстія... I, стр. 68).-

გრძლივს ისტორიაში ხანდახან უნდა გამოჩნდეს ისეთი შემთხვევები, როდესაც გარდაცვალებულ მეფის შემდეგ „უხუცესს და უახლოეს“ კანდიდატთა შორის მეფის საგვარეულოდან ყველაზე უფრო სასურველი და ხალხისათვის „მოსაწონი“ გარდაცვალებული მეფის შვილიც იქნებოდა, ასე რომ შესაძლოა ზოგჯერ, გამონაკლის სახით, პირდაპირ მეფის შვილზედაც გადასულიყოს სამეფო ღირსება, მაგრამ საზოგადოთ კი საფუძველი გვაქვს გადაქრით დავასკვნათ, რომ ჩვენი ისტორიის უუძველეს ხანაში ასეთს გამონაკლს ძლიერ იშვიათად უნდა ჰქონოდა ადგილი. ამ დასკვნას სავსებით ეთანხმება შატბერდისეული ქრონიკა „ქართლის მოქცევისა“, რომელშიაც ჰარდაჰიძე მემკვიდრეობა (მამიდან შვილზე ან შვილიშვილზე) მეფობის დასაწყისიდან მის მოსპობამდე (VI საუკუნეში ქრ. შემდეგ) მარტო ათხჯუა ნაჩვენები, სახელდობრ არანის შემდეგ ძე მისი აზო, ლევის შემდეგ — ძე მისი მირვან, მირვანს შემდეგ მისი შვილიშვილი ბაკურ II და დაჩი უყარმელს შემდეგ — მისი ძე ბაკურ IV. —⁵⁴) ცხადია, სხვა მეფეებს პირდაპირ მამისაგან არ მიუღიათ სამეფო ტახტი, თორემ ქრონიკა ამასაც აღნიშნავდა.

ახლა შეგვიძლია დაახლოებით მივიკვლიოთ, თუ ვინ უნდა ყოფილიყო ჩამომავლობით მეორე ქართველი მეფე ფარნავაზი, რომელიც, როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, არც ძე იყო თვისი წინამოადგილისა და არც მისი შტკმა. ჩვენის აზრით ფარნავაზი უნდა ყოფილიყო ახლად დაარსებულის სამეფო საგვარეულოს „უუხუცესი“ წევრი აზოს შემდეგ, ე. ი. სამეფო გვარის „მამასახლისი“, რომელსაც გვარის მამასახლისობასთან ერთად თავის წინამოადგილისაგან სრულიად საქართველოს „მეფე-მამასახლისობაც“ უნდა მიეღო; მაშასადამე, ჩვენ სრულიად უარყოფთ იმ თქმულებას, ვითომც ფარნავაზი ბავშობისას აზოსაგან დევნაში გაზრდილიყოს, შემდეგ,

⁵⁴) „სამი ისტორ. ხრონიკა“ ე. თაყაიშვილისა. ტფ. 1890 წ. გვ.

քառասունհինգ, սաղաթ մտեք մի քանի քառասուն և
 առաջատարի սակարկի Բրժոնա պետեք; Մարտիկ, սարգս
 սլաքն ԲարատաՄիլիս իմ առաջ, Վիտոմ Ես մեք «Մեք-
 տիս ան ինքնիս յայնչեք Տարաքիս Միլի (ան ժիսնիս)
 Կոմիլիս. 55) Ես յայնչեք: առի իմենատ օրիգինալ-
 րիս, իմ ար Մեքիլիս միս Գասարիքեք Կոքա Բան մին Ե
 ար Մեքիլիս միտեքիլիս Կարալեք: Ս. ԲարատաՄիլիս
 Քիլոքեք ասեք: միս մոքեք յայնչեք մոքեք Կարեքիլիս
 մոքեք, Վիտոմ Ե «Վարեքիլիս Կարեքիլիս» Մարտիկ
 Կարեքիլիս-Մարեքիլիս Կարեքիլիս Տարաքիս,
 միլիքիլիս, Կարեքիլիս; 56) Ես մոքեքիլիս Գարեքիլիս
 Կարեքիլիս, Վիտոմ Ես «Տարաքի միլիքիլիս» Կարեքիլիս
 Կարեքիլիս «Կարեքիլիս Տարաքիլիս» Կոմիլիս; Մեքիլիս
 իմ միլիքիլիս 317 Մեքիլիս անիլիքիլիս Բրժոնա մի-
 կիլիս; Ես Մարեքիլիս «Կարեքիլիս-Մարեքիլիս» Մարեքիլիս,
 Վիտոմ Ես Կարեքիլիս միլիքիլիս յայնչեքիլիս «Կարեքիլիս
 Կարեքիլիս» Կոմիլիս, իմենատ (Կարեքիլիս) Կարեքիլիս
 Կարեքիլիս Բրժոնա միլիքիլիս, — Ես յայնչեք Կարեքիլիս
 Կարեքիլիս, իմ «Կարեքիլիս Կոմիլիս Կարեքիլիս ան ինքնիս
 յայնչեքիլիս Տարաքիլիս Միլի, իմենատ (Տարաքիլիս) մոքեք
 անիլիքիլիս Ես ար Կարեքիլիս»:

իմենատ Կարեքիլիս, Կարեքիլիս իմենատիլիս իմենատիլիս
 Կարեքիլիս, մոքեք Կարեքիլիս Մարեքիլիս Ես Կարեքիլիս
 Կարեքիլիս իմենատիլիս Կարեքիլիս, իմենատ, Կարեքիլիս
 Կարեքիլիս Կարեքիլիս Կարեքիլիս, Կարեքիլիս, Կարեքիլիս
 Կարեքիլիս Կարեքիլիս Կարեքիլիս, Կարեքիլիս Կարեքիլիս
 Կարեքիլիս; Կարեքիլիս, Կարեքիլիս, Կարեքիլիս Ես Կարեքիլիս

55) Ս. ԲարատաՄիլի. Տարեքիլիս իմենատիլիս. Կարեքիլիս I. Կարեքիլիս: 38-40. Կարեքիլիս. 1895 Մ.

56) Կարեքիլիս մոքեք Կարեքիլիս «Исторія Арменіи» Կարեքիլիս. Մոքեք. Մոքեք. 1893 Մ. Կարեքիլիս: 64: «Онъ (Арташесъ) выдаетъ дочь свою, Арташесу, за нѣкоего Михрдата, великаго бдѣтха Иверійскаго, происходящаго отъ Михрдата, сатрапа Дареха, поставленнаго Александромъ надъ ильнныни Иверіицами»:

სახით უნდა დაეყენებია მას „დატყვევებულ ივერიელებისათვის“ უფროსად დარიოზის სატრაპი მიჰრდატი?! ამას გარდა, ჩვენი ისტორიკოსი მოსე ქორენელს მიაწერს, ვითომც ამას ეთქვას— აღნიშნული მიჰრდატი „დარიოზის უკანასკნელი სატრაპი იყო აბერაშაი“ (ბარათაშვილის „საქ. ისტ.“ I, გვ. 38). მაგრამ მოსე ქორენელი მხოლოდ იმას ამბობს, რომ ალექსანდრემ ტყვედ-წაყვანილ („ПЛѢННЫЕ“) ივერიელებს დაუყენა უფროსად დარიოზის სატრაპი მირდატიო და არა თვით ივერიაში ჩააყენაო; ამასთანავე მოსე ქორენელი არც იმას ამბობს, ვითომც ეს ივერიელები თვათაწი ალექსანდრეს დაეტყვევებოდნენ; პირიქით, მეორე ადგილას იგი პირდაპირ აცხადებს, რომ ის ივერიელები, რომელთაც ალექსანდრემ დარიოზის სატრაპი მიჰრდატი დაუყენა უფროსად, ჩაბუქდნის წინააღმდეგ იყვნენ ტყვედ-წაყვანილი და ზონტის ზღვის (= შავი ზღვის) სამხრეთით დასახლებულნი.⁵⁷⁾ ამიტომ ჩვენ ვერ შეგვიწყნარებია ის აზრი, ვითომც მოსე ქორენელის „მიჰრდატი“ დარიოზის უკანასკნელი სატრაპი ყოფილიყოს ივერიაში; მით უმეტეს შეუწყნარებლად მიგვაჩნია ის აზრი, თითქოს ფარნავაზი ამ მიჰრდატის „შვილი“ ან „ძმისწული“ ყოფილიყოს.

რაც შეეხება „ქართლის-ცხოვრების“ თქმულებას ახალგაზდა ფარნავაზის მიერ ნადირობის დროს გამოქვამულში დიდძალი განძის პოვნის შესახებ, ეს თქმულება, როგორც ბ. ნ. მარტი ამტკიცებს, თვით წერილობანებშიაც-კი ერთი

⁵⁷⁾ აი ეს ადგილი: „Михрдата, сатрапа Дареха, привелъ Александръ и поставилъ правителемъ надъ плѣнными Иверійцами, *приведеными* Навуходоносоромъ о чемъ такъ повѣствуетъ Абиденъ: Великомощный Навуходоносоръ былъ могущественнѣе Ливійскаго Гераклеса; онъ, собравъ войско, нападаетъ на страну Иверовъ, разоряетъ, покоряетъ ее подъ власть свою и *нѣкоторую часть ея жин елей отводитъ и поселяетъ на нѣкомомъ берегу Пантійскаго моря на западъ*“ (Монс. Хоренскаго. „Исторія Арменіи“. стр. 59).

სპარსული ზღაპრიდან ყოფილა „ნასესხები“⁵⁸). ხოლო რაც შეეხება იმავე მატრიანის მეორე თქმულებას აზონთან ფარნავაზის ბრძოლის შესახებ, ესეც, ჩვენი ფიქრით, ნასესხები უნდა იყოს რომლისამე სპარსული გარდამოცემიდან ბრწყინვალე ღმერთის აპურა-მაზდის (= „ორმუზდის“ ანუ ქართული „არმაზის“) ბრძოლის შესახებ არიდანთან და მის ბნელ ძალებთან, რადგან, როგორც ბ.მა ნ. მარმა დაამტკიცა, ზენდურიდან გადმოქართულებული სიტყვა „ფარნავაზ“ ორმუზდის ერთ-ერთი ეპიტეტია („quarenaguastema“ = „ფრიად ბრწყინვალე“) ⁵⁹ და, ამიტომ, საფიქრებელია, ჩვენს მემატრიანეს ამ „ფრად ბრწყინვალე ორმუზდის“ შესახები სპარსული თქმულება ჩვენი მეფის „ფარნავაზისათვის“ მიეწეროს. ჩვენს მოსაზრებას სავსებით ამართლებს ის გარემოება, რომ, როცა ჩვენი მემატრიანე ფარნავაზის მიერ „არმაზის“ კერპის ამართვაზე მოგვითხოვს, თან დასძენს, ვითომც ამ კერპისათვის ფარნავაზ-მეფეს თაყვისა სკუთარა სხარსუჯი სახელი დაერქმოს, რადგან „ფარნავაზს სპარსულად არმაზ ერქვაო“.⁶⁰ უეჭველია, ჩვენს გულ-უბრყვილო მემატრიანეს სპარსული ღვთაების არმაზის (= „აპურა-მაზდის“) ეპიტეტი (ბოლო მოკვეცილი „quarenaguastema“) ჩვენი მეფის ფარნავაზის სახელად მიუღია და ამ ღვთაების ცხოვრებიდან ამოდებული ერთ-ერთი ეპიზოდი ისტორიულ ფარნავაზისათვის მიუწერია.

მაგრამ ჩვენ არ უარვყოფთ ჩვენი პირველ-წყაროების იმ თქმულებას, რომელიც ფარნავაზს ორმუზდის კულტის შფარკელ შეფედ აღიარებს, თუმცა საჭიროდ ვრაცხთ, ამ თქმულებიდან ზოგიერთი დეტალები გამოვრიცხოთ. ჩვენი მოსაზრების დასამტკიცებლათ მოგვყავს შემდეგი ფაქტები. როგორც პირველ წერილში დავინახეთ, სპარსეთის მეფის და-

⁵⁸) Н. Марръ. Боги Языческой Грузии. Спб. 1901 г. стр. 6, строк. 4—7.

⁵⁹) Ibidem, стр. 5.

⁶⁰) ქართლ.—ცხოვრება. I, გვ. 39.

როზ I ჰისტასპის დროიდან (521—485 წელს) ქართველი თესლ-მოდგმის ყველა თემები სპარსეთის ორ სასატრაპოს შეადგენდა, ე. ი. სპარსეთის უუძლიერეს პოლიტიკურ და კულტურულ გავლენის ქვეშ იყო. როგორც მსოფლიო ისტორია გადმოგვცემს, ამ გავლენას ქართველი თემები პირველად სპარსეთის მეფის კვიროსის დროს (560—529 წ.) დაემორჩილენ, იმ კვიროსის დროს, რომელმაც აღმოსავლეთის მეფეთა შორის პირველმა მოიტანა თავისი სამფლობელოს ჩრდილოეთის საზღვრები კავკასიონის მთაგრეხილამდე⁶¹⁾. მაგრამ სპარსელებზე უფრო ადრე ქართველების ერთი თემი, სახელდობრ სწორედ ის თემი, რომელსაც ჩამომავლობით ჩვენი მეფეები აზო და ფარნავაზი ეკუთვნოდნენ, ე. ი. თემი „კარდუქებისა“ (= „ქართუ-ები“ ანუ ძველი „ქართლი“), მე-VII საუკუნეში ქრ. წინ, დეიოკ-მეფის დროიდან (708—655 წ.) მადაის სახელმწიფოს ემორჩილებოდა. ხოლო, როგორც ვიცით, ჩამომავლობით და სარწმუნოებით მიდიელები და ძველი სპარსელები ერთი და იგივენი იყვნენ, სახელდობრ ორნივე ზენდის ხალხის შტოს წარმოადგენდნენ და სარწმუნოებაშიაც „სინათლის ღმერთის აჰურა-მაზდის“ (= ორმუზდი=არმაზ-დი=არმაზი) თაყვანის მცემელნი იყვნენ.⁶²⁾ ამრიგათ, მე-VII, VI, V და IV საუკუნეთა განმავლობაში, ე. ი. თითქმის სრული 400 წელიწადი, ჯერ ქართველი ხალხის ერთი თემი (კარდუქი) და შემდეგ ყველა თემები ირანელ ხალხთა: მადი-ქათა და სპარსთა კულტურულ გავლენის ქვეშ იმყოფებოდნენ, ხოლო მე-V და IV საუკუნეში ეს გავლენა იმდენათ გაძლიერდა, რომ მთელი ქართველი თესლ-მოდგმა სპარსეთის ოც-სატრაპოვან მონარქიის ორ საერისთაოდ იქმნა გამოცხადებული და ყველაფერში სპარსეთის ყურმოქრილი ყმა შეიქნა

⁶¹⁾ Н. Карвъвъ. Учебная Книга древн. исторiи. Спб. 1903 г.— карту VII: „Персидская монархiя“—შეადარეთ ამჟინ მარცვლინის სიტყვები კვიროსის მიერ ჩვენი მტკვრის სახელის გამოცვლის შესახებ. Ганъ. Извѣстiя... I, стр. 185.

⁶²⁾ Веберъ. Всеобщая исторiя. I, стр. 148—150.

(მოიგონეთ სამარცხვინო ხარკი—ყოველ ხუთ წელში ახალ-გაზდა ქალი და ვაჟი, რომელთაც კოლხიდა და სვანეთი სპარსეთის სასახლეში აგზავნიდა). ასეთ ფაქტორთა ზედ-მოქმედების ქვეშ იმყოფებოდა ქართველი ხალხი ძველ სპარსეთის მონარქიის დამხობამდე—(ე. ი. 330 წლამდე ქრ. წინ),—და გასაკვირალიც იქნებოდა, რომ ოთხას წლოვან გავლენას ირანულ კულტურისას ჩვენს ხალხში ზოროასტრის სარწმუნოება არ შემოეტანა. გვაქს საკმაო საბუთი დავასკვნათ, რომ ზოროასტრის სარწმუნოება ანუ ორმუზდის კულტი უკვე მეფობის დაარსებამდე ნამდვილათ არსებულა ჩვენს თემებში. სახელდობრ, აპოლონი როდოსელი (250—200 წ. ქრ. წინ) გადმოგვცემს, რომ ქართველი ხალხის ერთ უმთავრეს თემს, კოლხებს, მის დროს უკვე მტკიცე ჩვეულებად ჰქონდათ მიცვალებულთა დაუმარხაობა;⁶³⁾ ხოლო: როგორც ვიცით, მიცვალებულთა დაუმარხაობა ერთი დამხასიათებელი ჩვეულებათაგანი იყო ზოროასტრის სარწმუნოებისა. მართალია, აპოლონი როდოსელი თითქმის ჩვენი ფარნავაზის თანამედროვეა, მაგრამ ეს გარემოება სრულებითაც არ არღვევს ჩვენს აზრს ზოროასტრის სარწმუნოების სიძველის შესახებ ჩვენს ქვეყანაში, რადგან ძნელი დასაჯერებელია ფარნავაზამდე ჩვენში ეს სარწმუნოება არ არსებულებოდა და სულ რაღაც 10—12 წ. განმავლობაში გამოედროს იმდენათ ძლიერი ნაყოფი, რომ მისი სამეფოს უუშორეს ნაწილშიაც კი კოლხებს უკვე მტკიცე ჩვეულებად გაეხადოსთ მკვდართა დაუმარხაობა. ამას გარდა, თვით აპოლონი როდოსელიც არ უარჰყოფს, რომ ეს ჩვეულება კოლხებ შორის საკმაოთ ძველი ჩვეულება ყოფილა (აპოლონი იმასაც კი ამბობს, ვითომც ეს ჩვეულება კოლხებს უკვე არგონავტების დროს ჰქონებოდესთ). ერთი სიტყვით, ყოველ ეჭვს გარეშეა, რომ ზოროასტრის კულტი ჩვენში ფარნავაზზე ბევრათ ადრე ყოფილა გავრცელებული, ასე რომ როგორც ფარნავაზი, ისე მისი წინამოადგილე, მთელი მათი

⁶³⁾ Ганъ. Иавѣстія... I, стр. 49.

სამეფო გვარი და „ქვეშევრდომნი“ (თუ კი შეიძლება ამდროისა მიხედვით ეს სიტყვა ვიხმაროთ) უკვე ორმუზდის თაყვანისმკემლნი ყოფილან; ამიტომ სრულ სიმართლეს ამბობს ჩვენი მატიანე და „ქართლის-მოქცევა“, როდესაც ფარნავაზს ორმუზდის კულტის მქარველობას მიაწერს.

მხოლოდ ჩვენი წყაროების თქმულებიდან უნდა გამოირიცხოს ის აზრი, ვითომც ორმუზდის სახელობაზე ფარნავაზს „კერპი“ ანუ ქანდაკება გაეკეთებოდა. როგორც ზორაოსტრის სარწმუნოების აღმსარებელი, ფარნავაზი ორმუზდს „კერპს“ ვერ დაუდგამდა, რადგან ზორაოსტრის რელიგია კერპებს არა სცნობს. მართალია ორივე ჩვენი პირველ-წყარო დაჟინებით გვარწმუნებს, ვითომც ფარნავაზს ნამდვილი „კერპი აემართოს“ და ამ კერპისთვის დაერქმოს „არმაზი“. ⁶⁴⁾ მაგრამ ბევრი ფიქრი არ უნდა, რომ მიხვდეს კაცი, თუ საიდან უნდა წარმომდგარიყო ნამდვილი ისტორიული ფაქტის ასე სასტიკად გადამახინჯება. არ უნდა დავივიწყოთ, რომ როგორც „ქართლის-ცხოვრება“, ისე „ქართლის-მოქცევა“ ქრისტიანობის დროსაა ჩვენში დაწერილი და თვით მათი დამწერნი და გადამწერნიც სასულიერო პირნი არიან. სასულიერო წოდება ვი, როგორც უკვე თეიმურაზ-ბატონიშვილმა შენიშნა, ყოველ ღონეს ხმარობდა გაქრისტიანებულ ქართველებისათვის, რომელთაც კიდევ ახსოვდათ ძველი წარმართობა, ეს უკანასკნელი შეეძულებინა და დაევიწყებინა; ამ მიზნით „ეკლესიის ჩვენისა მოძღვარნი უძაგებდნენ მათ გარდავლილთა წინაპართა მართა და მათსა ეტყოდნენ მრავალთა უწესოთა საქმეთა და არა წმინდათა“. ⁶⁵⁾ ამ „უწესოთა საქმეთა“ შეთხზვაში ლეონტი

⁶⁴⁾ „ამანვე ფარნავაზ შექმნა კერპი დიდი სახელსა ზედა თვისსა; ესევე არს არმაზი; და ფარნავაზს სპარსულად არმაზ ერქვა...“ (ქ.—ცხოვრ. I, გვ. 39).—ხოლო „ქ.—მოქცევა“ ამავე ამბავს ასე ამოკლებს: „ამან აღმართა კერპი დიდი ცხვირსა ზედა და დასდვა სახელი მისი არმაზი“ („სამი ისტ. ხრონიკა.“ გვ. 5.)

⁶⁵⁾ ალ. ჭყონია: „ისტორიული ნარკვევი“ ტფილისი. 1890 წ. გვ. 139. სადაც თეიმურაზ-ბატონაშვილის აზრია მოყვანილი.

შროველი («ქ.—ცხოვრებას» უძველესი ნაწილის დამწერი) იმ ზომამდეც კი მისულა, რომ ჩვენს წინაპრებისთვის «კაცის-მკამლობაც» მიუწერია⁶⁶). რაღა გასაკვირალია, რომ ასეთს „ისტორიკოსებს“ თვით წარმართული ღმერთებიც მეფეების მიერ „შექმნიდ კერპებად“ წარმოედგინათ, რათა სამწყსო დაერწმუნებიათ, რომ ის ღმერთები, რომელთაც ქართველები ქრისტიანობის მიღებამდე სცემდნენ თაყვანს, ნამდვილი ღმერთები კი არ იყვნენ, არამედ ადამიანის ხელ-ქმნილი უსულო და უსიცოცხლო ქანდაკებანი იყვნენო. სწორეთ ამავე ტენდენციით აიხსნება ის გარემოება, რომ „ქართლის-მოქცევის“ ავტორი აზოს შესახებ ამბობს, ვითომც მას მცხეთის პროვინციაში გადმოსახლების დროს თანა-ჰყოლოდეს „ღვთად კერპნი—გაცი და გაიმ“, ხოლო ფარნავაზს და მის სამს მემკვიდრეს ზედი-ზედ ოთხი კერპი აჰმართეს⁶⁷). ერთი სიტყვით, ქრონიკის ავტორი, როგორც ფანატიკოს ქრისტიანს შეეფერება, მეტათ მედიდურათ უქცერის ძველს მშობლიურს წარმართობას და ცდილობს, იქ უსულო კერპთ-თაყვანისმცემლობის მეტი არაფერი დაინახოს და არც დაანახოს თავის მკითხველებს.

ამავე თვალსაზრისით აიხსნება, რა თქმა უნდა, ის გარემოებაც, რომ ფარნავაზს ორივე ჩვენი პირველ-წყარო „არმაზ-კერპის“ შექმნას ანუ ამართვას მიაწერს. მაგრამ, როგორც ვთქვით, ზოროსტრის სარწმუნოების მიმდევარი ფარნავაზი იმავე სარწმუნოების მიმდევარ ქართველთა შორის „კერპს“ (=ღვთაების გამოხატველ ქანდაკებას) ვერ აღმართავდა. მაშ რა უნდა გაეკეთებია ფარნავაზს ამ კულტის სასარგებლოდ, რაში უნდა გამოხატულიყოს მისი მფარველობა ამ კულტისადმი?

ჩვენ გვგონია, ფარნავაზის სარწმუნოებრივი მოღვაწეობა უნდა გამოხატულიყო „ფრიად-ბრწყინვალე“ ღვთაების, აჭურამაზდის (ორმუზდის ანუ არმაზის) სახელობაზე „საქცესლესი“

66) ქართლ.—ცხოვრება I, გვ. 32.

67) სამი ისტ. ხრონიკა. გვ. 4—6.

და ტაძრის აშენებაში იმ მაღლობ ადგილას, სადაც დღეს
 ეგრეთ წოდებული არმაზის-ციხე იმყოფება და რომლის მიდა-
 მოვებშიაც ფარნავაზის დროიდან საკმაოთ ვრცელი და მაგარი
 ციხე-ქალაქი გაიმართა თანდათან. აი ამას და მხოლოდ ამას
 უნდა ნიშნავდეს ის-მოკლე, მაგრამ ავტორის ტენდენციურ
 თვალსაზრისით უკვე საკმაოთ გადამახინჯებული თქმულება,
 რომელსაც ამ საგნის შესახებ „ქართლის-მოქცევა“ იძლევა:
 „დადგა ფარნავაზ; ამაჲ აღმართა კერპი დიდი ცხვირსა ზედა
 (მთისასა) და დასდგა სახელი მისი არმაზი, და მოქმნა ზღუდე
 წყლით კერძო და ჰრქვიან არმაზ“ (სამი ისტ. ხრონ. გვ. 5).

მაგრამ აქ შეიძლება შეგვეკითხოვნ: ზოროსტრის სარწმუნოების მიმდევარნი ხომ მსხვერპლს უბრალო მაღლობებზე სწირავდენ და უმეტეს ნაწილათ არავითარ ტაძრებსა და „საკურთხევლებს“ არა სცნობდენ,—მაშ, რა საბუთის ძალით-ღა შეიძლება ფარნავაზს ორმუზდის სახელობაზე „ტაძრისა და საცეცხლის“ აშენება მივაწეროთ? მართალია, ზოროასტრის სარწმუნოება მის პირვანდელ და მარტივი სახით ტაძრებსა და საკურთხევლებს არა სცნობდა, მაგრამ ნამდვილი წყაროებიდან ვიცით, რომ ამ სარწმუნოების ვრცელს რაიონში ბევრგან ნოიპობოდა ისეთი ადგილები, სადაც ორმუზდისა და ცეცხლის თაყვანისმცემელთ საკმაოთ ვრცელი ტაძრები და მუდამ-მგზნებარე „სადეთო“ ცეცხლისათვის განსაკუთრებული „საკურთხევლები“ („алтари“) ანუ ეგრეთ წოდებული „საცეცხლე“ ჰქონდათ გამართული. ერთი ამგვარი ტაძარი და საკურთხეველი სტრაბონს საკუთარის ოვალით უნახავს ჩვენს მეზობლათ მდებარე კაბადოკიაში და კიდევაც აუწერია იგი. ეს აღწერილობა იმდენად საინტერესოა და ნათელსა ჰფენს ჩვენს საკითხს, რომ არ შეგვიძლია აქვე არ მოვიყვანოთ, თუ ვრცელადაც არა, შემოკლებით მაინც.

კაბადოკიაშიო,—ამბობს სტრაბონი,—ბევრი მოგვები და ტაძრებია; ამ ტაძრებს „პირათეები“ („ширатей“) ეწოდება და იგინი წარმოადგენენ ვრცელს და გალავნით შემოკლებულ ადგილს; შუაში დგას „საკურთხეველი“ („алтари“ ანუ უკეთ

„საცეცხლე“), რომელზედაც მოგვებს ბევრი ნაცარი და უქრობი ცეცხლი უნთიათო. ყოველდღე შედიან იგინი ტაძარში და თითქმის მთელი საათის განმავლობაში ცეცხლის წინაშე საიდუმლო საგალობლებს ჰგალობენ, თან ხელში ფიჩხის პატარა კონა უკავიათ („пучекъ прутьевъ“) და თავზე შალის მაღალი მიტრა („Tiara“) ახურავენ, რომლიდანაც ორსავე ლოყაზე თითქმის ტუჩებამდე პირ-საფარია ჩამოშვებულიო⁶⁸).

აი სწორეთ ამგვარი „ტაძარი“ და „საკურთხეველი“ ანუ საცეცხლე უნდა აეგოს ფარნავაზს იმ ადგილას, სადაც დღეს დროთა მსვლელობითა და ბუნების სტიქიონთა ზედ-გავლენით შევიწროებული მოედანია არამზის ციხესთან, მცხეთის მახლობლათ, და საიდანაც ძირს ტყეში ჩამოგორებული ორი უზარ-მაზარი, თითქოს თვით ბუნებისაგან ტლანქად გამოთლილი, ქვა უნებლიეთ იზიდავს მნახველის ყურადღებას და ოცნებით გადააფრენს იმ შორეულ დროში, როდესაც არამზის ტაძარში ამ ქვებისაგან „საცეცხლე“ უნდა ყოფილიყო გაკეთებული. — რომ „მცხეთის“ პროვინციაში ძველათ ნამდვილათ უნდა ყოფილიყო „ტაძრები,“ ამას, თქმულს გარდა, სტრაბონის პირდაპირი მოწმობაც ამტკიცებს. სახელდობრ ის ამბობს, რომ ერთი ამგვარი ტაძარი „მოსხების მხარეში“ იყო, იმ მოსხების მხარეში, რომლის ერთი ნაწილი I-ელ საუკუნეში ქრისტეს წინ ივერიელებს ეკუთვნოდათ, მეორე — კოლხებსა და მესამე — სომხებსაო;⁶⁹) ამას გარდა, როცა ალბანელების კულტს აგვიწერს, იგივე გეოგრაფი დასძენს, რომ ამ ხალხს ერთი ტაძარი „ივერიის“ საზღვრის მახლობლად ჰქონდათ

68) Страбонъ. Географія. кв. XV, гл. 3, § 15; переводъ М. Мишенка. Москва. 1879 г. стр. 749. ეს ადგილი ნაჩვენები აქვს ბ — ნ. მარტსაც. მაგრამ მე — 15 § — ის ნაცვლად შეცდომით მე — 13 § აქვეს აღნიშნული („Войнъ языческой Грузинъ“ стр. 8.)

69) Страбонъ. Географія. Кн. XIII гл. 2, §§ 17 и 18. стр. 509 — 509. შეადარეთ Ганъ, Извѣстия... I, стр. 65.

გამართულია⁷⁰⁾ ერთი სიტყვით, ჩვენთვის ყოველ შემთხვევაში
რეშეა რომ ორმუხდის თაყვანისმცემელს ფარნავაზს თავი-
სუფლათ შეეძლო ამ ღვთაების სახელზე ტაძარი და საცეცხლე
(= „ბომონი“) აეშენებია; ხოლო როგორც ჩვენი წყაროები
მოწმობენ, მან კიდევაც ააშენა იგინი.

მეორე დეტალური ცნობა, რომელსაც ამავე საგნის
შესახებ ჩვენი მათიანე იძლევა და რომელიც ჩვენის ფიქრით
უსათუოთ უნდა გამოირიცხოს ფარნაოზის ცხოვრების აღწე-
რიდან, ეს ის ცნობაა, ვითომც გარდაცვალების შემდეგ ფა-
რნავაზი „არმაზის კერპის წინაშე დაეფლათ.“⁷¹⁾ მაგრამ,
როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, აპოლონი როდოსელის სი-
ტყვით, ფარნავაზის დროს კოლხებსაც კი ჩვეულებად არა
ჰქონიათ მიცვალებულების დამარხვა, ხოლო ზენდ-ავესტის
წესი შოითხოვდა ადამიანის სხეული მიწისათვის არ მიებარე-
ბიათ, რასაც საესებით ეთანხმება ჩვენი მათიანის უუძველესი
ვარიანტი, რომელიც სომხურ თარგმანშია შენახული და
რომლის ავტორიც უუძველეს ქართველებს უკუთნებს — შე-
უღლების დროს ნათესაობა არ იცოდენ და არც მიცვალებულების
დამარხვა⁷²⁾. მაშ რაღა დასაჯერებელია, ვითომც ფარნავაზს
ერთსა და იმავე დროს ზენდ-ავესტის სარწმუნოებაც დაეცვას
და ამ სარწმუნოების ქართველი ხალხის მიერ უკვე შეთვისე-
ბული ერთ-ერთი უმთავრესი მუხლიც საკუთარის მაგალითით
დაერღვიოს. საყურადღებოა, რომ ამ ცნობის შესახებ „ქა-
რთლის—მოქცევაში“ არა იცის რა, რაც ამ პირველ წყაროს
გაცილებით უფრო მალღა აყენებს ისტორიის წინაშე, ვინ-
ემ ნაგვიანვეათ შევსებულსა და შესწორებულს „ქართლი-
ცხოვრებას.“

ამ რიგათ, ჩვენ სრულიად სარწმუნოდ მიგვაჩნია ჩვენი
წყაროების ის თქმულება, რომელიც ფარნავაზს ორმუხდის

70) Страбонъ. Географія Кн. XIII, гл. 4, § 7, стр. 513.—Ганъ,
loc. cit стр. 71-

71) ქ.—ცხოვრება I. გვ. 40.

72) Н. Марръ. Боги язычск. Грузин., стр. 15—შეადარეთ გვ. 6.

კულტის მფარველობას მიაწერს, თუმცა საჭიროდ ვერაფერ
 ამ თქმულებიდან ზემოთ დასახელებული ორი დეტალი გამო-
 ირიცხოს. მაგრამ შეიძლება გვითხრას ვინმემ: აზო და ფა-
 რნავაზი ხომ სირიელ სელევკიდებზე იყვენ დამოკიდებული,*)
 ასურასტანში კი, როგორც „დაბადება“ გვარწმუნებს, იმ დროს
 ბაალ-ასტარტის კულტი იყო გავრცელებული და ნუ-თუ სე-
 ლევკიდები თავის ვასსაღს ქართველ მეფეს ნებას მისცემდენ
 ზორთასტრის სსრწმუნოებისთვის მფარველობა გაეწიაო. მა-
 გრამ, როგორც სელევკიდების ისტორია გვარწმუნებს, ამათი
 საშინაო პოლიტიკა ბევრით არაფრით განსხვავდებოდა მათის
 წინამოადგილე სპარსელ აქემენიდების პოლიტიკისაგან, რომე-
 ლთ სამეფოს ნანგრევებზედაც სელევკოს I-ელმა ასურსტანის
 მონარქია ააგო.⁷³⁾ მეორე მხრით, ისიც სახეში მისაღებია, რომ
 სელევკოს პირველის შემდეგ, მისი შვილების დროს, ახლად-
 აგებულმა სარიის მონარქიამ უკვე რღვევა დაიწყო. პირველათ
 მას ჩამოშორდა ბითინია და გალატია, სადაც დამოუკიდებელი
 სამთავროებიც დაარსდა, შემდეგ, 250 წლის მახლობლათ,
 პერგამიც განთავისუფლდა (მცირე აზიის დასავლეთის ნაწილ-
 ში), ხოლო იმავე წელს ფარსის-ტანშიაც კასპის ზღვის
 აღმოსავლეთით არშაკიდებმა ძლიერი პარტიის სამეფო დაი-
 არსეს და სელევკიდების მონარქიას ყოველი მხრით შევიწროე-
 ბა დაუწყეს.⁷⁴⁾ თვითონ სელევკოს I-ელის მემკვიდრეებიც
 მეტათ სუსტები იყვენ: ანტიოქოს I-ელი 262 წელს გარდა-
 იცვალა, ხოლო ანტიოქოს II ცოლმა მოსწამლა 247
 წელს⁷⁵⁾; სელევკოს II, „გამარჯვებულად“ წოდებული, მუდამ
 დამარცხებული იყო (247—227 წ.), ხოლო „მებთა-მცემ“
 სელევკოს III-ეს მეხი არავისთვის დაუცია და თვითონ კი

*) ამ დამოკიდებულებას არც ჩვენი მატიაზე უარ-ჰყოფს, ნახ. „ქ.—
 ცხოვრება“ I, გვ. 38. 40.

73) შარლ-ნორმანის „საბერძნეთის ძველი ისტორია“ თარგმ. ვლ.
 ლორთქიფანიძისა. გვ. 412.

74) იქვე. გვ. 413. შეად. Г. Веберъ. Всеобщ. исторія. I, стр.
 392—393.

მოჰკლეს (224 წელს); რაც შეეხება ანტიოქოზ III-ეს (224-187 წ.), მართალია იგი დიდი აზრისა იყო თავის თავზე, თავის ქონებასა და „უძლიველ“ ჯარზე, მაგრამ რომაელებთან უბრალო შეტაკებამ (190 წელს, მაგნეზიის მახლობლათ) ნათლად დაანახვა მას, თუ რამდენათ უნიადაგო იყო მისი წარმოდგენა: დამარცხებული ანტიოქოსი იძულებული გახდა რომისათვის დაეთმო თავრის-მთის დასავლეთით მდებარე ყველა მიწები და დიდძალი კონტრიბუციაც გადაეხადა. სამართლიანათ შენიშნავს ისტორიკოსი, რომ „არასოდეს ასე სწრაფათ და ასე სამარცხენოთ არც ერთი სახელმწიფო არ დაცემულაო“.⁷⁶⁾ ხოლო როდესაც ამავე მეფემ მაგნეზიის ბრძოლის შემდეგ გაღარიბებულ ხაზინის შესავსებად განიზრახა ბაალის მდიდარი ტაძრის გაძარცვა (კასპის ზღვის სამხრეთით, ელიმაისში), აღელვებულმა ხალხმა საკუთარის ხელით გამოასალმა წუთისოფელს „მკრეხელი“ მეფე.⁷⁷⁾ ამას შემდეგ სელევკიდების ძლიერება აღარავის გაუგონია.

ცხადია, ასეთი მონარქიის სუზერენობა ქართველ მეფეს ხელს ვერ შეუშლიდა, რომელი კულტიც სურდა და ხალხისთვის სასურველად მიაჩნდა, იმისათვის გაეწია მფარველობა. ეს კიდევ ცოტაა. ჩვენ ვგვონია, მას შემდეგ რაც აღმოსავლეთში პართიის მონარქია დაარსდა (250 წ.) და დასავლეთით მცირე აზიის პატარა სამთავროები განთავისუფლდნენ (გალატია, ბითიანია და პერგამი), ჩვენს ქვეყანაშიაც თუ სრულიად არ უნდა მოსპობილიყო, ფრიად საგრძნობლათ მაინც უსათუოდ უნდა შესუსტებულიყო სელევკიდების ძალა და მნიშვნელობა. ამიტომ, ვგონებთ, სრულიად სამართლიანათ იქცევა ჩვენი მემატიანე, როდესაც ფარნავაზის განწყობილებას სელევკიდების მიმართ უბრალო „სამსახურს“ ეძახის და

⁷⁵⁾ Веберъ. loc. cit. стр. 392.

⁷⁶⁾ Г. Веберъ. Всеобщ. исторія I, стр. 498. შეად. შარლ-ნორმანის დასახელებული თხზულება გვ. 413.

⁷⁷⁾ Веберъ. loc. cit. стр. 392.

თან დასძენს, რომ მთელი თავისი მეფობა ფარნავაზმა „ნე-
 ბიერად და მშვიდობით“ გაატარაო: „მეფობდა ნებიერად, და
 მსახურებდა იგი ანტიოქოსს, მეფესა ასურასტანისასა, და ყო-
 ველნი დღენი მისნი, რაჟ დაჟდა (მეფედ), მშვიდობით და-
 ყვნა“.78) რომ თქმულის განმეორება არ დაგვეკირდეს, საჭი-
 როდ ვრაცხთ აქვე გამოვთქვათ ჩვენი მოსაზრებანი ფარნავა-
 ზის მეფობის დასასრულის ქრონოლოგიის შესახებ.

ვახუშტი-ბატონიშვილის გამოანგარიშებით ფარნავაზი
 302—237 წლებ შორის მეფობდა. როგორც პირველ
 წერილში დავინახეთ, ფარნავაზის მეფობა 272 წელზე
 ადრე არ უნდა დაწყებულიყო. ე. ი. ანტიოქოს I-ელის
 მეფობის მეორე ნახევარში. მაგრამ, როგორც „ქართ-
 ლის-ცხოვრებიდანვე“ სჩანს, ფარნავაზის მეფობის უკანა-
 სკნელ წლებშიაც ასურასტანის მეფედ „ანტიოქოსი“ ყოფი-
 ლა; ამასთანავე ჩვენი მათიანის ყველა ვარიანტები და მათ
 რიცხვში ეგრეთ წოდებული „Chronique Armenienne“-იც
 (= „ქ.—ცხოვრების“ უუძველესი რედაქციის სომხური თარ-
 გმანია) ერთხმათ აღიარებენ, რომ ფარნავაზმა „სამეოც და
 ხუთს წელს“ იმეფაო.79) თუ ამ ქრონოლოგიურ გარდამოცე-
 მაში მცირეოდენი სიმაართლე მაინც მოიპოვება, მაშინ საფუ-
 ძველი გვექნება ვიფიქროთ, რომ ის „ანტიოქოსი“, რომე-
 ლიც ფარნავაზის მეფობის უკანასკნელი წლების თანამედრო-
 ვედაა მათიანეში დასახელებული, ანტიოქოს III უნდა ყოფი-
 ლიყო, რადგან 272—65=207, ხოლო 207 წელს ასურა-
 სტანში ანტიოქოს მესამე იჯდა მეფედ (224—187 წ.). სხვა
 საქრონოლოგიო მასალათა უქონლობისა გამო იძულებული
 ვართ ფარნავაზის მეფობის დასასრულის თარიღად 206 წელი
 აღვიაროთ. ამ რიგათ ფარნავაზის მეფობას ჩვენ დავსდებთ და-
 ხლოებვთ 272—206 წლებს შორის. მართალია ეს თარიღი

78) ქ.—ცხოვრება. I, 40.

79) ქ.—ცხოვრება I, გვ. 10: „ოცდა შვილისა წლისა მეფე იქმნა
 და სამეოცდა ხუთს წელს მეფობდა ნებიერად“.—შუად. Brosset, Addi-
 tions et éclaircissements... p. 10.

ვახუშტი—ბატონიშვილისას არ ეთანხმება, მაგრამ არ დადივიწყით, რომ ვახუშტის ქრონოლოგია იგეთივე ჰიპოტეტიურ—დაახლოებითია, როგორც ჩვენი, ისიც იმავე „65-საწელსა“ ემყარება (302—237=65 წ.), და ამას გარდა, სრულიად უკრიტიკოთ ღებულობს იმ თქმულებას, ვითომც აზო ალექსანდრე მაკედონელისაგან ყოფილიყოს დადგენილი საქართველოს უზენაეს გამგედ (326 წლის მახლდბლათ).⁸⁰ ჩვენკი, როგორც მკითხველმა უწყის, უკანასკნელ თქმულებას კრიტიკულის თვალთ ვუცქერით, საქართველოში ალექსანდრეს ყოფნას უარ ვპყობთ და აზოს ვინაობის გარკვევაშიაც ვახუშტის აზრის დიამეტრალურათ წინააღმდეგი ვართ. ხოლო რამდენათაც ჩვენს გამოკვლევაში კრიტიკა მეტობს, იმდენათ ჩვენს ქრონოლოგიასაც უპირატესობა უნდა მიეცეს ვახუშტის ქრონოლოგიასთან შედარებით.

ამას გარდა არის კიდევ ერთი გარემოება, რომელიც, ჩვენი ფიქრით, შესაძლოა მკვლევარმა ჩვენ-მიერ დადგენილ ქრონოლოგიის სასარგებლოთ გამოიყენოს. სახელდობრ, „ქართლის-ცხოვრება“ გადმოგვცემს, რომ ფარნავაზის მემკვიდრის საურმაგის მეფობის პირველ ნახევარში ქართველების ერთმა ნაწილმა მეფის წინააღმდეგ უკმაყოფილება გამოაცხადა და შეთქმულება მოახდინაო, თუმცა ამ უკმაყოფილების მიზეზს მმართველი თავისებურათ ჰხსნის და აგვიწერს.⁸¹ ჩვენ კი გვგონია, რომ ამ უკანასკნელთან კავშირი უნდა ჰქონოდეს იმ ფაქტს, რომელსაც სტრაბონი გადმოგვცემს, როგორც მის დრომდე მიღწეულს ამბავს. სახელდობ იგი სწერს: „ამბობენო, რომ არმენია

⁸⁰) ნახ. ვახუშტის „ისტ. საქართველოსი.“ ტფილისი. 1885 წ. გვ. 38, სადაც ავტორი უცვლელად იმეორებს „ქ—ცხოვრების“ სიტყვებს ფარნავაზის შესახებ: „28 წლისა მეფე იქმნა და 65 წელი იმეფა მშვიდობითო“; აგრეთვე გვ. 36, სადაც აგრეთვე გამეორებულია მათიანის სიტყვები, რომ ალექსანდრეს შემოსვლის დროს და მაშასადამე აზოს დადგენის წელს ფარნავაზი „სამისა წლისა“ იყო. 302—37—3=326 წ.—

⁸¹) ქ.—ცხოვრება I, გვ. 40—41.

თავდაპირველათ პატარა იყო, მაგრამ იგი განავრცეს ქსიასმა და ზარიადრმა, რომელნიც უწინ ანტიოქოს (III) დიდის ჯართ-უფროსები იყვნენ, მაგრამ მისი დამარცხების შემდეგ (ალბათ 190 წლის მახლობლათ) პირველი შეიქმნა სოფენისა, აკისენისა, ოდომანტისა და ზოგიერთა სხვა ადგილების მეფედ, ხოლო მეორე — არტაქსატის მიდამოებისა. იმათ თავისი სამფლობელოს საზღვრები მით განავრცეს, რომ მეზობელ ერებს მიწები ჩამოჰკრეს, სახელდობრ: მიდიელებს წაართვეს კასპიანი ფაენიტიდა და ბასოროპედა, ივერიელებს — პარიადრის (= პარხალის) მთის ფერდობები, ხორზენა და გოგარენა (= გუგარქი ანუ ჩვენი პატარა „სომხითი“, რომელიც მტკვრის იქითა მხარეს მდებარეობს, ხალიბებსა და მოსინეკებს — კარენიტიდა და ქსერქსენა, რომელიც მცირე სასომხეთის საზღვარზე ძევსო“ და სხვანი.⁸²⁾ სენ-მარტენის ქრონოლოგიით, ანტიოქოს დიდის ზეირ დადგენილი არტაქსიასის სასომხეთს 189 — 159 წლებს შორის განაგებდა.⁸³⁾ როგორც სჩანს, მას წაუერთმევია ივერიელებისათვის საკმაოდ საგრძნობელი ტერიტორია, რასაც, ჩვენ ვფიქრობთ, უფრო მეტი მნიშვნელობა უნდა ჰქონებოდა საურმაგის წინააღმდეგ მის ქვეშევრდომთა შორის უკმაყოფილების გასაღვიძებლად, ღვინემ იმ ბრმა-თავმოყვარეობითს მისწრაფებას, რომელსაც „ქართლის-ცხოვრება“ ასახელებს, მაგრამ ორიოდე გვერდის შემდეგ თვითონვე უარჰყოფს.⁸⁴⁾ თუ ეს ჩვენი მოსაზრება შესაწყნარებელია, მაშინ საბუთი გვექნება

⁸²⁾ Страбонъ. Географія перев. Мышенко. стр. 539. შეად. Ганъ, Извѣстiя... I, стр. 79. არ ვიციტ რომელ სამეცნიერო მოსაზრების ძალით ამ უკანასკნელს გამოტოვებული აქვს ის სიტყვები, რომელნიც სასომხეთის პირვანდელ სიმცირეს აღნიშნავენ. რას ნიშნავს ეს? ამის გამოცნობა თვითონ ბ-ნ განისთვის მიგვიჩნდვია.

⁸³⁾ M. I. S.—Martiu. Memoires hit. et géogr. sur l'Arménie. Paris. 1818 t. I, p. 409.

⁸⁴⁾ ქ.—ცხოვრება I, გვ. 40—41. შეად. გვ. 43. 46—47. 49.— შეთქმული ერისთავები ამბობენ: „არა კეთილ-არს ჩვენდა, რათამცა ვშსასურებლეთ ხაოესავსა ჩვენსაო“. შეად. ვახუშტის ისტორია, გვ. 39, სადაც ესვე აზრი უფრო ნათლათაა გამოხატული.

ვიფიქროთ, რომ საურმაგის მეფობა 190 წელზე ბევრად უნდა დაწყებულიყო, ან-უფრო სწორეთ რომ ვთქვათ, საურმაგის მეფობის ერთი ნაწილი ანტიოქოს III დიდის მეფობის მორე ნახევარს უნდა ეკუთვნოდეს, ხოლო საურმაგის წინამოადგილის ფარნავაზის მეფობის ბოლო ხანი—მის პირველ ნახევარს; ანტიოქოს დიდის მეფობის შუა წელი დაახლოებით 206 წელია, რომელიც შესანიშნავათ ეთანხმება ფარნავაზის მეფობის დასასრულის ჩვენ მიერ ზემოთ დადგენილს თარიღს 206 წელს. ამგვარათ ეს ახალი ფაქტიც ჩვენი თარიღის სასარგებლოთ უფრო ლაპარაკობს, ვინემ ვახუშტის თარიღისა, რომელიც 237 წელს უდრის.

დავგრჩა განსახილველი ოთხი ფრიად საყურადღებო ცნობა, რომელთაც ჩვენი ქრონიკა და მატინე ფარნავაზის საშინაო კულტურულ მოღვაწეობის შესახებ იძლევა, სახელდობრ: ა) არმაზ-ქალაქის „დაარსებასა“, ბ) საერისთავოების დაწესებასა, გ) აზნაურთა წოდების შექმნასა და დ) მწიგნობრობის შემოღებაზე.

არმაზ-ქალაქის საფუძვლის ჩაყრის შესახებ „ქართლის-მოქცევა“ შემდეგს მოკლე ცნობას იძლევა: ახლად აშენებულ არმაზის სამლოცველოს ფარნავაზმა „მოქმნა ზღუდე წყლით კერძო, და ქრქვიან არმაზ“. ამ სიტყვების აზრი რომ უფრო ნათლათ წარმოვიდგინოთ, საჭიროდ მიგვაჩნია შემდეგი ისტორიულ-ფილოლოგიური ცნობა მოვიყანოთ ჩვენი ახალ-გაზდა მეცნიერის ბ-ნ ივ. ჯავახიშვილის მშვენიერი გამოკვლევიდან: „Государственный строй древней Грузии и древней Армении“. სიტყვა „ქალაქი“-ო,—ამბობს ამ შრომის ავტორი,—ადგილობრივი ფესვისა არ არის, არამედ სომხური ენის საშუალებით (via armeniaca) ნასესხებია სირიული ენიდანო, სადაც ამ სიტყვის ძირი ზმნა არის და „მოზღუდაჲს, გადავანის-შემოვლეჲას“ ნიშნავსო. ეხლანდელი სომხური სიტყვა „ქალაქი“ ანუ ძველებურის გამოთქმით „ქალაქი“ და ქართული—„ქალაქი“ ორივე სირიულიდან ნასესხები სიტყვაა და, როგორც სომხური ისტორიულ მწერლობაში, ისეთ ზოგიერთ ძველ ქართულ

წყაროებში დაცულია რამოდენიმე ადგილი, სადაც ეს სიტყვა თავის პირვანდულის მნიშვნელობით („ზღუდე“, „გალავანი“) არის ნახმარია. მაგალითად წმ. ანდრია მოციქულის მიმო-სვლათა წიგნში გვხვდება შემდეგი ადგილი: „ღაბასა ნიკეას ბითვინისასა, რამეთუ არა იყო იგი ქაღაქად, არამედ უკანასკნელ შეზღუდა იგი და განავრცელა მეფემან ტრაიანემან“ (საბინისის „საქართველოს სამოთხე“ გვ. 31). ამგვართო, — დაასკვნის ავტორი, — სჩანს, რომ დაბა ანუ სოფელი, როდესაც მას კედელს შემოავლებენ, ქაღაქად იქცევაო: ყოველ შემთხვევაში ქაღაქის არსებითს თვისებას ზღუდე ანუ ციხის-კედელი წარმოადგენსო.⁸⁵⁾

ახლა დავუბრუნდეთ ისევ ჩვენი ქრონიკის სიტყვებს: „მოქმნა ზღუდე წყლით კერძო, და პრქვიან არმაზ“. თუ სიტყვა „წყალი“ აქ მტკვარს იგულისხმებს და არა იმ პატარა „არმაზის-წყალს“, რომლის სახელიც დღეს „ალმასის-წყალად“ არის გადაკეთებული და რომელიც ჩვენ მიერ ზემოთ დასახელებულს არმაზ-ციხეს (სადაც ჩვენის ფიქრით უნდა ყოფილიყო ამართული ორმუზდის ტაძარი და საცეცხლე) გვერდით ჩამო-უდის, მაშინ საფუძველი გვექნება ვიფიქროთ, რომ „არმაზის-ციხე ქაღაქის“ შენება უკვე ფარნავაზის დროიდან უნდა დაწყებულიყო. მაგრამ არის მეორე გარემოება, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ აქ უფრო იმავე სატაძრო ზღუდეზე უნდა იყოს ლაპარაკი, რომელიც ფარნავაზ ორმუზდის „საცეცხლის“ (=საკურთხევლის—ბომონის) გარშემო უნდა შემოეფლო. სახელდობრ ორი სტრიქონის ქვემოთ ქრონიკა გადმოგვცემს, რომ „არმაზის აშენება“ ფარნავაზის მემკვიდრე-საურმარგმა „დაიწყაო“: „დადგა მეფედ სარუმაგ... და აწყო არმაზს შენებად“.⁸⁶⁾ ამიტომ ჩვენ უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია ფარნავაზი არმაზ ქაღაქის დაარსების მხოლოდ ინიციატორად ჩავთვალოთ, რამდენათაც მის-მიერ ორმუზდის სახელობაზე ტაძარ-ბომო-

85) И. Джаваховъ. loc. cit. стр. 40.

86) სამი ისტ. ხრონიკა. გვ. 5.

ნის აშენება ამ ადგილებში მეტს მცხოვრებლებს მოიზიდავდა, სამოქალაქო ცხოვრებას საფუძველს ჩაუყრიდა და ციხე-გალაენის აშენებას გამოიწვევდა; თვით ამ საქმის დაწყება კი მის მემკვიდრეს საურმაგს უნდა მივაწეროთ, თანახმათ ქართლის-მთქვეის თქმულებისა.

საერისთავოების დაწესებაზე „ქართლის ცხოვრება“ გადმოგვცემს, ვითომც ფარნავაზს მთელი თვისი სამფლობელო რვა სერისთაოდ და ერთ სასპასპეტოდ (სულ ცხრა ადმინისტრაციულ-ნაწილად) დაეყოს: ეგრისისა, მარგვისისა, კახეთისა, ხუნანისა, სამშვილდისა, წუნდისა, ოძრხისა, კლარჯეთისა და შიდა ქართლისად, რომელთაგან უკანასკნელის გამგე „სპასპეტად“ იწოდებოდა, ხოლო დანარჩენები „ერისთავებადო;“ ამასთანავე „ხასპეტი“ მეფის შემჯეგ. შეორე პირი იყო და დანარჩენ ერისთავების უფროსად ითვლებოდა;⁸⁷⁾ მაშასადამე სპასპეტად ერისთავათა-მთავარი ანუ ერისთავ-ერისთავი უოფილა. სიტყვა „ერისთავი“ ძველ ქართულ წყაროებში ნახმარია „მხედართმთავრის“ მნიშვნელობით („შექმნათა“ XXI, 22-32);⁸⁸⁾ მაშასადამე „სპასპეტიც“ უუპირველესი მხედართ-მთავარი უნდა ყოფილიყო; ამასთანავე, როგორც მათიანე ამბობს, იგი მეფის შემდეგ მეორე პირი ყოფილა ახლა საკმაოა ამ ცნობას შევუფარდოთ ის ადგილი სტრაბონის გეოგრაფიიდან, სადც შესანიშნავი გეოგრაფი ამბობს, რომ ივერიაში მეფის შემდეგ მეორე ადგილი ექირა მეფისავე საგვარეულოდან არჩეულ პირს, რომელიც „სამართალს აწარმოებდა და ჯარს წინამძღოლობდა“.⁸⁹⁾ უეჭველია, ეს პირი ჩვენი წყაროების „სპასპეტი“ ანუ ერისთავ-ერისთავია, მხოლოდ, როგორც სჩანს, ჩვენს წყაროებს სავსებით ვერ შეუენახავთ მის უფლება-მოვალეობათა სრული

⁸⁷⁾ ქ.—ცხოვრება I, გვ. 39.—შეად. მარიამ დედოფლის ვარიანტი გვ. 20 და 21.

⁸⁸⁾ სხვა მაგალითებიც ნახ. И. Джаваховъ. Государств. строй др. Грузин... стр. 68.

⁸⁹⁾ Ганъ. Извѣстія... I, стр. 68. შეად. И. Джаваховъ, Loc. cit. стр. 8 и 69.

აღწერა. სახელდობრ, მათ გამოორჩენიათ ერისთავთ-ერისთავის მსაჯულთ-უხუცესობა, რასაც სტრაბონის ცნობა ავსებს. ამის მიხედვით საბუთი გვაქვს დავასკვნათ, რომ თავ-თავიანთ სა-ერისთავოებში ერისთავებიც აგრეთვე ჯარის უფროსნი და მოსამართლენი უნდა ყოფილიყვნენ.—მაგრამ ასევე გადაჭრით ვერას ვიტყვით თვით საერისთავთა რიცხვისა და სახელწოდების შესახებ: უეჭველია ის ადმინისტრატიული ნომენკლატურა, რომელსაც ჩვენი მატეან, იძლევა, შედარებით უფრო გვიან ეპოქას უნდა ეკუთვნოდეს, ვინემ ფარნავაზის მეფობას. საზოგადოთ კი უნდა ვიფიქროთ, რომ საერთა-ვო იმდენი უნდა ყოფილიყო, რამდენიც თემი იყო და თვით თეული თემის შამსახლისთან თითო ერისთავიც უნდა ყოფილიყო, სწორეთ ისე როგორც „მამასახლისთა—მამასახლი თან“ ანუ „მეფე—მამასახლისთან“—სპასპეტი ანუ „ერისთავთ-ერისთავი“ იმყოფებოდა. სტრაბონის მოწმობით „სპასპეტის“ თანამდებობა საარჩევნო იყო; ქართულ წყაროებშიაც მოიპოება რამოდენიმე საბუთი, რომლითაც მტკიცდება, რომ ერისთავობა არჩევნობითი ყოფილა;⁹⁰⁾ მაშასადამე საფუძველი გვაქვს დავასკვნათ, რომ იმ უძველეს დროშიაც ერისთავები თანამდებობა საარჩევნო უნდა ყოფილიყო.—ამ ცნობებს „ქართლის-ცხოვრება“ ერთს დეტალურ ცნობასაც უმატებს, სახელდობრ იგი ამბობს, რომ ამ ერისთავების ხელქვეშ ფარნავაზმა სხვა და სხვა ადგილებში „განაჩინნა სხასაღარნი და ათასის-თავნი“, რომელთაგანაც „სამეფო და საერისთავო ხარკი“ შემადიოდაო.⁹¹⁾ ეს ადგილი ჩვენ ისე გვესმის, რომ სპასალარები და ასისტაქები ორგვარს ხარკს ჰკრეფდნენ ცენტრალურ მთავრობისათვის: მეფისა და ერისთავისათვის, და ორივე გვარის ხარკს ერისთავს უგზავნიდნენ, ხოლო ეს უკანასკნელი თავის წილს თვითონ იტოვებდა, მეფისას კი სამეფო ხაზინაში აგზავნიდა. ამ რიგათ, ერისთავების ხელში ყოფილა თავ-

⁹⁰⁾ Ив. Джаваховъ. *Loc. cit.* стр. 70, стрк. 4.—5.

⁹¹⁾ ქ.—ცხოვრება I, გვ. 39.

მოყრილი სამგვარი უფლება: სამხედრო, სამსაჯულო და სამსამართლო. ნსიური, ე. ი. ჯარის წინამძღოლობა; სამართალი და პეტის სალაროში ხ რკას გზავნა. მაგრამ შეიძლება გვკითხონ: უკეთეს მართლა ეს სამი უკეთესი ფუნქცია ერის-თავების ხელში იყოს, მაშ რისლა მაქნისი უნდა ყოფილიყვენ ვერეთ წოდებული „სათემო მამსახლისებია“? სწორეთ ამა ე კითხვით შეგვიძლია მივმართოთ სტრაბონსაც მხოლოდ არა სათემო მამსახლისების, არამედ „მეფე-მამსახლისის“ შესახებ, რომელზედაც იგი ამბობს, რომ მხედართ-მთავრობა და სამართალი ამის ხელში კი არა ყოფილა, არამედ მისისავე საგვარეულოდან არჩეულის მეორე პირის ანუ ჩვენი წყაროების „სპასპეტის“ ხელში იყო. ამ კვანძის გამოხსნა ჩვენ ამნაირათ შეგვიძლია: მეფე-მამსახლისის ხელში უნდა ყოფილიყო უმთავრესათ ხალხის საშინაო ეკონომიურ საქიროებაზე მზრუნველობა, მის ხელქვეით სათემო-მამსახლისებისა და სპასპეტ-ერისთავთა მოქმედებისათვის თვალ-ყურის დევნება (ანუ უზენაესი კონტროლი) და ყოველ საქვეყნო საქმის ინიციატივა; მის ნება-დაურთველათ ვერც სპასპეტი და ვერც ერთი ერისთავი გინდ სათემო მამსახლისი ვერავითარ საერთო სახელმწიფოებრივ საქმეს ვერ დაიწყებდა და ვერც განახორციელებდა. რაც შეეხება კერძოთ სპასპეტსა და ერისთავებს, ამათ ხელში უფრო სისხლის სამართალი უნდა ყოფილიყო, ვინემ სამოქალაქო სამართლის საქმეები, რომელთ გამგეობაც, ჩვენის ფიქრით, სათემო მამსახლისებს უფრო შეეფერისთ, რადგან, სტრაბონის მოწმობით, ყოველი გვარის (და მაშასადამე თემისაც) ქანების გამგეობა და განკარგულება („управление и распоряжение“) გვარის უფროსის ანუ „მამსახლისის“ ხელში იყო.⁹²⁾

არ შეგვიძლია უყურადღებოთ დავტოვოთ ის თქმულებაც, რომელიც ფარნავაზს მიაწერს „ახნაურთა“ წოდების დაწესებას.

92) „Имущества же у нихъ общи по родамъ; управляетъ же и распоряжается имуществомъ (каждаго рода) старѣйшій“ ნახ ივ. ჯავახიშვილის ზემოთ აღნიშნული შრომა. გვ. 8.

„ხოლო რომნი-იგი ათასნი მხედარნი, რომელნი აზონისგან მოერთნეს ფარნავაზს, — ამბობს ქართლის-ცხვრება, — იგინი განჰყვნა (ფარნავაზმა) ხევთა და ქვეყანათა შინა, იპყრნა იგინი კეთილად, რამეთუ ბრძოლასა-მას აზონისა მხედრად იყვნენ, და უწოდა მათ სახელად აზნაურნი“.⁹³⁾ როგორც ვხედავთ, ქართლის-ცხვრება აზნაურთა წოდების წინაპრებად იმ 1000 მაკედონელ მხედარს თვლის, რომელთაც ვითომც აზონს უღალატეს და ფარნავაზს დახმარება გაუწიეს. მაგრამ ჩვენ უკვე ვიცით, რომ აზონი ანუ აზო არც თვითონ ყოფილა მაკედონელი და არც მაკედონელი ჯარი ჰყოლია, არამედ იგი იყო ტომით ქართველი და „ძე არან ქართლისა მეფისა“. მაშასადამე, უკეთუ აქ სახელი „აზო“ გინდ „აზონი“ რამე შუაში იყოს, მაშინ უფრო საფუძვლიანი იქნებოდა გვეფიქრა, რომ „აზნაურთა“ წოდება ფარნავაზს კი არ შემოუღია, არამედ აზოს. მაგრამ დღეს ყველამ კარგად იცის, რომ მთელი კლასის გინდ წოდების შექმნა არც ერთ კერძო პირს (თუნდ ეს პირი მეფეც იყოს) არ შეუძლია; კლასთა და წოდებათა წარმოშობა ხანგრძლივი საზოგადოებრივი განვითარებისა და ისტორიული პროცესის შედეგია და არა კერძო პირის გინდ მმართველის ინიციატივის ნაყოფი. კერძოთ ჩვენი აზნაურების შესახებ უნდა ვთქვათ, რომ იგინი უკანასკნელ დრომდე შეადგენდნენ ხმსკდრო წოდებას. რომელ აზნაურსაც „მარქაფით, კარვით და მათი განწყობილებით“ იმში გამოსვლა არ შეუძლიაო, — ამბობს ვახუშტი ბატონიშვილი, — იგი აზნაურად არ წოდებოა.⁹⁴⁾ მსკდრება კი, როგორც სტრაბონის მოწმობიდან სჩანს, არა თუ ფარნავაზის დროს, პირველ საუკუნეშიაც კი ჩვენში ცალკე სოციალურ ჯგუფს არ წარმოადგენდნენ, არამედ ყოველი მაწის-მუშა იმავე დროს მეომარიც იყო, ე. ი. ერთი და იგივე პირი მშვიდო-

⁹³⁾ ქ.—ცხოვრება I გვ. 40.

⁹⁴⁾ ვახუშტის „გეოგრაფია საქართველოსი“. გამოც. მოს. ჯანაშვილისა. გვ. 7.

ბიანობის დროს მეურნე იყო, ხოლო, როცა მტერი სეოჯა, იარაღს ისხამდა და ბრძოლის ველზე გამოდიოდა. მთელი ხალხი ოთხ ჯგუფად არის დაყოფილი, რომელთაგანაც შესამე ჯგუფს—ისინი შეადგენენ, „რომელიც ომობენ და მიწას-მუშაობენო“ და არა „მხედრები და მიწის მუშებიო“. როგორც ეს შეცდომით ბ-ნ განსა და სხვებს რუსულათ უთარგმნიათ.⁹⁵⁾ სამართლიანათ შენიშნავს ბ-ნი ი. ჯავახიშვილი, რომ სტრაბონის დროს ივერიელების შესამე ჯგუფში ჯერ კიდევ მომხდარი არ ყოფილა „სასტიკი დიფერენციაცია და პროფესიონალური დაყოფა მხედრებად და მიწის მუშებად“, არამედ მთელი ეს ჯგუფი „მიწის მოქმედი იყო, ხოლო როცა გარემოება მოითხოვდა, კიდევაც ომობდაო“.⁹⁶⁾ რაც შეეხება თვით სიტყვის „აზნაური“-ს წარმოებას, დღეს უკვე მტკიცეთ დადგენილია, რომ ეს სიტყვა წარმოშობილია სპარსულ-სომხური ძირიდან: „აზნ“, რომელიც „გვარს“ ნიშნავს, და სუფიქსისაგან „ურ=ვერ“, რომელიც აღნიშნავს „შვილს“, მაშასადამე სიტყვა „აზნაური“ უდრის წმინდა ქართულ სიტყვას „გვარი შვილს“ ან „გვაროვანს“, ე. ი. დიდის და ძლიერის ანუ გამოჩენილი „გვარის“ შვილს. სამაგიეროთ ის, ვინც ძალით და სიდიდით გამოჩენილ „გვარს“ არ ეკუთვნოდა, ქართულ წყაროებში „უ-აზნ-ოდ“ ანუ „უგვაროდ“ არის წოდებული. სჩანს, თვით აზნაურთა წოდების წარმოშობას საფუძვლად იმავე „გვარის“ განსაკუთრებული ღირსებანი დადებია, რომელიც მთელის ჩვენი ძველი სოციალურისა და პოლიტიკური ცხოვრების საფუძველს შეადგენდა. მაგრამ ეს მომხდარა არა ფარნავაზის დროს, არამედ გაცილებით უფრო გვიან,—როგორც სჩანს, არა უადრეს I-ლი საუკუნისა ქრ. შემდეგ.⁹⁷⁾ ამიტომ სრულიად შეუწყნარებლად

⁹⁵⁾ Ганъ. Извѣстія... стр. 68.—შეად. И. Джаваховъ, *loc. cit.* стр. 56 да 8.

⁹⁶⁾ И. Джаваховъ. *loc. cit.* стр. 56.

⁹⁷⁾ *Idibem*, стр. 56—60.—შეად. დ. ჩუბინაშვილის „ქართულ—რუსული ლექსიკონი,“ სადაც სიტყვა „აზნი“-ა აღსნილი.

უნდა ჩაითვალოს იმ ისტორიკოსთა აზრი, რომელნიც ჰფიქრობენ, ვითომც „ფეოდალური ცხოვრება“ ჩვენში უკვე ქართლოსის სიკვდილის შემდეგ დაწყებულიყოს და ფარნავაზს მხოლოდ დიმიტკიცების ამ წყობილებასთან შეკავშირებული სამიწათ-მფლობელო და მემკვიდრეობითი უფლებანი. ამ აზრს ადგა, სხვათა შორის, აწ განსვენებული სულხან ბარათაშვილი⁹⁸⁾ და, რა თქმა უნდა, სასტიკათ სცდებოდა.

მას შემდეგ, რაც ბ-მა ი. ოქრომქედლიშვილმა ქართული ანბანის საკითხს (ნობილი წერილი უძღვნა,⁹⁹⁾ ბევრისათვის სარწმუნო შეიქნა „ქართლის ცხოვრების“ ის მოკლე შენიშვნა, რომელიც ფარნავაზზე ამბობს: „ამანვე შექმნა მწიგნობრობა ქართულიო.“¹⁰⁰⁾

ბ-ნ ი. ოქრომქედლიშვილის აზრით, ფარნავაზს უნდა შემოეღოს ეგრეთ წოდებული „მხედრული“ ანბანი და სამისოთ 25 ასო ზენდური ანბანიდან უნდა ესესხებინოს, იმ ზენდურიდან, რომელიც, პატივცემული მკვლევარის აზრით, სპარსეთში ვითომც ალექსანდრე მაკედონელის შესევამდე ყოფილიყოს გაბატონებული და მე III საუკუნიდან კი, ქრ. წინ, ფეჰლეთურისათვის დაეთმოს ადგილი; შემდეგ „მხედრულისაგან“ უნდა წარმომდგარიყო ხუცური ანბანიო და სხვა. ასეთია ი. ოქრომქედლიშვილის აზრი ჩვენი ანბანის დასაწყისსა და განვითარებაზე.

ბ-ნ ოქრომქედლიშვილზე გაცილებით ადრე სულ სხვა აზრისა იყო ამავე საგნის შესახებ ჩვენთვის დაუვიწყარი მეცნიერი მარი ბაროსე, ორ ნელიც ცდილობდა დაემჯობებინა, ვითომც ქართული ასოების უმეტესი ნაწილი ინდოურ ანბან-

⁹⁸⁾ ს. ბარათაშვილი. საქართველოს ისტორია. რგ. I, გვ. 48—49.

⁹⁹⁾ И. Л. Окромчедловъ. Объ изобрѣтеніи грузинскаго алфавита. ნახ. „Труды V-го археологическ. съѣзда въ Тифлисе“ Москва. 1887. г. стр. 221—229.

¹⁰⁰⁾ ქართლის-ცხოვრება. I, გვ. 40.

თაგან და კერძოდ „ღევა-ნაგარისაგან“ ყოფილიყოს ამო-
 დებული.¹⁰¹⁾

შემდეგ ამავე საგანს შეეხო ჩვენი არხეოლოგ-ისტორი-
 კოსი დ. ზ. ბაქრაძე და უტყუარი საბუთებით დაამტკიცა,
 რომ ქართულ ანბანებში ყველაზე უძველესი „ასო-მთაგრული“
 ანბანია, რომლისაგანაც შემდეგ წარმომდგარა „ნუსხახუცური“,
 ხოლო ამ უკანასკნელისაგან განვითარებულა ეგრეთ წოდებუ-
 ლი „მხედრული“. ამასთანვე მკვლევარმა გამოსთქვა აზრი,
 რომ ჩვენი ანბანი „დაარსებულია ბერძნულს კულტურის
 გავლენით იმ დროს, როდესაც ბერძნული კოლონიები დამ-
 ყარდენ ჩვენს მეზობლად შავი ზღვის პირზეო.“¹⁰²⁾

დიდი ხანი არ არის, რაც ი. ოქრომჭედლიშვილის აზრი
 განიმეორა ი. შნიცერმა ქართული ანბანის ზენდურისაგან
 წარმოშობის შესახებ, მაგრამ სრულიად უარ-ჰყო ის დებუ-
 ლება, ვითომც ქართული ანბანი ქრ. დაბადებამდე ყოფილი-
 ყოს შემოდებული და ვითომც ეს ანბანი „მხედრული“ ყო-
 ფილიყოს. პირიქით, იგი უკრიტიკოდ მიემხრო იმ შემცდარ
 აზრს, რომელიც ჩვენი ანბანის შესახებ სომხის ისტორიკო-
 სებშია გავრცელებული, და სახალხოთ გამოაცხადა: ქართული
 „ხუცური“ სომხის არქიმანდრიტმა მესროპმა გამოიგონა
 („изобрѣлъ“) მე-V საუკუნეში ქრ. შემდეგ, ხოლო „მხედრული“
 შედარებით უფრო გვიან, სახელდობრ მე-XIV საუკუნეში,
 შემოიღესო.¹⁰³⁾

აღნიშნულ შეხედულებათა განხილვას ბოლოდან დავი-
 წყებთ.

ბ-ნი შნიცერი ბრძანებს: ქართული მხედრული მაოლოდ

¹⁰¹⁾ Brosset. *Éléments de la langue géorgienne*, Paris. 1837 г. p. 6—8.

¹⁰²⁾ დ. ბაქრაძე. ისტორია საქართველოსი. გვ. 82—85. და მისივე „Грузинская палеография“—въ „Трудахъ V-го археолог. съѣзда въ Т.“ 1887 г. стр. 207—214.

¹⁰³⁾ Я. В. Шницеръ. *Иллюстрированная всеобщ. исторія письменъ*. Спб. 1903 г. стръ. 156—157.

მე-XIV საუკუნეში შემოიღესო და ამით ამტკიცებს, რომ ჩვენი ანბანის შესწავლას იგი ძლიერ ზერღლეთ მოქცევია, თორემ ხომ არც ასეთს მტკნარს სიცრუეს იტყოდა. როგორც სჩანს, ბ-ნ შნიცერს სმენითაც არ ვაუგონია, რომ ჩვენამდე შენახულია ბაგრატ მე-IV-ის სიგელი, რომელიც მხედრულითაა დაწერილი ეტრატზე მე-XI საუკუნეში.

რაც შეეხება იმ ზღაპარს, ვითომც ჩვენი „ხუცური“ თავდაპირველათ სომხის არქიმანდრიტს მესროპს ანუ მაშტოცს „გამოეგონოს“, ამ აზრს ზოგიერთი მკვლევარი ამყარებენ მოსე ქორენელის „სასომხეთის ისტორიის“ ერთს ადგილზე, რომელიც მოკლეთ ასე შეგვიძლია გადმოვცეთ. მოსე ქორენელის სიტყვით სომხებს მესროპამდე საკუთარი მწიგნობრობა არა ჰქონიათ; ამ არქიმანდრიტმა ერთხელ სიზმარში იხილა რაღაც საიდუმლო ხელი, რომე ღმაც იქვე ქვაზე სომხურის აღფაბეტის პირველი ასოების წერა დაიწყო. ამ ასოებით ისარგებლა მესროპმა, შექმნა სომხური ან-ბანი და მალე წიგნების თარგმნასაც შეუდგა; შემდეგ იგი შემოვიდა იერუსალიმში და აქაური მეფის, ეპისკოპოსისა და ვილაც ჯანის დახმარებით ქართული „მწერლობა მოაწყო“ (устраиваеть письмена) ხოლო აქედან გადავიდა ალბანიაში და „შექმნა“ („создалъ“) გარგარული ანბანი¹⁰⁴)

ასეთია მოსე ქორენელის გადმოცემა. როგორც ვხედავთ, ავტორი ცდილობს, მკითხელი დაარწმუნოს, რომ სომხური ანბანი სრულიად ორიგანული ნაწარმოებია და არც ერთ დანარჩენ ან-ბანთან არავითარი კავშირი არა აქვს, რომ იგი თვით ღვთის ძლიერი „მარჯვენითა“ პირველათ მოხაზული, ე. ი. ღვთიური ჩამომავლობისააო. მაგრამ ამ სარწმუნოებრივ ფანტაზიის აღმაფრენით გატაცებული იგი ვეღარ ამჩნევს, თუ ამ ზღაპრული მოთხრობით რამდენათ ამცირებს თავისი გადმოცემის ღირსებას და თან ჩრდილს აყენებს თვით მის-

104) История Армении Моисея Хоренскаго. Пер. Эмина. Москва 1893 г. стр. 191—193. (შეად. გვ. 172—173).

მიერვე ნაქებ-ნადიდებს მრავალ საუკუნოვანს სომხურ კულტურასაც. მაგრამ დღეს თვით ამავე თქმულების თაყვანის მცემელნიც კი ვეღარ უარ-ჰყოფენ, რომ მესროპზე გაცილებით ადრე სომხებს ჯერ ლურსმული მწერლობა ჰქონებიათ, შემდეგ სპარსულფეჰლური და უკანასკნელათ—ბერძნული.¹⁰⁵) მოსე ქორენელი კი, ან უკეთ ის პირი, რომლის შრომაც მოსე ქორენელის სახელითაა ცნობილი,¹⁰⁶) გვარწმუნებს, ვითომც მესროპამდე სომხებს ანბანი არა ჰქონებოდესთ. ახლა ვიკითხოთ: ნუ თუ შესაძლოა ასეთს მწერალს, რომელიც თავის საკუთარი ხალხის შესახებაც კი სიმართლესა ჰფარავს, ქართველების შესახებ სრული ქეშმარიტება შეენახოს?!... ამას გარდა, საჭიროა თვით მოსე ქორენელის სიტყვებსაც მიექცეს ყურადღება. იგი არ ამბობს: მესროპმა ივერიელებს ანბანი „შეუქმნაო“, არამედ „მოუწყოა“ (= „устроить“), ხოლო, როგორც მოგეხსენებათ, ჩვეულებრივ „მოაწყობენ“ ხოლმე იმას, რაც უკვე არსებობს, მაგრამ რამე აკლია ან თავის დანიშნულებას სავსებით ვერ აკმაყოფილებს; ხოლო, როცა ახალი რაისამე გაკეთება სურთ აღნიშნონ, მაშინ ამბობენ „შემოიღო“ ან „შექმნაო“, და მოსე ქორენელსაც სწორეთ ეს უკანასკნელი სიტყვა აქვს ნახმარი მხოლოდ არა ქართულის, არამედ ალბანიაში გარგარული ანბანის შესახებ. სჩანს, საკ-

105) Я. Шацерь. *Loc. cit.* стр. 157.

106) როგორც მოგეხსენებათ გუტშმიდისა და კარიერის კრიტიკამ, წარსული საუკუნის 90—ან წლებში, სამუდამოთ შეარყია მოსე ქორენელის სახელით ცნობილი „ისტორიის“ ავტორიტეტი; კარიერმა ამ წიგნში ღმობაჩინა ისეთი ადგილები, რომელნიც მე-VIII საუკუნეს ეკუთვნიათ. მოსე ქორენელი კი—მე-V საუკუნეში ცხოვრობდა (იხ. А. Аннинский «Армянские историки, какъ историческіе источники. Одесса. 1899! г. стр. 14—15.) ცხადია, მაშასადამე, რომ „სასომხეთის ისტორიას“ მოსე ქორენელის შემდეგ ბევრი ცვლილება გაუვლია, ბევრი რამ ისეთი ჩამატებია, რაც მოსე ქორენელს არც კი შეეძლო ენახა, წაეკითხა და გაეგონა. ამიტომ ყოვლად შეუძლებელია ამ „ისტორიის“ ცნობებს გულუბრყვილოთ ვენდოთ ან უკრიტიკოთ დავეყაროთ.

მაო ცნობათა უქონლობისა გამო სომხის ისტორიკოსს ვერ გაუბედნია გადაჭრით ეთქვა, ვითომც ქართველებს მესროპამდე არავითარი სამწერლო ნიშნები არა ჰქონებოდეთ, თორემ უეჭველია ამათ შესახებაც იმასვე იტყოდა, რაც გარგარელების შესახებ სთქვა: მესროპმა ანბანი „შეუქმნაო“. ამიტომ გვაოცებს იმ ისტორიკოსების აჩქარებული აზრი, რომელნიც მოსე ქორენელის ამ თქმულებაზე ამყარებენ დასკვნას, ვითომც ქართველ ხალხს მესროპამდე საკუთარი მწიგნობრობა არა ჰქონებოდეს¹⁰⁷ და ვითომც ანბანი პირველათ მესროპს ეწყალობებიოს ჩვენი წინაპრებისათვის.

ამ უკანასკნელი აზრის დასამტკიცებლათ ზოგიერთები იმ გარემოებაზე გვითითებენ, რომ სომხური ანბანის საერთო მოყვანილობა ერთის შეხედვით ძლიერა ჰგავს ქართულ-ხუცურისას. მაგრამ, როგორც უკვე მარი ბროსემ შენიშნა, ეს მსგავსება მხოლოდ მოჩვენებითია („n'est qu'apparents“) და სრულიად არ მართლდება, როდესაც ამ ანბანთა ყოველ ასოს ერთი-მეორეს შევეუდარებთ.¹⁰⁷ მართლაც, თუ **ჟ**-ანსა და **ჟ**-არს არ ჩავთვლით, არც ერთს სომხურ ასოს იმავე მნიშვნელობის ქართულ ასოსთან ნათესაური მსგავსება არა აქვს,¹⁰⁸ მაგრამ ამ ორ ასოშიაც უკანასკნელი ორსავე ანბანს ბერძნულიდანა აქვს ნასესხები; რაც შეეხება პირველს, იმის პირველ-წყაროს ჩვენ ქვემოთ გავეცნობით. დაგვჩა, მაშასადამე, სომხურისა და ხუცური ასოების საზოგადო მოხაზულობა, საერთო გარეგანი ხასიათი, მაგრამ ასეთი „მსგავსება“ არა თუ ორ მეზობელ ანბანში, არამედ ყველა ინდო-ევროპიულსა და სემიტურ ანბანებშიაც კი მოიპოვება;¹⁰⁹ მაგრამ ეს მოწმობს მხოლოდ იმას, რომ ყველა ეს ანბანი ერთისა და იმავე დედა-ანბანისაგანაა წარმოშობილ-განვითარებული

¹⁰⁷) Brosset *Éléments de la langue géorgienne*. p. 6.

¹⁰⁸) შეად. ქართულისა და სომხურ ანბანის ცხრილი. Шницеръ, *Loc. cit.* стр. 155—156.

¹⁰⁹) ნახ. Шницеръ. *Loc. cit.* стр. 249. „გენეალოგია“ და სემიტურ ანბანებისა“ (პალეოგრაფიული ცხრილია.)

და არა იმას, ვითომც ორი მეზობელი ერის ანბანნი უსათუ-
 ოთ ერთი-მეორისაგან იყონ წარმოშობილი და განვითარე-
 ბული. ამიტომ ძლიერ სუსტს ნიადაგზე დგანან ის პირები,
 რომელნიც ამ მოჩვენებული „მსგავსებით“ სცდილობენ მო-
 სე ქორენელის სიტყვებიდან ის დასკვნა გამოიტანონ, ვი-
 თომც ქართული ანბანი პირველათ სომხის არქიმანდრიტ მეს-
 როპს „გამოეგონოს“ („изобрѣтъ“) ან შემოეღოს.

რაც შეეხება დ. ბაქრაძის შეხედულებას, მთლათ დაბრ-
 მავებული უნდა იყოს კაცი, რომ ქართული პალეოგრაფიუ-
 ლი ნაშთები საბუთიანათ გაიცნოს და ამ მკვლევარს კი არ
 დაეთანხმოს იმაზე, რომ უუძველესი ქართული ანბანი ეგრეთ
 წოდებული „ასომთავრულია“, ხოლო ნუსხა--ხუცური და
 „მხედრული“ მისგანვე არიან წარმოშობილი და განვითარე-
 ბული. ეს აღმოჩენა იმდენათ მტკიცეთა აქვს დასაბუთებული
 ბ-ნ ბაქრაძეს, რომ სრულიად ზედ-მეტად მიგვაჩნია ამის
 ხელმეორეთ დამტკიცებას გამოვუდგეთ; ხოლო მსურველთ
 მივუთითებთ დ. ბაქრაძის მშვენიერს სტატიაზე: „Грузинская
 палеография“, სადაც ეს აღმოჩენა მრავალი პალეოგრაფიუ-
 ლი ნიმუშებითაა დასურათებული და დამტკიცებული.¹¹⁰⁾ სა-
 მაგიეროთ იმ საფუძველთა ძალით, რომელთაც მკითხველი
 ქვემოთ გაეცნობა, არ შეგვიძლია ამგვართვე დავეთანხმოთ
 პატივცემულს მკვლევარს იმაზე, ვითომც ქართული ანბანი
 შავი ლხვის პირის ბერძნულ კოლონიათა ზედგავლენით „და-
 არსებულიყოს“, თუმცა არ უარყყოფთ, რომ ჩვენი ხუცურის
 შევსებასა და განვითარებაზე ბერძნულ ანბანსაც უნდა ჰქო-
 ნებოდა ძლიერი გავლენა.

საკმაოთ ორიგინალურია ის ანალოგია, რომელსაც მარი
 ბროსე ქართულ ხუცურსა და დევა-ნაგარის ანბანთა შორის
 უჩვენებს; მაგრამ, როგორც უკანასკნელის განხილვამ დაგვარ-
 წმუნა, ეს მსგავსებაც, თუ მეტის მეტათ არ გავაზვიადებთ,

¹¹⁰⁾ Баб. Труды V-го археологич. съезда въ Тифлисѣ. Москва
 1887. стр. 207—214.

ორ ასოს არ აღემატება ('L-ნსა და 'L-ანს),¹¹¹) და აზრით მხოლოდ იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ როგორც ინდოურისა, ისე ჩვენი ანბანის პროტოტიპი ერთი და იგივე უუძველესი დედა-ანბანია, რაზედაც ქვემოთ გვექნება საუბარი, და არა იმით, ვითომც ქართული ანბანი ინდოურისაგან ყოფილიყოს წარმოშობილი, რაც ისტორიულათა-ც-კი ძნელა მისაღებია, რადგან ქართველები აღმოსავლეთის კულტურულ ხალხთა შორის ყველაზე უფრო ნაკლებ ინდოელებთან იყვნენ დაახლოებული, და არ ვიცით, როდის უნდა მომხდარიყო მათ შორის იმდენად ძლიერი კულტურული დაახლოება, რომ ერთს მეორისაგან სამწერლო ნიშნები გადმოეღო. ამიტომ ჩვენ სრულიად უარყოფთ იმ აზრს, ვითომც ქართული ანბანის შემუშავებაში ინდოურს დევანაგირის აღფაბეტს რაიმე წილი სდებოდეს.

დავგრჩა განსახილველი ი. ოქრომქედლიშვილის ჰიპოტეზა.

მთელი ეს ჰიპოტეზა დამყარებულია ერთს გაუგებრობაზე ან, უკეთ რომ ვთქვათ, იმ შემცდარ აზრზე, რომელიც ი. ოქრომქედლიშვილის დროს იყო ზენდური ანბანის სიძველის შესახებ მწერლობაში გავრცელებული. საქმე ისაა, რომ ოქრომქედლიშვილის თქმით, ფარნავაზის დროს (და ამ დროს იგი ვახუშტის ქრონოლოგიით ანგარიშობს) სპარსეთში გავრცელებული იყო ზენდურა ანბანი, რომელიც შემდეგში, არშაკიდებისა და სასანიდების დროს (250 წლიდან ქრ. წინ—652 წლამდე ქრ. შემდეგ), ფეჭლეურით შეიცვალა. მაგრამ დღეს პალეოგრაფიული მეცნიერება იმ აზრისაა, რომ ის ზენდური ანბანი, რომელიც ბ-ნ ოქრომქედლიშვილსა აქვს სახეში, ფეჭლეურს წინ კი არ მიუძღოდა, არამედ უკან მისდევდა და პირდაპირ მისს განვითარებას წარმოადგენდა; ზენ-

¹¹¹) იხ. Шнидеръ loc. cit стр. 164: ინდოურ ანბანთა ცხრილი. ზუტურ ო'-სა ჰგავს დევა-ნაგარის თ; დანარჩენ ასოთა შორის კი მსგავსება ძნელი აღმოსაჩენია.

დური ანბანის უუძველესი ნაშთები ძლივს აღწევენ მე-X საუკუნემდე ქრ. შემდეგ,*) ფეჰლეური ანბანის ნაშთებს-კი ჩვენი წელთ-აღრიცხვის 1-ლი საუკუნიდანაც მოუღწევია ჩვენამდე.¹¹²⁾ ხოლო იმ დროს, როდესაც ჩვენში ფარნავაზი მეფობდა (მე-III საუკ. ქრ. წინ), სპარსეთში არამეუღი ანბანი იყო გაბატონებული, რომელსაც ხუცურ ასომთავრულთან უფრო მეტი აქვს საერთო, ვინემ მხედრულთან.

მეორე მხრით, თავის ჰიპოტეზას ბ-ნი ოქრომჭედლი-შვილი ამყარებდა ზენდურასა და ჩვენი „მხედრულის“ 25 ასოს მოჩვენებითს მსგავსებაზე. ჩვენ ხელთა გვაქვს ზენდური ანბანის სრული სია (45 ასოა) და მსგავსებას (მასაც არა სრულს) ვპოვებთ მხოლოდ შემდეგს ასოებში: ა, ი, ღ, ზ, მ და ღ. დანარჩენ ასოთა შორის მსგავსება ან სრულიად არავითარი არაა, ან უბრალო გარეგანს მონაზულობის საზოგადო მსგავსებას არ აღემატება.¹¹³⁾ მაგრამ ექვსი ასოს მსგავსება, და ისიც არა სრული, საკმაო არაა ისეთი მსხვილი დასკვნის გამოსაყვანათ, რომელსაც ამ ჰიპოტეზის მომხრენი ადგანან. ეს მსგავსება კიდევ უფრო სუსტი და უმნიშვნელო ხდება, როდესაც ზენდურს ქართულ ასომთავრულს, ე. ი. ჩვენი მხედრულის პროტოტიპს ვადარებთ. მართლაც წინასწარ შედგენილი აზრით დაბრმავებული უნდა იყოს კაცი, რომ ქართული ასომთავრული ზენდურისაგან ნაწარმოებად ჩასთვალოს. სწორედ ამ აზრს ადგია ბ-ნი შნიცერი და, რა თქმა უნდა, სასტიკათ სცდება. იგი ქართულ ასომთავრულს უკუღმაც კი ატრიალებს, ზოგს ასოს განგებ თავის გემოვნებაზე ამახინჯებს და ისე უდარებს სომხურსა და ზენდურს, მაგრამ ამაოთ: ასოების შეტრიალება უფროც აძლიერებს ასომთავრულისა და ზენდურის სიშორეს და ერთხელ კიდევ

*) ეს გარემოება ყურადღების ღირსია, რადგან ქართული მხედრულის უუძველესი ნაშთებიც მე-X—XI საუკუნეზე აღრე არ მოგვეპოვება.

¹¹²⁾ იხ. Шницеръ loc. cit. стр. 153—154.

¹¹³⁾ Шницеръ, op. cit. стр. 154: ზენდური ანბანის სია.

ცხად-ჰყოფს, თუ რამდენათ შემცდარნი არიან ის მკვლევარნი, რომელნიც ქართულ ანბანს ზენდურისაგან ნაწარმოებად სთვლიან. ¹¹⁴)

მაშ როდის და რომელი ანბანისაგან უნდა წარმომდგარიყო ჩვენი ანბანი? ნუ თუ იგი, როგორც ზოგიერთები ჰფიქრობენ, მართლა ყველა ანბანებიდანაა სხვა და სხვა დროს შედგენილ-შეესებული?

ამ კითხვაზე რომ გარკვეული პასუხი მივიღოთ, საჭიროა შემდეგს ხუთს გარემოებას მივაქციოთ ყურადღება.

ა) როგორც დიმ. ბაქრაძის გამოკვლევამ დაგვიმტკიცა, უუძველესი ქართული ანბანი ასომთავრულია, რომლისაგანაც შემდეგ წარმოიშო ნუსხა-ხუცური და მხედრული. მაშასადამე, როდესაც ქართული ანბანის დასაწყისზე გვაქვს საუბარი, ჩვენ სწორეთ ასომთავრულის დასაწყისი უნდა ვიგულისხმოთ და არა ნუსხა-ხუცურისა, გინდ მხედრულისა.

ბ) პალეოგრაფიულმა მეცნიერებამ დაამტკიცა, რომ ყველა დღევანდელი ინდო-ევროპიულ-სემიტურნი ანბანნი ერთისა და იმავე პირველ-ანბანის ისტორიულ-ევოლიუციონურათ განვითარებულს შტოებს წარმოადგენენ, სწორედ ისე, როგორც ყველა ძუძუმწოვარნი ერთი საზოგადო წინაპარისაგან არიან ევოლიუციონურათ წარმოშობილნი. ეს პირველ-ანბანი ეგრეთ წოდებული **მკუდი ებრაულ-ფინიკიურა** **«ფაბეტა»** რომელიც თავის მხრივ ეგვიპტურ იერატიულ (=ხუცურ) სამწერლო ნიშნებისაგან ყოფილა წარმომდგარი. ¹¹⁵) ამ პირველ-ან-ბანისაგან წარმომდგარა სამი უმთავრესი შტო ანბანისა: ა) ბერძნულ-კადმური, ბ) **არამეული** და გ) სამხრეთ-სემიტური, რომელთაგანაც თანდათან განვითარებულან: პირველისაგან—ყველა ევროპიულნი და კოპტური, მეორისაგან—ირანულნი, ახალ-

114) ნახ. იქვე გვ. 158: ფეპლურ, ზენდურ, სომხურ და ქართულ ანბანთა შეერთებული ცხრილი.

115) Шницеръ. op. cit. стр. 93—108.

ებრაული და მონგოლოურ-არაბული, ხოლო მესამისაგან — ყველა ინდოური ანბანები.¹¹⁶⁾

გ) ფილოლოგია, ეს აღგებრა ისტორიულ მეცნიერებათა, ეს ძლიერი და ზოგჯერ ერთად-ერთი საშუალება ძველის ეთნოგრაფიის აღსადგენათ, გვიმტკიცებს, რომ ქართველთა მოდგმის ერთ-ერთი უუძველესი შტო, ეგრეთ წოდებული ურართელნი ანუ ალაროდნიანი, მე-VII საუკუნის დამდეგამდე ქრ. წინათ ფრიად ძლიერსა და საკმაოთ განვითარებულ ერს წარმოადგენდა; იგი ცხოვრობდა დაახლოვებით იმ ადგილებში, სადაც დღეს სასომხეთია, არარატისა და ვანის-ტბის მიდამოებში, სანამ ეს ადგილები არიული მოდგმის ხალხმა, სომხებმა, არ დაიჭირა. მე-VII საუკუნიდან კი ალაროდნიანი იძულებული გახდნენ თანდათან ჩრდილოეთისაკენ წამოეწიათ და არაქსის მარცხენა ნაპირები დაეჭირათ. აი ამ თემს დაუტოვებია ვან-არარატის მიდამოებში ჯუჯსმუღი წარწყანა, რომელთა ენაც, კუნოლოგების გამოკვლევით, არც ერთს ენას ისე არ უახლოვდება, როგორც ქართულ ენას.¹¹⁷⁾ ცხადია, მაშასადამე, რომ მე-VII საუკუნეში და მის წინაც ქართველთა მოდგმის ერთს თემს იგივე სამწერლო ნიშნები ჰქონებია („ლურსმული ნიშნები“), რომლებიც იმ დროს ყველა მეზობელ კულტურულ ერებში იხმარებოდა (ასურელებსა, ბაბილონელებსა და შემდეგ სპარსელებში).

დ) მე-VII საუკუნის შემდეგ, სახელდობრ მე-VI საუკუნეში ქრ. წინედ, როგორც პირველ წერილში მოვიხსენეთ, ქართველი ტომის ყველა თემები და მათ შორის ალაროდნიანებიც სპარსეთის გავლენას დაემორჩილენ, კვიროსისა და დარიოზის ქვეშევრდომნი გახდნენ, ხოლო როგორც ზემოთ

¹¹⁶⁾ Ibidem. стр. 247: Генеалогическая таблица всѣхъ алфавтовъ міра.

¹¹⁷⁾ Lenormant—Lettres assyriologiques... (==ა. ჯუნია—ისტორ. ნარკვევი. გვ. 40—43).—Никольскій—Клинообразныя надписи ванскихъ царей. (==ბ. ჯანაშვილის წინასიტყვაობა ვახუშტის „საქართველთა გეოგრაფიისა“. გვ. 23).

შეენიშნეთ, ზოროსტრის სარწმუნოებაც ამავე დროს შეი-
თვისეს. ერთი სიტყვით, პოლიტიკურს შეერთებას თან მოჰყვა
კულტურული გაერთგვარებაც, ახალი აზრებისა და სოფლ-
მხედველობის შეთვისება. ამ მდგომარეობამ გასტანა მე-IV
საუკუნის დამლევამდე. მთელს ამ ხნის განმავლობაში სპარ-
სეთში ორგვარი სამწერლო სისტემა იყო: ლურსმული და
ალფაბეტური, რომელთაგან საბოლოოთ ალფაბეტურმა სისტე-
მამ გაიმარჯვა და ლურსმული მწერლობა სამუდამოთ განდევნა
სპარსეთიდან. ეს ალფაბეტი იყო ზემოთ დასახელებული ანა-
ბეუდი ანბანი, რომელმაც მე VII—VI საუკუნეში ქრ. წინ
ჯერ ასურელებისა და შემდეგ სპარსელების ხელში უკვე თავისი
განვითარების მეორე საფეხურზე შესდგა ფეხი¹¹⁸). შემდეგში
(VI-იდან—მე-III საუკუნემდე ქრ. წინ) ეს ანბანი სპარსულ
ნიადაგზე თან და თან შეიცვალა და არააკიდების დროს
(250 წლიდან ქრ. წინედ) ეგრეთ წოდებულ ფეხლეურად
გადაიქცა¹¹⁹). ალფაბეტური სისტემა ასურელებმა და სპარსე-
ლებმა უმთავრესათ სადებშიცემა და საერთაშორისო მიწერ-
მოწერისათვის შემოიღეს, ხოლო როდესაც დარწმუნდნ ამ
სისტემის უპირატესობაში, თანდათან მიივიწყეს და უარჰყვეს
ძველი ლურსმული სისტემა. აი ასეთს კულტურულ პირო-
ბებში მოუხდა ცხოვრება ჩვენს ხალხს იმ დროს, როდესაც
არამეულმა ანბანმა წინა-აზიის ხალხთა შორის ფეხი მტკიცეთ
გაიდგა და ახალ ანბანთა წარმოშობას ფართო ნიადაგი მოუ-
შხადა. იკითხება: ნუთუ ქართველ ხალხს, რომელიც ამ დროს
სპარსეთის უძლიერეს პოლიტიკურ და კულტურულ გავლენის
ქვეშ იმყოფებოდა, რომელმაც სარწმუნოებაც კი სპარსულ
გემოვნებაზე შეიცვალა და რომლის ერთი თემიც, ალაროდი-
ელები, უკვე უძველესი დროიდან იყო მწერლობას მიჩვეული,
ნუ თუ ამ ხალხს და განსაკუთრებით მის მოწინავე თემს,
ალაროდიელებს, შეეძლო მე-VII საუკუნიდან ერთბაშათ

118) Шницеръ. Op. cit. стр. 113.

119) Ibidem, стр. 153—154.

მწერლობაზე ხელი აეღო და გაბატონებული ერისაგან ის სამწერლო ნიშნები არ შეეთვისებია, რომლებიც იმ დროს წინა აზიის ლურსმულ სისტემას ძირს უთხრიდა? თუ გვსურს ამ კითხვაზე პასუხი მივიღოთ, საჭიროა მეხუთე გარემოებასაც მივაქციოთ ყურადღება. აი ეს გარემოება.

ე) ქართული ასომთავრული არც ერთს ანბანს ისე ძლიერ არა ჰგავს, როგორც შეორე სეფეხურზე მდგომს ანამეულსა და იმას შრატატის ძველ-ებრაულ-ფინიკიურს ალფაბეტს; არც ერთი ანბანისაგან ჩვენი ასომთავრულის წარმოება ისე ადვილი არაა, როგორც ამ ორი ანბანიდან. მხოლოდ სამი თუ ოთხი ასოა ბერძნულიდან ნასესხები და ისიც მხოლოდ ის ასოები, რომელნიც არამეულსა და ძველებრაულ-ფინიკიურ ანბანში არ მოიპოვება. დანარჩენი ასოები კი ან ძველი არამეულის პირდაპირს გამეორებას წარმოადგენს ან მცირეოდენს შეცვლას; საყურადღებოა, აგრეთვე, რომ ჩვენი ანბანის პირველი თექვსმეტი ასოც (ა—ჰ) იმავე რიგს მისდევს, რომელსაც არამეულ-ებრაული ასოები მისდევენ, ხოლო ორი ასო: ზ და შ ქართულში დღესაც იმავე სახელს ატარებს („ზენ“, „შინ“), რომელსაც ძველ-ებრაული და არამეული ზ-ენი და შ-ინი ატარებდნენ (zain, schin). მაგრამ რომ უსაბუთოება არავინ დაგვწამოს, აქვე მოგვყავს შემდეგი პალეოგრაფიული ცხრილი, რომელშიაც ვათავსებთ ოთხი ანბანის ნიმუშებს: ებრაულ-ფინიკურას, ანამეულ-სეფეხურისა, ქართულისა და ბერძნულისა.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
אנגליש	לטינה	דגמ-פלו- וין-גובה- גנוטה.	שו'פוען-ל'ש'ה- פון ג'ו-ו'ל'ו'ל'ו'ל'ו'ל' פ'ב.	פ'שו'פוען פ'ל'ו'ל'ו'ל'ו'ל' פ'פ'פ'פ'	דגמ-פלו- פוען.	פ'פ'פ'פ' פ'פ'פ'פ'
a	alef	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
b	beth	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ
g	gamel	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ
d	daleth	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ
h	he	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ
w	war	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ
z	zain	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ
ch	Cheth	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ
th	Theth	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ
i, j	iod	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ
kh	kaph	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ
l	lamed	Ⲗ	Ⲗ	Ⲗ	Ⲗ	Ⲗ
m	mem	Ⲙ	Ⲙ	Ⲙ	Ⲙ	Ⲙ
n	nun	Ⲛ	Ⲛ	Ⲛ	Ⲛ	Ⲛ
s	samech	Ⲝ	ⲛ	ⲛ	ⲛ	ⲛ
o	ain	Ⲟ	Ⲟ	Ⲟ	Ⲟ	Ⲟ
p	phe	Ⲡ	Ⲡ	Ⲡ	Ⲡ	Ⲡ
ts	tsade	Ⲣ	Ⲣ	Ⲣ	Ⲣ	Ⲣ
q	qaf	Ⲥ	Ⲥ	Ⲥ	Ⲥ	Ⲥ
z	resh	ⲧ	ⲧ	ⲧ	ⲧ	ⲧ
sch	schin	ⲩ	ⲩ	ⲩ	ⲩ	ⲩ
f	thau	ⲫ	ⲫ	ⲫ	ⲫ	ⲫ
y	-	-	-	-	ⲭ	ⲭ
ph	-	-	-	-	Ⲯ	Ⲯ
x	-	-	-	-	ⲯ	ⲯ
o	-	-	-	-	Ⲱ	Ⲱ

ვინც ამ ცხრილს ჩაუკვირდება*), ადვილათ შენიშნავს, რომ ზოგი ქართული ასო ჰიკდაჰიკი განმეორებას იმავე მნიშვნელობის ძველ არამეულ-სპარსულისა ან მათი პროტოტიპის ებრაულ-ფინიკური ასოებისა. ასეთებია, მაგალითად: ბ, ა, ე, დ, ო, ო, წ, და ჩ.

ზოგს არამეულ-სპარსულსა და ებრაულ-ფინიკურ ასოს ქართულ ანბანში მცირეოდენი ცვლილება განუცდია. ასოების ამ ჯგუფს ეკუთვნიან: ა, კ, დ, (=შეუდ. ებრაულს), ვ, ზ, ც (=ებრაულს შეუდარეთ), კ, ლ, ტ, ც.

შემდევს ქართულ ასოებში მათი პროტოტიპების ახსებოთი ნაწილები დაცულია, მაგრამ თვალსაჩინო ცვლილება ეტყობათ:

მ-ანს მარცხნიდან ჰირს ნახევარი-წრე მიბჰია, ხოლო ზემოთ მარცხენა შკლავში პატარა კბილი დაჰკარგვია;

ნ-ახს, რომელიც მარცხნიდან მარჯვისკენ შეტრიალებულს იმავე არამეულ ასოს წარმოადგენს, ძირიდან პატარა ფეხი აქვს მიმატებული;

პ-არი იგივე ძველ-ებრაული ასოა მხოლოდ ჰიკშედჰა და ჰორიზონტალურათ დაწვენილი, სწორეთ ისე როგორც ბერძნული „პ“-ც ჰიკჰე-დამხობილი იგივე ებრაულ-ფინიკური „პ“-არია;

ჟ-ანი იგივე წ-ილია, მხოლოდ მარცხნივ მობრუნებულია და კბილებიც პირ-შედჰა აქვს შეტრიალებული;

ჟ-არში ძველ-ებრაულს იმავე მნიშვნელობის ასოს მარჯვიდან პატარა წრე ჩამოცლია, ხოლო მარცხენა წრეს ზემოთ თავი გახსნია, რაც არამეულ ანბანში ხშირი მოვლენაა (ნახ

*) ეს ცხრილი შედგენილი გვაქვს ბ-ნ უნიცერის წიგნის მიხედვით გარდა ქართული ანბანისა, სახელდობრ: ა) ებრაულ-ფინიკური ანბანი იხ. Шацкеръ, op. cit. стр. 88 и 111; ბ) არამეული იქვე გვ. 111; გ) ძველი ბერძნული—იქვე გვ. 173;—ხოლო ქართული შედგენილი გვაქვს უძველესი წარწერების და ხელნაწერი წიგნების მიხედვით, რომელსაც კი ხელი მივიწვდებოდა.

მაგალითად არამეული: ბ, დ, თ და ო, ებრაულთან შედარებით);

რ-ე ქართული, ჩვენის ფიქრით, უნდა წარმოადგენდეს არამეულ-სპარსულ იმავე ასოს, მხოლოდ მარცხნიდან მარჯვნივ შეტრიალებულს და თავდაღმა დამხობილს; თანაც მარცხნიდან ძირს პატარა კუდი აქვს მიბმული;

შ—ინიც მარჯვნიდან მარცხნივ შემობრუნებული იგივე არამეულ-სპარსული ასოა;

ს—ანიც იმავე არამეული „შ“—ინისაგან წარმოებულია, მხოლოდ პროტოტიპთან შედარებით იგი უფრო სწორა ვერტიკალურათაა დაყენებული და ზემოთ ერთი კბილი აქვს ჩამოკლილი; მაგრამ შეიძლება ეს ასო, როგორც დ. ბაქრაძე თიქრობდა, მართლაც ბერძნული „სანი“—საგან იყოს წარმოძობილი.¹²⁰⁾

ასოები. ვ, ფ და ქ, როგორც მკითხველი შენიშნავდა, ბერძნული ასოების განმეორებაა.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ქართული უ—ნი, რომელიც ძველათ ორი ასოსგან შესდგებოდა (ო და ვ), ბერძნული „ου“—ის განმეორებაა.

ამგვარათ, 30 ქართული ასოს (ა, ბ, გ, დ, ე, ვ, ზ, ც, თ, ი, კ, ლ, მ, ნ, ო, პ, ჟ, რ, ს, ტ, უ, ფ, ქ, ლ, ყ, შ, ჩ, ც, წ, ჳ) წარმომშობი პირველი წყარო დღეს უკვე აღმოჩენილია. *) ეს პირველ-წყაროა: უმთავრესათ ანამეული ანბანი ასურულ-სპარსული პერიოდის მე—VII—VI საუკუნეში ქრ. წინ

¹²⁰⁾ დ. ბაქრაძე — ისტორია საქართველოსი. გვ. 83.

*) რჩება კიდევ რვა ასო: ძ, ძ, ჳ, ჰ და ჳ, რომელნიც ხუცურ-ასომთავრულათ ასე იწერებიან: **Ճ, Ժ, Զ, Կ, Կ, Կ, Կ** და **Ժ.** — პირველი ასო განმეორებაა ზენდური ი—ნისა (=ა); მეორე ასო (d) ძლიერ მოგვაგონებს სომხურს რბილ **ճ**—ს (=d—z რ.), რასაც შეგვიძლია ფონეტიკური საფუძველიც კი მოვუძებნოთ, რადგან ძველათ ქართულ ენაში ბევრი ის სიტყვები, რომელნიც დღეს d—ილით იწყება, ზ—ენით იწყებოდა (მაგალ.: ძროხა—ზროხა, ძახილი—ზახილი, ძრახვა—ზრახვა და სხვანი); მესამე, მეოთხე და მეხუთე ასო (=ჳ, ხ, კ), ჩვენის

მისივე პროტოტიპით ძველ-ებრაულ-ფინიკიური თურთაქულ-დასავლეთის
 მოდენსაში შემთხვევაში—ძველი ბერძნული ადფაგოტი. ყოველი-
 ვე ზემოთ თქმული საბუთს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ანბან-
 ნი ქართველ ხალხს, განსაკუთრებით მის მოწინავე თემს,
 ალაროდელებს, ფარნავაზზე გაცილებით ადრე უნდა ჰქონე-
 ბოდა. მაგრამ, შესაძლოა, ამ ანბანს ზვერი ნაკლი ჰქონოდეს,
 ყველა ქართული ხმების გამომხატველი ვერ ყოფილიყოს და
 ფარნავაზს შეეესოს იგი ახალი ასოებით; შესაძლოა, აგრეთვე,
 ფარნავაზს წერა-კითხვა დანარჩენ თემებშიაც გაეფრცელებიოს,
 თანაც უცხო ენებიდან რამოდენიმე წიგნი გადმოეთარგმინე-
 ბინოს და, ამგვარათ, საფუძველი ჩაეყაროს ქართული მწი-
 გნობრობისათვის. ერთი სიტყვით, ფარნავაზს უნდა ეკუთ-
 ვნოდეს დაწყება „მწიგნობრობისა“ ამ სიტყვის ფართო მნიშ-
 ვნელობით და არა ანბანის შემოღება. აი ამას უნდა ნიშნავ-
 დეს, ჩვენის ფიქრით, „ქართლის ცხოვრების“ სიტყვები ფარ-
 ნავაზის შესახებ: „ამანვე შექმნა მწიგნობრობა ქართულიო“.

მაგრამ, შეიძლება, გვკითხოს ვინმე: თუ ქართული ან-
 ბანი მართლა ეგრე დიდი ხნისაა, როგორც თქვენ ამბობთ (ე.
 ი. თითქმის მე—VII—VI საუკუნისა ქრ. წინ), რატომ დღემ-

ფიქრით, ადგილობრივ ნაწარმოები უნდა იყოს, სახელდობრ: ასო კ—
 ძლიერ მოგვაგონებს ჭურს (ძირს მუცელი და ზემოთ ყელი) ან რომელსაზე
 ყურიანს თიხის ჭურჭელს; ასო ხ—უნდა წარმოადგენდეს ხელს ნიდაყვამდე
 და ნიდაყვს ქვემოთ კი მოკეცილ მკლავს; კ—არი კი—ნამდვილი რქებიანი
 ხარის თავია და სახელსაც ზომ ასეთს ატარებს („კარ“).—რაც შეეხება
 ასოს Ⴑ—ს, ამაზე ძლიერ მახვილი მოსაზრება წარმოსთქვა პროფე-
 სორმა ვ. ვ. ბოლოტოვმა; სახელდობრ, მისი აზრით, ქართული ასო-
 მთავრული Ⴑ უნდა წარმოადგენდეს ბერძნული სიტყვის: „σταυρος“
 (==ჯვარი) აბრევიატურას მსგავსად კოპტურისა (ნახ „Хр. Чтенія“ за
 1898 г. апрѣль ან стр. 266—Журн. академіи); მაგრამ ეს უნდა მომხდა-
 რიყო არა უადრეს ქრისტიანობის შემოტანისა საქართველოში, როცა
 „ჯვარი“ (==σταυρος) ყველასათვის ცნობილ სიმბოლოდ გადაიქცა. მანამდე
 კი, ჩვენის ფიქრით, ქართველებს ჯ—ანის გამოსახატავათ სხვა რომელიმე
 ფონეტიკურათ მიმსგავსებულ ქართული ასო უნდა ჰქონებოდათ ხმარე-
 ბაში (მაგალ. დ).

დე არც ერთს ქართულს წარმართული დროის წარწერას ჩვენამდე არ მოუღწევია? რა მიზეზია, რომ უუძველესი ქართული წარწერანი მხოლოდ მე—V—VI საუკუნიდან მოგვეპოება ქრ. შემდეგ, ე. ი. როდესაც ქართველებს უკვე ქრისტიანობა ჰქონდათ მიღებული, ამაზე უწინ კი არქეოლოგია ქართულ წარწერებს არ იცნობსო?—ჩვენის ფიქრით, ეს გარემოება ძლიერ ადვილი ასახსნელია. წარმართული დროის ქართულ მწერლობას ჩვენამდე არ მოუღწევია მიტომ, რომ მას შემდეგ, რაც მთელი ქართველობა ქრისტეს სარწმუნოებაზე მოიქცა, ყოველსავე წარმართულს სამღვდლოებამ სასტიკი ბრძოლა აუტეხა და განადგურება დაუწყო (ერთ დროს, როგორც მოგეხსენებათ, ჩვენი სამღვდლოება თვით ქრისტიანულ „ვეფხვის-ტყაოსანსაც“ კი განადგურებას უპირებდა); უეჭველია, ამ გამანადგურებელი „მოღვაწეობის“ მსხვერპლი შეიქნებოდა ძველი (წარმართული) ქართული მწერლობის ნაშთები; არავინ დაინტერესებული არ იყო ეს ნაშთები შეენახა ან გადაეწერა, და იგინიც, მეტი რაღა გზა ჰქონდათ, უნდა თანდათან გამქრალიყვენ. შესაძლოა წარწერები ციხეებსა და წარმართულ ტაძრებზედაც მოიპოებოდა; მაგრამ გვიბრძანეთ: არის საქართველოში ან ერთი ცეხე, რომელიც ყოველ საუკუნეში ერთხელ მაინც არ დანგრეულიყოს?!... რაც შეეხება წარმართულ ტაძრებს, ვინ არ იცის, რომ იმ ტაძრების ალაგას დღეს უკვე ეკლესიებია ამართული?!... მაშასადამე, სრულიად ბუნებრივი და ადვილ-ასახსნელია ის გარემოება, რომ წარმართული დროის უუძველეს ქართულ მწერლობის ნაშთებს ჩვენამდე არ მოუღწევია, და ამასთანავე ცხადია ისიც, რომ იღნიშნული გარემოება სრულიად საკმაო არაა ქართული ანბანის სიძველის შესახებ ჩვენ მიერ გამოთქმული აზრის დასარღვევად.

III

საქართველო მეორე საუკუნეში ქრისტეს დაბადებამდე.

(206 — 88 წწ.)

ფარნავაზის შემდეგ ტახტი დაიჭირა საურმაგმა, რომელსაც „ქართლის-ცხოვრება“ ფარნავაზის შვილად აღიარებს,¹²¹) „ქართლის-მოქცევა“ კი მისი ჩამომავლობის შესახებ ერთ სიტყვასაც არ ამბობს,¹²²) თუმცა, როგორც მეორე წერილში მოვიხსენეთ, როცა საკმაო ცნობები მოეპოება, ეს უკანასკნელი წყარო თითქმის ყოველთვის გარკვეულათ აღნიშნავს მეფეების ვინაობას და ჩამომავლობას. და უკეთეს ეს უუძველესი წყარო საურმაგის ვინაობას არ აღნიშნავს, სიანს იმ მასალებში, რომლისგანაც „ქართლის-მოქცევა“ შედგენილი, საურმაგი ფარნავაზის „ძედ“ არ ყოფილა წოდებული, რაც ფრიად სარწმუნოა, რადგან, როგორც სტრაბონის მოწმობიდან სიანს, საქართველოში უუძველესათ არსებული წესი ტახტის-მემკვიდრეობისა მოითხოვდა—სამეფო ტახტი დაეჭირა სამეფო გვარის უუხუცეს წევრს და გარდაცვალებული მეფის უახლეს ნათესავს, და არა უსათუოდ მეფის ძეს*). მეორე მხრით, ჩვენ ვიცნობთ, აგრეთვე, „ქართლის-ცხოვრების“ უძველესი ნაწილის ავტორის მწიგნობრულს შეხედულებას, რომლის წყალობითაც თითქმის ყველა ჩვენი ძველი მეფეების მემკვიდრეობა ჰერადჰერს ხაზსჯავს აგებული.**)

¹²¹) ქ.-ცხოვრება I. გვ. 40.

¹²²) სამი ისტორ. ხრონიკა. გვ. 5.

*) ნახ. ზემოთ წერილი II, სხოლიო 53.

***) იქვე სხოლიო—49—52.

ყოველისავე თქმულის ძალით ჩვენ უარ-ვყოფთ „ქართლის-ცხოვრების“ იმ თქმულებას, რომელიც საურმაგს ფარნავაზის ძედ ჰხადის და, რომ შემდეგში განმეორება არ დაგვჭირდეს, ამ თავითვე შევნიშნავთ, რომ იქ, სადაც „ქართლის-ცხოვრება“ რომელსამე მეფეს წინანდელი მეფის შვილად ან შვილობილად აღიარებს, ხოლო „ქართლის-მოქცევა“ და უცხოეთის მწერლები ამავე მეფის ჩამომავლობის შესახებ არას ამბობენ, ჩვენ ყოველთვის ვიგულისხმებთ სამეფო გარის უუსუცესს წევრს და არა უსათუოთ წინანდელი მეფის უფროს შვილს, გინდ შვილობილს.

როგორც წინა წერილში გავარკვიეთ, საურმაგის წინამოადგილე ფარნავიზი 206 წლის მახლობლათ უნდა გარდაცვლილიყო. მაშასადამე, საურმაგის მეფობაც დაახლოებით ამ წელს უნდა დაწყებულიყო. „ქართლის-ცხოვრების“ თქმულებით, საურმაგი „მეფობდა ბედნიერად შრავაღთა წყაღთა“. ვახუშტი ბატონიშვილს უკანასკნელი სიტყვები იმ აზრით გაუგია, ვითომც საურმაგს ფარნავაზზე უფრო მეტ ხანს ემეფნოს, სახელდობრ 75 წელს (237—162). საფუძველი არა გვაქს ბატონიშვილის მაგალითს გავსდიოთ და საურმაგის მეფობა ასეთის ზღაპრული ხანგრძლივობით დავაჯილდოვოთ. სამაგიეროთ ერთი საბუთის ძალით, რომელსაც ახლავე მოვიხსენებთ, იძულებული ვართ, საურმაგის მეფობის დასასრულად დაახლოებით იგივე წელი აღვიაროთ, რომელსაც ვახუშტი უჩვენებს, სახელდობრ 162 წელი. როცა საურმაგის მემკვიდრის მირვანის ცხოვრების მეორე ნახევარს აღწერს, მემკვიდრე შენიშნავს: „ამისაზე (ე. ი. მირვანის დროს) მიიცვალა ანტიოქიისა მეფობა ბაბილონს“, ¹²³⁾ ე. ი. ანტიოქელი სელევკიდების მფლობელობას ბაბილონში ძალა და მნიშვნელობა დაეკარგაო. ეს კი მაშინ მოხდა, როდესაც პართელმა არშაკიდებმა თავისი სამფლობელო ინდის წყლიდან ევფრატამდე განავრცეს და სასომხე-

123) ქ.-ცხოვრება I, გვ. 42.

124) იქვე გვ. 43.

თიკ თვის გავლენას დაუმორჩილეს, ე. ი. 150 წლის მან-
 ლობლად ქრ. დაბადებამდე.¹²⁵⁾ სჩანს, მირვანის მეფობის მე-
 ორე ნახევარი 150 წლის შემდეგ დაწყებულია; მაშასადამე მისი
 მეფობის დასაწყისი ამ წელზე გაცილებით ადრე უნდა ვიანგა-
 რიშოთ. ეს გარემოება კი გვაიძულებს, სხვა მასალების უქო-
 ნლობისა გამო, იმავე ვახუშტის თარიღზე მე—162 წელზე
 შევჩერდეთ და ეს წელი აღვიაროთ მირვანის მეფობის დასა-
 წყისად ანუ მისი წინამოადგილის საურმაგის მეფობის დასას-
 სრულად. მაშასადამე, ჩვენის ანგარიშით, საურმაგს უნდა
 ემეფნოს დაახლოებით 44 წელს, რაც უფრო ადვილ-მისაღე-
 ბია, ვინემ ვახუშტი ბატონიშვილის 75 წელი. ამ გვართ,
 საურმაგის მეფობას ჩვენ დავსდებთ 206—დან 162 წლამდე
 ქრ. წინ. ახლა კი შეგვიძლია თვით მისი ცხოვრების უმთავ-
 რეს ფაქტთა განხილვას შევედგეთ.

პირველი ფაქტი, რომელსაც საურმაგის ცხოვრების
 აღწერაში „ქართლის—ცხოვრება“ მოიხსენებს, ერისთავთა
 აჯანყებაა. „მას ჟამსა შინა ზრახვა ჰყვეს ერისთავთა ქართლი-
 სათა და თქვეს: არა კეთილ არს ჩუენდა, რათამცა ვმსახურე-
 ბდეთ ნათესავსა ჩვენსა არამედ ვიყოთ ერთად, და მოვკლათ
 ჩვენ საურმაგ, და ვიუვნეთ ჩენ თავისუფალ, ვითარცა ვიფუქით
 ზარყელ, და მივცემდეთ ხარკსა ვინცა-ვინ გამოსჩნდეს მძლე,
 რამეთუ ესრეთ ყოფითა უფროს განვისვენებთ.“¹²⁶⁾ საყურა-
 დლებოა, რომ შეთქმულობას „ქართლის“, ანუ უფრო ძველის
 ნომენკლიატურით „მცხეთის“ ერისთავები ახდენენ. თუ
 გესურს ამ ამბავს მიზეზი გამოვუძებნოთ, საჭიროა მოვიგონოთ,
 რომ საურმაგი და ორი მისი წინამოადგილე, თუმცა ჩამომავ-
 ლობით ქართველის თესლ-მოდგმისანი იყვენ (=„კარლუ-
 ელნი“), მაგრამ მცხეთის პროვინციაში მაინც „მოსულებად“
 ითვლებოდნენ; ამასთანავე მონარქიული წყობილების ტვირთი
 ყველაზე უმეტესათ ამ პროვინციის მცხოვრებლებს აწვათ

¹²⁵⁾ Г. Веберъ. Всеобщая Исторія . I, стр. 392.

¹²⁶⁾ ქ.-ცხოვრება I, გვ. 40—41.

კისერზე, რადგან თვით მეფის რეზიდენციაც აქ იმყოფებოდა.
 უეჭველია, მცხეთის პროვინციის ძველ სათემო მამასახლისთა
 ჩამომავლობას სასიამოვნოთ ვერ ექნებოდა ის გარემოება,
 რომ მის მამაბაბეულ არემარეში სხვა პროვინციიდან მოსული
 სამეფო გვარი მასპინძლობდა და განაგებდა საქვეყნო საქმეებს.
 მაგრამ, რომ ამ დაჩრდილოულს სოციალურ ჯგუფს აშკარათ
 აქედო თავი და აჯანყების მოხდენა განეზრახა, საამისოდ
 შესაფერი შემთხვევა და საბაბი იყო საჭირო. არ კმაროდა
 მარტო ის ბავშური მოსაზრება, რომელსაც მათიანე და ვა-
 ხუშტი ბატონიშვილი ასახელებს: „მეფობა მისი (საურმაგისა)
 არა სთნდათ ქართველთა, რათა არა ჰქონან მონათესავეთავე
 თვისთა და ამისათვის შეიზრახნენ მოკვლად საურმაგისაო“²¹⁷).
 თუ რა შემთხვევა უნდა ყოფილიყო ამ შეთქმულობის უა-
 ხლოესი საბაბი, ეს ჩვენ მეორე წერილში მოვიხსენეთ, როცა
 განვიხილეთ სტრაბონის მიერ შნახული გარდმოცემა იმის
 შესახებ, რომ სასომხეთში 189 წლის მახლობლათ გამეფე-
 ბულმა ანტიოქოს დიდის მხედართ-მთავრებმა არტაქსიასმა და
 ზარიადრმა ჩვენს ქვეყანას მტკვრისა და კოროხის სათავეე-
 ბში მდებარე ადგილები ჩამოგლიჯეს და სამხრეთის საზღვრები
 საგრძნობლათ შეუზღუდეს.*) სჩანს, ამ შემთხვევით უსა-
 რგებლნიათ „ქართლის ერისთავებს“ და არა სასურველ დინა-
 სტიის წინააღმდეგ შეთქმულება განუზრახავთ. მაგრამ, რო-
 გორც იგივე მათიანე გადმოგვცემს, საურმაგს დროიანათ შე-
 უტყვიან ეს შეთქმულება და მთებში გახიზვნით თავი გადუ-
 რჩენიან; აქ მას შეუკრებიან დიდძალი ჯარი და მთიელ ხა-
 ლნთა დახმარებით კვლავ დაუბრუნებია სამეფო ტახტი.¹²⁸)

ამას შემდეგ საურმაგი შესდგომია თვისი სამეფოს სა-
 ზღვრების გამაგრებას და, სხვათა შორის, სისრულეში მოუ-
 ყვანია მისი წინამოადგილის ფარნავაზის-მიერ განზრახული

217) ვახუშტი—ისტორია საქართველოსი. გვ. 39. თბილისი. 1885 წ.

*) ნახ. ზემოთ წერილი II, სხოლიო მე - 82.

128) ქ. — ცხოვრ. I, გვ. 41.

საქმე—არმაზში ქალაქის შენება დაუწყია: „დაღმა მეფედ საურმაგ.... და იწყო აჩმაზს შენებად“, ამბობს შატბერდისეული ქრონიკა.¹²⁹⁾ „ქართლის-ცხოვრება“ კი გვარწმუნებს, ვითომც აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ, საურმაგი „მცხეთაში“ დამჯდარიყოს მეფედ: „დაჯდა საურმაგ მცხეთას მეფედ, და უმატა ყოველთა სიმაგრეთა მცხეთისათა და ქართლისათა.“¹³⁰⁾ მაგრამ, როგორც მეორე წერილში შევნიშნეთ, ეს შეცდომა იქიდანაა წარმომდგარი, რომ „ქართლის-ცხოვრების“ ავტორს ჰგონია, ვითომც მცხეთა არმაზზე უძველესი ქალაქი ყოფილიყოს. სტრაბონის გეოგრაფიიდან კი ვიცით, რომ 60-იან წლებში ქრ. დაბადებამდე მტკვრისა და არაგვის შესართავის მახლობლათ მარტო ორი ქალაქი: აჩმაზი და წაწამურა ყოფილა გაშენებული და არა მცხეთა, რომელსაც ბერძენ-რომაელი მწერლები არ იცნობენ.*)

„ქართლის-მოქცევის“ მოწმობით, საურმაგმა „აღმა-რთა კერპი აინინა გზასა ზედა“¹³¹⁾; ხოლო „ქართლის-ცხოვრება“ დასძენს, ვითომც ამავე მეფეს „შეექმნას ორნი კერპნი: აინინა და დანანა, და აემართოს გზასა ზედა მცხეთისასა.“¹³²⁾ თუ საიდან უნდა წარმომდგარიყო აქ დამატება „მცხეთისასა“ და რამდენათ უაღაგოა იგი, ეს ზემოთ ნათქვამიდანაც ნათლათ სჩანს. ხოლო რაც შეეხება კერპის „დანანას“ ამართავს, ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი, რადგანაც ამ საქმეს „ქართლის-მოქცევა“ საურმაგის მემკვიდრეს მირვანს მიაწერს და არა თვით საურმაგს. უკეთუ ამ ორი ღვთაების (აინანა-დანანა) სახელში თავს იფარავს ირანული ღმერთის „ანაჰიდას“ სახელი, როგორც ფიქრობს პროფ. ნ. მარრი,¹³³⁾ საბუთი გვექნება დავასკვნათ,

129) სამი ისტ. ხრონიკა. გვ. 5.

130) ქ.-ცხოვრება. I, გვ. 41.

*) ნახ. უფრო ვრცლათ ქვემოთ წერილი მე-IV.

131) სამი ისტ. ხრონიკა გვ. 5.

132) ქ.-ცხოვრება I, გვ. 41.

133) МаррЪ. Воги язык. Грузин. стр. 9.

რომ როგორც საურმაგი, ისე მისი მემკვიდრე მირვანი, რომელთაც აღნიშნულ დღეების კულტის მფარველობა მიეწერებათ, თავის საჯარეო პოლიტიკაშიაც ფარნავაზის პროგრამის მიმდევარნი ყოფილან, სახელდობრ მათი სიმპატია უფრო ირანისაკენ (=პართია) ყოფილა, ვინემ იმ დროს უკვე დამცირებისადმი მიმავალ ასურასტანელ სელევკიდებისაკენ. როგორც სტრაბონის სიტყვებიდან სჩანს, საურმაგის მეფობაში სასომხეთიც კი სრულიად განთავისუფლდა (189 წლის მახლობლათ) ანტიოქების ბატონობისაგან.¹³⁴) ამიტომ მეშატიანის ნაგვიანვე ფანტაზიას უნდა მიეწეროს ის ცნობა, რომელსაც „ქართლის-ცხოვრება“ იძლევა, ვითომც საურმაგი და მისი მემკვიდრე მირვანი „ასურასტანის მეფეთა მსახურნი“ ანუ ვასალები ყოფილიყვნენ.¹³⁵) ჩვენ კი გვგონია, რომ ანტიოქოზ III დიდის (+187) შემდეგ საქართველოს ასურასტანთან ნომინალური დამოკიდებულებაც კი აღარ უნდა ჰქონებოდა.

ამით ვათავებთ საურმაგის შესახებ საუბარს და გადავდივართ მისი მემკვიდრის მირვანის მეფობაზე.

საურმაგის „შემდგომად მეფობდა მარგან, და აღმართა დანიას გზასა ზედა წინარე, და აღაშენა არმაზი“.¹³⁶) ასეთია ქართლის-შოქტევის ლაკონიური ცნობა მირვენ-მეფის შესახებ. სამაგიეროთ ქართლის-ცხოვრება უფრო ვრცელ თქმულებას წარმოადგენს. ამ თქმულებიდან ყველაზე უწინ იმ ცნობას მივაქცევთ მკითხველის ყურადღებას, რომელიც გადმოგვცემს, ვითომც მირვანი ტომით „ნებროთიანი“ (=სპარსელი) და საურმაგის „სიძე-შვილობილი“ ყოფილიყოს.

საურმაგს ჰყავდაო, — ამბობს ქართლის-ცხოვრება, — „ორნი ასულნი და არა ესვა ძე. მაშინ მოიყვანა სპარსეთით შვილი ნებროთისი, ნათესავისაგან ცოლისა მამისა, დედის დის-წული,

134) Ганъ—Извѣстія... I, стр. 79.

135) ქ.-ცხოვრ. I, 42. 43.

136) სამი ისტ. ხრონ. გვ. 6.

და დაიჭირა იგი შვილად, რომელსა სახელი ერქვა მირვან, და მისცა ასული თვისი ცოლად, ქალაქი გაჩიანი და საერისთავო სამშვილდისა... და მოკვდა საურმაგ, და მეფე იქმნა მის-წილ შვილობილი მისი მირვან“.¹³⁷⁾

რომ საურმაგს შეეძლო ცოლად სპარსელი (=პართელი) ქალი ჰყოლოდა, ეს სავსებით ეთანხმება მისს ირანო-ფილურს საგარეო პოლიტიკას. მაგრამ ის კი, ვითომც მისი ტახტის სამემკვიდრეოდ სწავსედი ქაბუკის ზედ-სიძედ აყვანა გამხდარიყოს საჭირო, სრულიად არ ეთანხმება სტრაბონის მიერ აწერილს ჩვენს ძველს ტახტის მემკვიდრეობის წესს, რომლის ძალითაც ტახტის დაჭერა შეეძლო მეფის გვარის უუხუცესსა და უახლოეს ნათესავს (ძმასა, ბიძას და ბიძაშვილს) და სამისოთ სრულიად საჭირო არ იყო მემკვიდრეობის შიდადახაზი ხაზი (მამიდან შვილზე და, როცა შვილი არა ჰყავდათ, შვილობილზე). ყოვლად დაუჯერებელია, საურმაგის მრავალრიცხოვანს საგვეგარეულოში (მოიგონეთ აზოს „რვა სახლი და ათნი სახლნი მამამძუძეთანი“) სამეფო ტახტის დასაჭერად „უუხუცესი და უახლოესი“ ნათესავი არ ყოფილიყოს. ამას გარდა, დააკვირდით თვით მატეანის ახირებულს გენეალოგიურს ცნობას მირვანის შესახებ: მირვანი იყო, ამბობს ქართლის-ცხოვრება, საურმაგის „ნათესავისაგან ცოლისა მამისა, დედის დიდის-წუდი“, ე. ი. სრულიად არა სჩანს, თუ ვისი „დისწული“ იყო: ცოლის მამის, ცოლის დედის, თუ ცოლის მამის დედისა?! ჯერ ეს ბუნდოვანობაც საკმაოა, რომ აღნიშნულ თქმულებაზე კაცმა ეჭვი შეიტანოს. სამაგიეროთ ქართლის-მეჭველას მირვანის ჩამომავლობაზე არას ამბობს და ამით საბუთს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ მირვანის „სპარსელ-ნებროთიანობა“ ისეთივე ნაგვიანევი ზღაპარია, მემატეანის შწიგნობრული თვალსაზრისით წარმოშობილი, როგორიც აზოს ბერძნობა, ფარნავაზის დედის სპარსელობა, საურმაგის პირდაპირს ხაზზე მემკვიდრეობა და სხვანი. ჩვენის ფიქრით,

¹³⁷⁾ ქ.-ცხოვრ. I, 41—42.

მირვანი უნდა ყოფილიყო უუხუცესი წევრი იმავე სამეფო გვარეულობისა, რომელსაც აზო, ფარნავაზი და საურმაგი ეკუთვნოდნენ, და არა ამ უკანასკნელის „შვილობილი“, როგორც ეს ჩვენს მემატიანეს ჰგონია.

ერთხელვე მიღებული წესის ძალით, საჭიროდ ვრაცხთ აქვე გავარკვიოთ მირვანის მეფობის ქრონოლოგიაც. ზემოთ ჩვენ შევნიშნეთ, რომ საურმაგის მეფობა 162 წლის მახლობლათ უნდა დათავებულიყო; ამავე წლის მახლობლათ უნდა დაწყებულიყო, მაშასადამე, მირვანის მეფობაც. რაც შეეხება მირვანის მეფობის დასასრულს, ამ საგნის შესახებ ჩვენ მოგვებოება შემდეგი მასალები. მირვანის მეფობის დასასრულში „ქართლის“ ცხოვრება“ იხსენიებს სასომხეთის მეფეს არშაკ I-ელს, რომელიც სენ-მარტენის ქრონოლოგიით 127—114 წლებში მეფობდა. „მას ეამსა შინაო,— ამბობს მატიანე,—მეფე იქმნა სომხეთის, რომელსა ერქვა არშაკ. ეზრახა მირვან არშაკს და მისცა ასული თვისი ძესა არშაკისასა, არშაკს.“¹³⁸) მეორე მხრით, ამავე ქართლის ცხოვრებიდან სჩანს, რომ მირვანის მემკვიდრე ფარნაჯომსაც არშაკ I-ელის მეფობაში უცხოვრია.¹³⁹) ყოვლისავე ამის მიხედვით, ვგონებთ, შორს არ ვიქნებით სინამდვილეზე, უკეთუ მირვანის მეფობის დასასრულს და ფარნაჯომის მეფობის დასაწყისს 120 წლის მახლობლათ დავსდებთ, ე. ი. იმ წლის მახლობლათ, როდესაც არშაკ I-ელის მეფობის დრო თითქმის განახევრებული იყო.¹⁴⁰)

ამ რიგათ მირვანი მეფობდა დაახლოებით 162—120 წლებ შორის ქრ. დაბადებამდე. წინა აზიის ცხოვრებაში ეს ის ხანა იყო, როდესაც პართელმა არშაკიდებმა თავისი სამფლობელოს საზღვრები ევფრატამდე მოიტანეს და სელევკი-

¹³⁸) ქ.-ცხოვრება I, ვვ. 43.

¹³⁹) იქვე ვვ. 43—44.

¹⁴⁰) ეს რიცხვი ამნაირათაა მიღებული: 127—114=13; 13: 2=6^{1/2}; 127—6^{1/2}=120^{1/2} წელი.

დების ბატონობისაგან ახლად განთავისუფლებულ სასომხეთს
 ახალი სამეფო დინასტია დაუმკვიდრეს (არშაკიდების დინას-
 ტია). პართიაში ამ დროს მეფობდა მიტრიდატ I—ელი, სო-
 მხის ისტორიკოსთა მიერ არშაკ-დიდად წოდებული (173—
 137 წ. ქრ. წინ).¹⁴¹⁾ მოსე ქორენელის მოწმობით ამ მეფემ
 სასომხეთის ტახტზე დასვა თავისი უმცროსი ძმა ვალარშაკი,
 რომელმაც დააარსა სასომხეთის არშაკუნინთა (=არშაკიდ-
 ბის) დინასტია.¹⁴²⁾ სენ-მარტენის ქრონოლოგიით ეს ამბავი
 მომხდარა 149 წელს ქრ. დაბადებამდე,¹⁴³⁾ ე. ი. იმ დროს,
 როდესაც, ჩვენის ანგარიშით, საქართველოს მეფე მირვანი
 13 წლის ასული უნდა ყოფილიყო სამეფო ტახტზე. ვალარ-
 შაკს დაუწყია თავისი ახალი სამფლობელოს გავრცელება
 ჩრდილოეთ-დასავლეთისა, ჩრდილოეთისა და ჩრდილოეთ-აღ-
 მოსავლეთისაკენ. ჩრდილოეთ-დასავლეთისაკენ იგი შესევია
 ქალდებისა (=„ხახტიკი“) და ლაზების ქვეყანას; ქალდებსა
 და ლაზებს შეერთებია პონტისა და ფრიგიის მხედრობა ვი-
 დაც მორფილიკის წინამძღოლობით, მაგრამ საბოლოოთ გა-
 მარჯვება მაინც ვალარშაკს „დარჩენია, რის შემდეგაც იგი
 შესდგომია პონტისა და ეგერის (=ეგრის-ლაზიკის) ახლად
 დაპყრობილი ოლქების მოწესრიგებას. აქედან იგი შემობრუ-
 ნებულა პარხალის მთის კალთებისაკენ, შემოსულა ტაიკის
 (=ტაოს) მთებსა და ქაობებში, გაუჩხებია და გაუშვრია არე-
 მარე, ხოლო კაჯა („კობა“—ენტკერის სათავეში) ვენახებით
 გაუშენებია; აქედან გაბრუნებულა სამხრეთისაკენ ბასიანს,
 რომელიც უკვე არტაქსიასის დროიდან სასომხეთს ეკუთვნო-
 და.¹⁴⁴⁾

141) „Исторія Арменіи“ Монс. Хоренскаго, стр. 52 и 240; შეად. примѣчаніе 124-00.

142) Ibidem, стр. 53.

143) S.-Martin—Mémoires hist. et géographiques sur l'Armenie. 1818. p. 410 et 289.

144) Исторія Арменіи Монс. Хоренскаго, стр. 54—56.

ამგვარათ, მირვანის მეფობაში საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთით დაუკარგავს ეგრის-ლაზიკის (=კოლხიდის) რამოდენიმე პროვინცია, ხოლო სამხრეთით—პარხალის მთის ჩრდილო კალთები, ტაო და კოლა. მაგრამ ეს კიდევ ცოტაა. თუ მოსე ქორენელის მოთხრობას გაზვიადებულად არ ჩავთლით, ვალარშაკის დროს სასომხეთის ხელში შემდეგი ადგილებიც ყოფილა: ჯავახეთის ნახევარი, ტაშირი, საკუთრივ გუგარქი (=სომხითი დებედის აღმოსავლეთით აღსტაფამდე), ალბანია (=„ახვანი“) და ყველა ის პროვინციები, რომელნიც ამ ოლქებსა და მდ. ტრაქსს შორის მდებარეობს. ყველა ამ ადგილებში ვალარშაკი, მოსე ქორენელის თქმით, მმართველებს ნიშნავს და წეს-რიგს ამყარებს; სხვათა შორის ალბანიაში გამგედ აყენებს ვილაც არანს, რომელსაც 10, 000 მხედარს უტოვებს საზღვრების დასაცველად.¹⁴⁵ თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ პართელი არშაკიდების პოლიტიკა ძველი სპარსეთის აღდგენისამდის იყო მიმართული, და აგრეთვე იმასაც, რომ სომხის არშაკიდებიც სწორეთ ამავე მიზნით იყვნენ სასომხეთის ტახტზე დასმულნი,¹⁴⁶)— მოსე ქორენელის ნაამბობი სრულიად ბუნებრივი და სარწმუნო გვეჩვენება.*)

სომხებს გარდა, როგორც მატთანე გადმოგვცემს, მირვანს შეხვედრია ბრძოლა კავკასიონის მთის ხალხებთან, რის შემდეგაც იგი შესდგობია დარიალის ხეობის გამაგრებას, სადაც ქვიტკირის ქიშკარი გაუკეთებია.¹⁴⁷) ჩვენი ისტორიკოსი სუ-

¹⁴⁵) Ibidem, стр. 58—59.—გუგარქი ივერიელებით იყო დასახლებულიო.

¹⁴⁶) ამაზე იხ. Saint-Martin—loc. cit. p. 289.

*) ეს ადგილი უკვე აწყობილი იყო, როდესაც გავიცანით ბ. ხალათიანის გამოკვლევა: „Армянские Аршакиды въ Исторіи Монасыя Хоренскаго“, სადაც ავტორი ამტკიცებს, რომ არშაკიდების დინასტია სასომხეთში გამეფდა არა მე-II საუკუნეში ქრ. წინ, არამედ I-ელ საუკუნეში ქრ. შემდეგაო“.

¹⁴⁷) ქართლის-ცხოვრება I, გვ. 42—43.

ლხან ბარათაშვილი სამართლიანათ ჰგონებს, რომ ის **ფაქტი**, რომელიც მატინანეში მთიულეტთან ბრძოლაა წოდებული და რომელსაც დარიალის გამაგრება გამოუწვევია, **ქვერეთ წოდებული „ბულგარების“ შემოსევა უნდა ყოფილიყო.**¹⁴⁸⁾ თავდაპირველათ ეს ხალხი დროებით თერგის ნაპირებზე დაბინავებულია, მაგრამ სკვითებისაგან შეგუწროებული, თავისი ბელადის ვუნდის წინამძღოლობით, კავკასიონის მთებისაკენ წამოსულა და აქედან დარიალის ვიწრო ყელით საქართველოს შემოსევა, მაგრამ სწრაფათ გაუვლია იგი, და როცა სასომხეთის საზღვრებზე მიუწვევია, სასომხეთის მეფის არშაკ I-ელის ნებართვით კლას სამხრეთით დასახლებულა ვანანდის მაზრაში, ეხლანდელი ყარსის არემარეში.¹⁴⁹⁾

ამ ფაქტის შემდეგ თავისთავათ ცხადდება, თუ რას უნდა ეძიებინა მირვან-მეფე—დარიალის ხეობაში კიშკარი გაეკეთებია. ამ კიშკარს აღწერს პლინიუსი, 29—79 წ. ქრ. შემდეგ, თუმცა ქვიტკირის ნაცვლათ ძელებსა და რკინას იხსენიებს (= „*нрвна, обитыя желѣзомъ*“), თანაც დასძენს, რომ კიშკარის ქვეშ მდინარე გადისო, ხოლო იქვე კლდეზე პატარა კოშკია აშენებული, რათა სხვადასხვა ხალხების შემოსევას ხელი შეუშალოსო.¹⁵⁰⁾

შემოთ ჩვენ შეგნიშნეთ, რომ არმაზში ქალაქის შენება საურმაგმა დაიწყო. როგორც ქართლის-მაქცევა გადმოგვცემს, მირვანს ეს საქმე დაუმთავრებია: „მეფობდა მირვან... და აღაშენა არმაზიო“, ამბობს ქრონიკა უეკველია არმაზში სარწმუნოებრივისა და ძლიერი სამოქალაქო ცენტრის დაარსებისათვის ხელი უნდა შეეწყო იმ გარემოებას, რომ ეს პუნქტი საუკეთესო სავაჭრო და საერთაშორისო გზა-ჯვარედინზე მდებარეობდა—

148) ს. ბარათაშვილი „საქართველო ისტორია“ ტვ. I, გვ. 80—81 და 86.

149) *Mon. Chorvatskago loc. cit. стр. 62. 56.*

150) ეს კისკარი ივერთა ქალაქის არმაზიკის პირდაპირ მდებარეობსო, ამბობს პლინიუსი, და „კავკასიის ბქედ“ იწოდებოა. *Гань-Известія др. греч. римск. писателей о Кавказѣ, ч. I, стр. 107.*

ორი მდინარის შესართავის მახლობლათ, რომელთაგან ერთი (მტკვარი) მას აერთებდა კოლხიდასა, სასომხეთსა და კასპის ზღვასთან, ხოლო მეორე (არაგვი) ჩრდილოეთის ხალხებთან. ვგონებთ ამავე დროს უნდა ეკუთვნოდეს მეორე ციხე-ქალაქის წიწამურის (= „სეფსამორა“) აშენებაც არაგვის მარცხენა ნაპირას, სადაც დღეს ამავე სახელით ცნობილი პატარა სოფელია. როგორც უცხოეთის მწერლები გადმოგვცემენ, ეს ორი ქალაქი— არმაზი და წიწამური—საკმაოთ გამაგრებული პუნქტები ყოფილა.¹⁵¹ რაც შეეხება, კერძოთ, ანშაზ-ქადაქს, როგორც ხალხის ზეპირგადმოცემა და ვახუშტი ბატონიშვილი გვარწმუნებს, შემდეგში იგი ძლიერ გაზრდილა, ხალხით გავსილა და გამდიდრებულა, სანამ მისი ადგილი ჯერ მცხეთასა და შემდეგ თბილისს არ დაუჭერია.¹⁵²)

დასასრულ, მირვანს შატბერდისეული ქრონიკა მიაწერს ირანული ღვთაების „დანანას“ კულტის მფარველობას. მართალია, ქრონიკა გადაქრით ამბობს, ერთმც მირვანს ამ ღვთაების სახელზე „კერზი“ (?!) აემართოს, მაგრამ ჩვენ უკვე მე—II წერილში შევხიშნეთ, თუ საიდან უნდა წარმომდგარიყო ეს დამხინჯებული ცნობა ირანულ ღვთაებათა შესახებ. *) განმეორებით ვაპობთ, რომ ზოროასტრის სარწმუნოების მიმდევარი ქართველი მეფეები ირანულ ღმერთებს „კერზებს“ ვერ დაუდგამდენ; და, აპიტომ, უკეთუ დანანას, როგორც ბ-ნი ნიკ. მარრი ჰფიქრობს, ირანული ღვთაებაა, უეჭველია მირვანის სარწმუნოებრივი მოღვაწეობა ამ ღვთაების შესახებ უნდა გამოხატულიყო მხოლოდ დანანას სახელობაზე ტაძარ-სამლოცველოსა და საცეცხლის აშენებაში და არა კერპის ამართვაში.—აქ საჭიროა ცოტა ხანს შევჩერდეთ და გავარკვიოთ, თუ რომელი ირანული ღვთაება იფარავს თავს ამ

151) Ганъ loc. cit. стр. 68. 170. 169.

152) ვახუშტი—საქართველო. გეოგრაფია. ჯანაშვილის გამოცემა. 1904 წ.

*) იხ. ზემოთ წერილი მე-II შენიშვნა მე—64—70.

გადმოქართულეულის სახელში: „დანანა“? ზემოთ ჩვენ-გან ვრით მოვიხსენეთ, რომ როგორც „დანანას“ ისე „აინინას“ კულტის მფარველობას „ქართლის-ცხოვრება“ მირვანის წინამოადგილეს საურმაგს მიაწერს, რის-გამოც აღნიშნული მატინის ყველა ვარიანტებში ორივე ღვთაების სახელი მწკრივათ იწერება: „აინინა-დანანა“. პროფესორი ნ. მარრი საფუძვლიანათ ჰგონებს, რომ აქ ორ სახელში წარმოდგენილია ერთისა და იმავე ღვთაების (= „ანაჰიტა“-ს ანუ „ანაჰიდა“-ს) ორი დამახინჯებული სახელწოდება—ირანული „ანაჰიდა“ და არა-ირანული—„ნანა“-ო. რომ უკანასკნელი აზრი უფრო ცხად-ჰყოს, პროფესორი დასძენს, რომ სიტყვა „დანანა“-ში პირველი მარცვალი „და“ წინა სიტყვიდან („აინინა-და“) უნდა იქოს გადმოსულიო, ე. ი. თავდაპირველათ ქართულ მატინეში ეს ორი სახელწოდება ამნაირათ უნდა ყოფილიყო და-ლაგებული: „აინინადა—ნანა“, რაც უდრის ირანულს ღვთაებას ანაჰიდას ანუ ანაჰიდას.¹⁵³) მაშასადამე შემცდარად და ნაგვიანვე ნაწარმოებად უნდა ჩაითვალოს ქართლის-მეჭველას თქმულება, ვითომც „აინინა“ ორი სხვა და სხვა ღვთაება ყოფილიყოს; უეჭველია, ანაჰიდას სახელობაზე ტაძრისა და სამლოცველოს აშენება საურმაგს დაუწყია, ხოლო მირვანს დაუთავებია; ქრონიკის შემდგენელს კი ჰგონებია, ვითომც ეს ორ-სახელიანი (ანაჰიდა—ნანა) ღვთაება ორი ღვთაება ყოფილიყოს და ორი სხვა და სხვა მეფის საზრუნველი გამხდარიყოს, რისგამოც მას აუღია და მათ სახელობაზე ორი „კერპის“ ამართვა ორი მეფისათვის მიუწერია. ჩვენ არ უარვყოფთ, რომ ორ მეფესაც შეეძლო თავის მზრუნველობის საგნად ერთისა და ამავე ღვთაების კულტი გეხადა, მაგრამ ვერ ვპოვებთ საკმაო საფუძველს ჩვენს მემატინანესა და მექრონიკეს დავეთანხმოთ იმაზე, ვითომც „აინინა დანანა“ ერთი და იგივე ირანული ღვთაება („ანაჰიდა“) არ ყოფილიყოს. რომ ძველათ საქართველოში სხვა ირანულ ღვთაებათა კულტებთან ერთათ

¹⁵³) Н. Марр — Воги языческой Грузии... стр. 9.

ანაპიდის კულტიც ყოფილა გავრცელებული, ამას, ზემოთ აღნიშნული ორი დამახინჯებული სახელწოდების გარდა, მოწმობს ის გარემოება, რომ დასახელებული კულტი ფრიად გავრცელებული იყო ქართველების მეზობლად მცხოვრებ სომხებსა და მედიელებს შორის, რომელთა შესახებაც ცნობილი გეოგრაფი სტრაბონი რამდენჯერმე შენიშნავს, რომ იმათა და ქართველებს (=ივერიელებს) ბევრი ერთი და იგივე ჩვეულება აქვსთო.¹⁵⁴) ერთს ამგვარ ჩვეულებათაგანს უნდა წარმოადგენდეს, უეჭველია, ანაპიდის კულტის თაყვანის ცემაც.*)

გადავიდეთ ახლა ფარნაჯომის მეფობაზე.

ამ მეფის შესახებ ქართლის-მოქცევა კიდევ უფრო ცოტას ლაპარაკობს, ვინემ მირვანის შესახებ: „და მეფობა ფარნაჯომ და აღმათა კერპი ზადენ მთასა ზედა და ალაშენა.“¹⁵⁵) ამ უკანასკნელ ფაქტს ქართლის-ცხადებაც იხსენიებს; მაგრამ, ამასთანავე, ისეთს საწინააღმდეგო ცნობებს იძლევა ფარნაჯომის შესახებ, რომ ყოვლად შეუძლებელია ეს ცნობანი მკვლევარმა ნაგვიანვე ავტორის ფანტაზიის ნაყოფად არ ჩასთვალოს.

როგორც მსოფლიო ისტორია გადმოგვცემს, პირველმა არშაკიდებმა განაახლეს ზოროასტრის ძველი სწრწმუნობა, გასწმიდეს იგი სხვადასხვაგვარ ცრუმორწმუნობათაგან და ისე შეეცადენ თვის ქვეშევრდომ ერთა შორის მის გავრცელებასა და განმტკიცებას.¹⁵⁶) ზოროასტრის სარწმუნოების დამახასიათებელ კუთვნილებას შეადგენდა: ა) თაყვანის ცემა კეთილი ღმერთის აჰურა-მასდისა (=ორმეზი, არზამი) და

¹⁵⁴) Страбонъ—*Географія*, переводъ Мищенко. стр. 510 (=кн. 11, гл. 3, § 3, შეად. стр. 542—543).

*) ამ ღვთაების კულტისა და მისი სოციალური მნიშვნელობის შესახებ ქვემოთ გვექნება კიდევ საუბარი.

¹⁵⁵) სამი ისტორ. ზრონიკა გვ. 6.—შეად. თ. ჟორდანი: „ქრონიკები“ I, გვ. 14

¹⁵⁶) Веберъ—*Всеобщая история* I, стр. 392.

մისი კეთილი სულის (იაზატის) შითհასი (=მიჰრა); ბ) აგრეთვე თაყვანისცემა ճըճեփլის, როგორც კეთილი ღვთაების სიწმიდისა და ბრწყინვალეების (=ჰვარის) გამომხატველ საგნისა; გ) ცეცხლის მსახური სამღვდლოება—მაგვები და დ) მიცვალებულთა დაუმარხაობა.*) კერძებს აქ სარწმუნოების მიმდევარი არა სდგამდენ, მხოლოდ ზოგიერთ მხ.რეებში აშენებდნენ სამლოცველოებს და საცეცხლეებს, უფრო ხშირათ კი მსხვერპლს მაღლობ ადგილებზე სწირავდენ ხოლმე.¹⁵⁷⁾

აი ასეთი იყო ის კულტი, რომელიც უუძველესი დროიდან იყო გავრცელებული საქართველოსა და სასომხეთში და რომელსაც კერძოთ სომხებ შორის დაუწყეს განმტკიცება ახლად გაბატონებულმა არშაკიდებმა.¹⁵⁸⁾

ამ საზოგადო შენიშვნების შემდეგ შევვიძლია კვლავ ფარნაჯომის სარწმუნოებრივს მოღვაწეობას მივუბრუნდეთ და გავარკვიოთ, თუ რომელი ღვთაება უნდა ყოფილიყო ის „ზადენი“, რომლის კულტსაც ეს მეფე მფარველობდა. პროფ. ნ. მარჩის აზრით, ქართველების „ზადენი“ უეჭველათ უდრის ზენდ-ავესტის „იაზატა“-ს ანუ სპარსულს „იაზდან“-ს (yazdan),

¹⁵⁷⁾ Страбонъ *Географія* пер. Мищенко, стр. 748—749.

*) კეთილ ღმერთებს გარდა ზოროასტრის სარწმუნოებას სწამდა კიდევ ბოროტი და ბნელი ღმერთი ანგრო-მანი (=არიმანი) და მისი ბოროტი სულები—ღვევები, რომელთა სახელები დღესაც კი ისმის ქართველი ხალხის ზღაპრებსა და, საზოგადოთ, ზეპირ-სიტყვაობაში,—მიცვალებულებს სპარსელები არც მარხავდენ და არცა სწვავდენ, არამედ მაღლობებსა და მთებზე გაქვანდათ, სადაც ფრინველებსა და მხეცებს უტოვებდენ შესაქმელად.

¹⁵⁸⁾ შეად. Моис. Хоренскаго—*Исторія Арменіи*, стр. 60. მართალია, მოსე ქორონელი გვარწმუნებს, ვითომც პირველ სომხის არშაკიდს ვადარშაკს კერპები (=„სტატუი“) აღემართოს, მაგრამ უეჭველია როგორც ქართულ წყაროებში, ისე აქაც ჩვენ საქმე გვაქვს დამახინჯებულ ისტორიულ თვალისაზრისთან: ძნელი დასაჯერებელია, არშაკიდ-ვადარშაკს არმაზისა და თავის წინაპრებისთვის კერპები დაედგას.

რომელიც, საზოგადოთ, „კეთილ სულებს“ ნიშნავს და, ამავე დროთ, ამ კეთილ სულთა შორის უმთავრესსა—შითხას ანუ შაჰრას.¹⁵⁹) ცხადია, მაშასადამე, რომ ჩვენი ისტორიის წინა დროებში (მეფობის დაარსებამდე) ქართველებს შორის არმაზის მსახურებასთან ერთად მისი კეთილი სულის „მითრა-იაზდანის“ ანუ „ზადენის“ თაყვანის ცემაც გავრცელებულა, რის გამოც ქართველი მეფეები იძულებული გამხდარან ამ „კეთილი სულისთვისაც“ საკუთარი სამლოცველო ანუ ტაძარი და საცეცხლე აეშენებიათ და არა „კერპი“, როგორც ეს შეცდომით ქრონიკის შემდგენელს ჰგონია.—პროფ. ნ. მარტი სარწმუნოდ სთვლის მათიანის იმ ცნობასაც, რომ როგორც არმაზის, ისე ზადენის (=მითრა-იაზდანის) ტაძარ-სამლოცველოები (და არა კერპები) მალლობებზე ყოფილა ამართული, რადგან სპარსელებსა და ჩვენს მეზობელ კაპოდოკიელებსაც მალლობებზე სჩვევიათ მსხვერპლის შეწირვაო;¹⁶⁰) თანაც დასძენს, რომ არმაზისა და ზადენის საცეცხლეებს გარს გალავანი (=კედელი) უნდა ჰქონოდა შემოვლებული კაპადოკიური ტაძრების სახედაო (храмъ въ видѣ пространства, обнесеннаго оградой), და ქართლის-მოქცევაშიაც ამ გვარი გალავნის „აღშენებაზე“ უნდა იყოს ლაპარაკი („მეფობდა ფარნაჯობ, და აღმართა კურპი ზადენ და აღაშენა“) და არა „ციხის“ აგებაზე, როგორც ეს ამ ქრონიკის გამომცემელს (ჟორდანიას) ჰგონიაო.¹⁶¹) ამასთანავე პატივცემული პროფესორი არ ეთანხმება მათიანის იმ აზრს, ვითომც არმაზსა და ზადენს სხვადასხვა მთებზე ჰქონებოდესთ სამლოცველოები; მისის აზრით, ირანულის კულტის ცენტრი ქართველთა შორის ერთ პუნქტში იყო მოთავსებული, სახელდბრ არმაზ-ქალაქში, ან უკეთ, მის მალლობებზე. ამ აზრის დასამტკიცებლად მას მოჰყავს ის საბუთი, რომ სპარ-

159) Н. Марръ—Боги языч. Грузія... стр. 7.
 160) Ibidem, стр. 7—8,
 161) Ibidem, стр. 8, примѣчанія 1-ое и 2-ое.

სულ საღვთის-მსახურო წიგნებში „მითრიაზდანი“ და „აპურა-მაზდა“ (ე. ი. ზადენი და არმაზი) ჩვეულებრივ ერთი მეორის შემდეგ იხსენებიან და თვით ქართულ წყაროებშიაც (წმ. ნინოს ცხოვრების აღწერასა და ეგრეთ წოდებულს Chron. armeniene“-ში) ამ ღმერთების სამყოფელ ალაგად ერთი და იგივე „მცხეთის რაბადა“ (=ანუ რაბატი= *предмѣстіе*—святѣлище=мѣсто молитвы), ე. ი. არმაზი არის დასახელებულიო.¹⁶²) როგორც ვხედავთ, ეს აზრი სრულიად არ ეწინააღმდეგება ქართლის—მეგრეთის თქმულებას ზადენის სამლოცველო ადგილის შესახებ, რადგან აქ ნათქვამია მხოლოდ, რომ ფარნაჯობმა „აღმართა კერპი ზადენ მთასა ზედა და ადაშენაჲ,“ ე. ი. გარს გალაგანი შემოარტყაო, და არა ზადენ-ციხე ააგოო, როგორც ქრონიკის გამომცემელსა და ქართლის-ცხოვრების შემდგენელს ჰკონიათ, სწორეთ ისე, როგორც ფარნაგაზის შესახებ იმავე ქრონიკაში ნათქვამია, რომ მან აღმართა არმაზის „კერპი“ მთის „ცხვირსა-ზედა და მოაქმნა ზღუდე წყლით კერძოო“. ვინც არმაზში ყოფილა, ადვილათ დაგვეთანხმება, რომ იქ საკმაოთ მოიპოვება მთისა და კლდის „ცხვირები“, რომლებზედაც არა თუ ორის, არამედ ოცჯერ-ორი ღვთაების ტაძრებიც კი თამამათ დაიდგმებოდა. ამიტომ სიამოვნებით ვუერთდებით პატივცემული პროფესორის აზრს იმის შესახებ, რომ ირანულ ღვთაებათა — არმაზისა და ზადენის სამლოცველოები ჩვენში არმაზ-ქალაქის მაღლობზე უნდა ყოფილიყო გამართული, ერთი მეორის მახლობლად, და არა ჩვენი ქვეყნის სხვა და სხვა კუთხეებში.

ამგვარათ, ის ღმერთი ზადენი, რომლის კულტაცა ფარნაჯომ-მეფემ მფარველობა გაუწია, ირანულ პანთეონის კეთილი-სული „მითრიაზდანი“ ყოფილა და სამლოცველოც

¹⁶²) Воги языкъ. Грузин, стр. 7, стрк. 15—16 и стр. 8, примѣчаніе 4-ое. შედარეთ „წმ. ნინოს ცხოვრების ახალი ვარიანტი“ გვ. 16, სადაც არმაზელი წყევმები უპასუხებენ წმ. ნინოს, რომ იგინი არიან „რაბაგელნი დიდისა ქალაქისა მცხეთისანი, სადა (ე. ი. რაბატი შინა) იგი ღმერთნი ჰხედვენ და მეფენი ნეფობენო“.

არმაზის გვერდით ჰქონია. ცხადია, მაშასადამე, როგორც არმაზის, ისე ამ ღვთაების პროფესიანოლოგიური ნსახურნიც მოგვებო ე. ი. ცუცხლას-მსახურა მღვდლები უნდა ყოფილიყვნენ. მაშასადამე, ის მეფე, რომელიც არმაზსა და მითრას (= „ზადენს“) თაყვანსა სცემდა, უეჭველია იმავე დროს მოგვების მუარველი და ცეცხლის თაყვანისმცემლიც იქნებოდა; და პირ აქეთ, ცეცხლის მსახურ მეფეს არ შეეძლო იმავე დროს არმაზ-ზადენის თაყვანისმცემლიც არ ყოფილიყო. მაგრამ, როგორც სჩანს, ქართლის-ცხვარების შემდგენელს ეს ისტორიული თვალისაზრისი ძლიერ ბუნდუთ სცნობია, რისგამოც თავის მტიანეში შეუტანია შემდეგი სასაცილო ზღაპარი. სახელდობრ იგი მოგვითხრობს:

„ალაშენა (ფარნაჯომმა) ციხე ზადენი და შექმნა კერპი სხელით ზადენი. ამისა შემდგომად შეიყვარა სჯული სპარსთა, ცეცხლის ნსახურება, მოიყვანა სპარსეთით ცეცხლისა მსახურნი და მოგენა, და დასხნეს იგინი მცხეთას, ადგილსა მას, რომელსა აწ ჰქვინ მოგვთა; და იწყო ცხადათ გმობა კერპთა; ამისათვის მოძულეს იგი მადართა ქართლისათა, რამეთუ დიდი სასოება აქვდათ კერპთა მიმართ. მაშინ შეითქვენეს ერისთავნი ქართლისანი უმრავლესნი, და წარავლინეს მოციქული წინაშე სომეხთა მეფისა და ჰრქვეს: „მეფე ჩვენი გარჯახდა სჯულსა მამთა ჩვენთასა, აღარა მსახურებს ღმერთთა მპყრობელთა ქართლისათა; შემოიღო სჯული მამული და დაუტევა სჯული დედული; აწ აღარა ღირს არს იგი მეფედ ჩვენად; მოგვეც ძე შენი არმაჯ, რომელსა უხის ცოლად ნათესავი ფარნავაზიანთა მეფეთა ჩვენთა; გვაშველე ძალი შენი, და ვაოტოთ ფარნაჯომ, შემომღებელი ახლისა სჯულისა; და იყოს მეფედ ჩვენდა ძე შენი არმაჯ, და დედოფლად ჩვენდა — ცოლი მისი, შვილი ჩვეფთა ჩვენთა“¹⁶³).

როგორც ზემოთ შევნიშნეთ,*) აქ დასახლებული სომე-

¹⁶³) ქართლ.-ცხოვრება I, გვ. 43.

*) იხ. ზემოთ შენიშვნანი—138, 139 და 140.

ხო მეფე არის აწმკ I-ლი, ტომით აწმკუნიათი (127—1345) ქრ. წინ), მაშასადამე, ნეცხლის-თაყუანის მცემელი. ამგვარათ გამოდის, რომ ნეცხლის-თაყუანის მცემელი ფარნაჯომ-მეფე ებრძვის არმაზსა და ზადენს, ე. ი. ორმუხჯესა და შითრას, ხოლო „აწმკთაყუანისმცემელი“ ქართველი მხედრები და ერისთავები მედგრათ იცავენ ამავე ღმერთებს, თანაც ცეცხლის თაყუანის-მცემელს სასომხეთის არშაკიდს თხოვნით მიმართავენ: გვიშველო როგორმე, ჩვენმა მეფემ ცეცხლს დაუწყო თაყუანისცემა და კერპები შეგვიგინაო! არშაკიც ისმენს ამ თხოვნას და ფარნაჯომის წინააღმდეგ გზავნის თავის შვილს აწმკს, რომელიც ამარცხებს ფარნაჯომს და იქერს საქართველოს ტახტს?!

ასეთია გულუბრყვილო მემატიათის გულუბრყვილო მოთხოვნა ჩვენი წინაპრების საერთაშორისო დამოკიდებულებათა, სოციალურ-სარწმუნოებრივი მდგომარეობისა და დინასტიათა ცვალებადობის შესახებ. თუ გვსურს ამ მოთხოვნას ღირსეული მსჯავრი დავსდოთ, ე. ი. მის ისტორიულ ღირსებაზე რაიმე გარკვეული აზრი შევადგინოთ, ჩვენი ფიქრით, საჭიროა შემდეგი გარემოება მივიღოთ მხედველობაში: ა) როგორც ქართლის-ცხოვრებაში, ისე ქართლის-მოქცევაშიც ფარნაჯომის მემკვიდრედ წოდებულია აწმკ (=იგივე აწმკ), მაგრამ ქრონიკაში (=„ქართლის-მოქცევაში“), რომელიც ქართლის-ცხოვრებაზე ბევრათ უძველესია და, ჩვენი არხელოგების აზრით, ერთ-ერთს მის წყაროთაგანს შეადგენს,¹⁶⁴) ამ არსოკის (=არშაკის) არშაკუნიათობაზე და სომეხთ-მეფის-წულობაზე ერთი სიტყვაც არაა ნათქვამი;¹⁶⁵) ბ) დიდი ხანია უკვე შემჩნეულია, რომ ჩვენი მატიათის ის ნაწილი, სადაც მოთხოვნა ძველ ქართველ მეფეებს შეეხება, მოსე ქორნელის ისტორიის ზედგავლენითაა შედგენილი¹⁶⁶),-მაგრამ იმ საკითხის შესახებ, რომელიც ფარნაჯომის მემკვიდრის არსოკის (არშაკის) არშაკუნიათობასა და სომეხთ-მეფის-წულობას შეეხება, მოსე ქო-

164) ამ აზრისანი არიან ე. თაყაიშვილი და თ. ჯორდანიას.

165) თ. ჯორდანიას: „ქრონიკები“ 1, გვ. 14.

166) *Мартъ—Боги язык. Грузин... стр. 4.*

րենելის ისტորიაში ერთი სიტყვაც არ მოიპოვება, თუმცա
ქորհրդակցությամբ აქვს შემთხვევა ამ-გვარი საგნის შესახებ
სտիქვას რამე;¹⁶⁷⁾ გ) ვისაც ჩვენი მատიանის უղղակური
(ბացրատիონთ გამეფებამდე) ჩაკვირვებით ჩაუკითხავს, უეჭვე-
ლია, შეამჩნევდა, რომ ამ ნაწილის ავტორს ერთი ახირ-
ებული სისუსტე სჭირს, სახელდობრ იგი იმდენათ გატაცებულია
სპარსეთის სამეფო დინასტიათა „დიდებულებითა“ და „ბრწინ-
ვალეობით“, რომ ცდილობს თითქმის ყველა ჩვენი შესანიშნა-
ვი მეფეები ან პირდაპირ სპარსელებად დასახოს,¹⁶⁸⁾ ან სპარ-
სელ სამეფო სახლის მონათესავედა და ჩამომავალად;¹⁶⁹⁾
მისი დამახინჯებული დინასტიურ-ნაციონალური თავმოყვა-
რება ვერ იგუებს იმ აზრს, რომ საქართველოში აღდგომობრივი
თესლ-მოდგმის მეფეებსაც შეეძლოთ სახელოვანი გამხდარიყვენ
და შთამომავლობის ხსოვნაში წაუშლელი კვალი დაეტოვე-
ბიათ; არა, მემატიანის დასნეულებული ფანტაზია მაინც და
მაინც საჭიროდ რაცხს მეზობელ ერებს ამცნოს, რომ ჩამო-
მავლობით ქართველი მეფეები არაფრითაც არ ჩამოუვარდე-
ბიან სომხებისა და სპარსელების მეფეებს, რომ იმათაც ისე-
თივე „ნებროთიანულ-არშაკუნიანული“ სისხლი უჩუხჩუხებთ
ძარღვებში, როგორც სპარსეთისა და სასომხეთის მეფეებს;
უეჭველია, მემატიანის ამ სნეული ფანტაზიის აღმაფრენას
უნდა ვუმაღლოდეთ, უკეთუ ფარნაჯომის მემკვიდრე არსოკი
ჭარხაღის-ცხოვრებაში სომხის არშაკუნიანთა უფლის-წულადაა
მონათლული; დ) რომ წინა მუხლში გამოთქმული აზრი სრული
ისტორიული ქეშმარიტებაა, ამას, წინეთ აღნიშნულ გარემო-
ებათა და მოსაზრებათა გარდა, ცხად-ჰყოფს შემდეგი გარემო-
ება: 60-იან წლების მახლობლად ქრ. დაბადებამდე საქარ-

167) იხ. მაგალ. მისი *Исторія Арменіи*, стр. 58—59; 64; 67; 68—69; 70.

168) მაგალ. *Միրზանի და Միրიանի* (ქ.-ცხ. I, გვ. 42 და 78—80).

169) მაგალ. *ფარნავაზი* (დელით), *არსოკი* (მამით არშაკუნიანი),
ვახტანგ *გორგასლანი* (დელით) და *სხვანი* (=ქ.-ცხოვრება I, გვ. 35;
43; 152—154.—

თველოს შემოესია რომელთა მხედართ-მთავარი პომპეი; ამ დროს რომაელებმა პირველათ შეჰკრიბეს ძვირფასი ეტნოგრაფიულ-გეოგრაფიული მასალები ივერიისა და საზოგადოთ აღმოსავლეთის კავკასიის შესახებ; შემდეგ ამ მასალებით ისარგებლა ცნობილმა გეოგრაფმა სტრაბონმა (66 წ. ქრ. წინ—24 წ. ქრ. შემდეგ), რომელმაც დაგვიტოვა ფრად საგულისხმო ცნობები ივერიელთა და მათ მეზობელ ერების შესახებ; და აი, ამ ცნობებიდან ვტყობილობთ, რომ 60-იან წლებში ქრ. დაბადებამდე, როდესაც საქართველოს ტახტზე იჯდა არსოკის მემკვიდრე არტაგი, ივერიის მეფეთა მემკვიდრეობა შემდეგს მტკიცეთ განსაზღვრულს წესს ემორჩილებოდა: იყო მთელი სოციალური ჯგუფი, რომლიდანაც ირჩევდნენ მეფესა და მის მეორე პირს—მხედართ-მთავარ-მსაჯულთ-უხუცესს; სამეფო კანდიდატად ითვლებოდა გარდაცვალებული მეფის უახლოესი ნათესავი (და არა უსათუოთ შვილი), რომელიც იმავე დროს საგვარეულოში წლოვანებითაც ყველაზე უხუცესი უნდა ყოფილიყო.*) ასეთი ყოფილა სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის წესი საქართველოში არსოკის მემკვიდრის არტაგის დროს, რომელსაც ქართლის-ცხვარება, ერთხელვე მიღებული ყალბმწიგნობრულ თვალსაზრისის თანახმად, არსოკის „ძედ“ აღიარებს, რითაც ერთხელ კიდევ ცხად-ჰყოფს, თუ რამდენათ დაშორებულია ისტორიულ სინამდვილეს ყოველივე ის, რასაც ჩვენი მატთანე ძველი პერიოდის ქართველ მეფეთა ვინაობისა და ჩამომავლობის შესახებ მოგვითხრობს. იკითხება: ნუ თუ შესაძლოა, ასეთი მტკიცეთ განსაზღვრული წესი ტახტის-მემკვიდრეობისა იმ მცირე ხნის განმავლობაში დამკვიდრებულიყოს ქართველთა შორის, რომელიც სომეხთ მეფის არშაკ I-ელის მეფობის დასასრულსა (114 წ.) და ქართველთა მეფის არტაგის ხანას (60-იან წლების მახლობლათ ქრ. დაბადებამდე) ჰყოფს ერთმანეთისაგან?! ნუ თუ შესაძლებელია, არსოკის მეფობის განმავლობაში იმდენათ გა-

*) იხ. ზემოთ წერილი I და II შენიშვნა—მე-53. შეად. Ганъ—Извѣстія... I, стр. 68.—

მრავლებულიყოს, მტკიცე ოფენი მოეკიდებიოს და გამლიყ-
რებულიყოს ქართველთა შორის უცხოეთის დინასტია (=არ-
შაკუნიანები), რომ იქვე მეორე მეფობაში ტახტის დაქერა
უკვე ზემოთ დასახელებულის მტკიცეთ განსაზღვრულის წესით
მომხდარიყოს?!.. მაგრამ ჩვენ ვიცით, რომ სტრაბონის მიერ
აწერილი წესი ტახტის-მემკვიდრეობისა პირდაპირი გაგრძე-
ლება იყო მანამდე ქართველ თემთა შორის არსებულის მამა-
სახლსურ გვარავნობითის წესწყობილებისა, ე. ი. ივი წარ-
მოადგენდა ხანგრძლივის ისტორიული პროცესის შედეგს და
არა ორის გინდ საშისა და ოთხი ათეული წლის ნაწარმოებს
მოვლენას. *) ამიტომ, თუ გვსურს ისტორიულს თანდათა-
ნობასა და სინამდვილეს არ ვუმტყუნოთ, სამუდამოთ უნდა
გამოვეთხოვოთ იმ, დღემდე ბრმათ მიღებულს, ტენდენციურ-
მწიგნობრულს გარდამოცემას, რომელიც ქართველ მეფეებს,
არშაკ I-ელსა (=იგივე არსაკ) და არტაგს, არშაკუნთანთა
ჩამომავალად აღიარებს და რომელიც ვერც უძველეს ქართულ
ქრონიკაში (=ქართლის-მოქცევა), ვერც უუძველეს სომ-
ხურ წყაროში (=მოსე ქორენელის ისტორია) და ვერც
თითქმის თანამედროვე მკვლევართა მიერ შეკრებილსა და
სტრაბონის მიერ შენახულს ეტნაგრაფიულს მასალებში
ვერავითარს პარალელსა და გასამართლებელ საბუთს ვერა
პპოვებს. პირიქით, ყველა დასახელებული წყაროები უტ-
ყუარის სიმკაცრით ცხად-ჰყოფენ იმ აზრს, რომ უუძვე-
ლეს ქართველსა და სომეხ ისტორიკოსებს არსოკისა და არ-
ტაგის არშაკუნთანობის შესახებ არა სცოდნიათ რა, ხოლო
სტრაბონის მიერ დაცული ძვირფასი ეტნოგრაფიულ-სოცი-
ალური ცნობა ქართველ მეფეთა მემკვიდრეობის შესახებ საბო-
ლოოთ ძირს უთხრის ქართლის ცხოვრების გარდამოცემას ამავე
საგნის შესახებ და სამუდამოთ ამტკიცებს იმ ქეშმარიტებას,
რომ აღნიშნული ორი მეფე უცხო ჩამომავლობისანი არ
ყოფილან.

*) შეად. ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევა: Государств. строй дре-
вней Грузии и древней Армении, стр. 9. 13—14.

თქმულის შემდეგ ზედმეტათ მიგვაჩნია, იმ აზრის გარ-
 კვევას მივუბრუნდეთ, თუ რამდენათ დაშორებულია ისტო-
 რიულ სინამდვილეს ჩვენი მატიანის თქმულება, ვითომც ცე-
 ცხლის თავგანსმცემელი ფარნაჯომ-მეფე არმაზისა და ზადენის
 კულტის მდევანელი ყოფილიყოს და ვითომც ფარნაჯომის მიერ
 შემოღებული ცეცხლ-თაყვანისმცემლობის მსხპოქებად ქართველ
 ერისთავებს სომხის არშაკუნიანებისათვის მიემართოსთ. იმედია,
 ამ აზრს მკითხველი უჩვენოთაც ადვილათ გარკვევს: უე-
 ქველია, ცეცხლის-მსახური ფარნაჯომი არმაზისა და ზადენის
 მდევნელი ვერ იქნებოდა; აგრეთვე, უექველია, ვერც ცეც-
 ხლის-თაყვანისმცემელი სასომანეთის არშაკულები იტვირთებდენ
 მახდაიზმის წინააღმდეგ გალაშქრებას ვითომ ქართველეთის
 სასიამოვნოდ. ამგვართ, ის სარწმუნოებრივი მოტივი, რომლის
 ძალითაც ჩვენი მემატიანე სცდილობს საქართველოს ტახტზე
 ფარნაჯომის შემდეგ სომხის არშაკიდი წამოასწკუპოს, ვერა-
 ვითარს კრიტიკას ვერ ითმენს. დარჩა მაშასადამე, ერთადერთი
 საფუძველი, თუ კი შეგვიძლია მას საფუძველი ვუწოდოთ,
 სახელდობრ თვით მატიანის მიერვე შენახული გარდამოცემა,
 ვითომც სომხის მეფე-არშაკ I-ელთან ქართველ სამეფო გვარე-
 ულობას მძახლური კავშირი ჰქონებოდეს; მაგრამ ნუ თუ ეს
 ერთად-ერთი სუსტი კავშირი საკმაო იქნებოდა—ქართველ
 ერისთავებსა და მხედრობას საუკუნეებით დამკვიდრებული
 ტახტის მემკვიდრეობის წესი შეეცვალათ, ადგილობრივ-ნაცი-
 ონალური სამეფო გვარეულობა უარეყოთ და მის ნაცვლათ
 იმავე ირანოფილური პოლიტიკის მიმდევარი არშაკულები შოე-
 წვიათ?! ცხადია, ეს უკანასკნელი მოტივიც ვერავითარს კრი-
 ტიკას ვერ ითმენს.

ყოვლისავე თქმულის მიხედვით, ჩვენ სამუდამოთ უარ-
 ვჰყოფთ იმ აზრს, ვითომც იმ ნიადაგზე, რომელსაც ქართლის-
 ცხოვრება აღნიშნავს (სარწმუნოებრივს ნიადაგზე), ფარნაჯომსა
 და ხალხს შორის რაიმე განხეთქილება მომხდარიყოს: როგორც
 თვით მატიანიდან სჩანს, როგორც ხალხი, ისე ფარნაჯომი, ორ-
 ნივე არმაზ-ზადენის კულტის, ე. ი. იმავე ცეცხლის-თაყვანის-

მცემლობის მიმდევარნი ყოფილან და, მაშასადამე, ამ მხრით მათ
გასაყოფი არა ექნებოდათ რა; უარვყოფთ, აგრეთვე, იმ ყალბ
ცნობასც, რომელიც ამავე ყალბ საფუძველზეა აშენებული,
ვითომც ფარნაჯომისაგან არმაზ-ზადენის კულტის დასაცველად
ქართველებს სასომხეთის არშაკიდებისათვის მიემართოსთ. სამა-
გიეროთ, სრულ ისტორიულ სიმართლედ მიგვაჩნია ის დებუ-
ლება, რომ ფარნაჯომს სარწმუნოებრივს ნიადაგზე თავის
ქვეშევრდომებთან არავითარი განხეთქილება არ უნდა მოსვლო-
და და მისი მემკვიდრეებიც (არსოკი და არტაგი) იმავე საგვა-
რეულოს წევრები უნდა ყოფილიყვნენ, რომელსაც თვით იგი
და მისნი წინამოადგილენი ეკუთვნოდენ.

მაგრამ ყოველსავე ამასთან გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ,
რომ ფარნაჯომს მეფობა მაინც ვერ უნდა დაეთავებინოს
მშვიდობიანთ და მისს მემკვიდრეს არსოკ-ქართლოსიანს (და
არა არშაკუნიანს, როგორც მემატიანეს ჰგონია) სამეფო ტახტი,
როგორც მატიანე გადმოგვცემს, მართლაც ხმლით უნდა მოე-
პოვაიოს ერის მიერ დაწუნებულის თვისის წინამოადგილი-
საგან.

როგორც ზემოთ გავარკვიეთ, ფარნაჯომის წინამოადგილედ
მარვანი გარდაიცვალა 120 წლის მახლობლათ ქრ. დაბადე-
ბამდე. სწორეთ ამავე წლის მახლობლათ, საქართველოს სამ-
ხრეთ-დასავლეთით, იწყო ზრდა და გაძლიერება პონტის სამე-
ფომ მიტრიდატე ევქატორას (123—63 წ.) შრომითა და მუყაი-
თობით. მამით მიტრიდატი სპარსეთის ძველი სამეფო გვარე-
ულობის (აქემენიდების ანუ კაინანიანების) ჩამომავალი იყო,
ხოლო დედით—სელევკიდებისა. მის პიროვნებასთან შეკავში-
რებული იყო აღმოსავლეთის ხალხთა საუკეთესო მოგონებანი.
მას განზრახვა ჰქონდა აზიის ყველა სახელმწიფოებისაგან ერთი
ვრცელი კავშირი შეექმნა და რომის ბატონობისაგან დაეხსნა
იგინი. მალე მან მიიმხრო მცირე-აზიაში მდებარე ბერძნის
ქალაქები, დაიპყრო ყირიმის ნახევარი-კუნძული და მის მახ-
ლობლათ მდებარე ნაპირები შავი ზღვისა, რომელთაგანაც
ერთი ბოსფორის სამეფო შეადგინა. შემდეგ იგი შეუკავშირდა

თავის სიძეს, სასომხეთის მეფეს ტიგრანს (89 - 55 წ.) რომელს შემწვობითაც ხელში ჩაიგდო რომის პროტ-ქტორატის ქვეშ მყოფი სამთავროები - პაფლაგონიისა, ბითინიისა და კაბადოკიისა; შეუკავშირდა კრეტს, დაიპყრო ფრიგია და მთელი წინა აზია.¹⁷⁰) ამ დროს მიტრიდატის ძლიერებამ უმაღლეს ხარისხამდე მიაღწია. და სწორეთ ეს მომენტი უნდა ჰქონდეს სახეში სტრაბონს, როცა კოლხიდის შესახებ სწერს: „როდესაც მიტრიდატ ევპატორი გაძლიერდა (- „вошелъ въ силу“), ეს მხარე (კოლხიდა) მის ხელში გადავიდა და მას უკან იქ მეფის მოადგილედ და მმართველად ერთ-ერთი მის მეგობართაგანი იგზავნებოდა ხოლმე“,¹⁷¹) ეს უნდა მომხდარიყო 89—88 წლებში ქრ. დაბადებამდე, რადგან 88 წელს მიტრიდატი უკვე ელლადისაკენ გაემართა რომაელებთან საბრძოლველად და ამ წელს შემდეგ მას ახალი ქვეყნების დასაპყრობლად აღარ სცხელოდა.¹⁷²)

ამგვარათ ფარნაჯომის მეფობაში საქართველომ დაჰკარგა ერთი უძლიერესი თავისი ნაწილი—კოლხიდა. უეჭველია ამ ისტორიული ფაქტის უპთავრესი მიზეზი თვით მიტრიდატის მხედართ-მთავრულს ნიქსა და მისი მხედრობის ძლიერე-

¹⁷⁰) Веберъ—Всеобщая Исторія. I, стр. 547—549.

¹⁷¹) Ганъ—Извѣстія... стр. 65 сравн. Географію Стробона кн. XI, гл. 2, § 18 (по перев. Мищенко),

¹⁷²) Веберъ, *loc. cit.*, стр. 547, სადაც მოკრიდატთან რომაელების პირველი ომის დასაწყისად 88 წელია ნაჩვენები; და გვ. 555, სადაც ამავე ომის დასასრული 84 წელს არის აღნიშნული.—მიტრიდატის მიერ კოლხიდის დიპყრობას 88 წლის მახლობლად იხსენიებს აპპიანიც (II საუკუნის ქრ. შემდეგ), როდესაც ამბობს: „მიტრიდატმა შემოუერთა მამაპაპეულს სამეფოს ბევრი მეზობელი ქვეყნები და მამაცი ხალხი—კოლხები“, თუმცა, როგორც სჩანს, 74 წლის მახლობლათ კოლხები და ბოსფორელები კვლავ ჩამოშორებნიან (=отпали) მიტრიდატს, რომელსაც განმეორებით დაუპყრია იგინი და კერძოთ ბოსფორელებისათვის მეფედ თავისი შვილი მახარა დაუყენებია Ганъ (=loc. cit. стр. 163.)—დიმ. ბაქრაძე შეცდომით ფიქრობს, ვითომც აპპიანის თქმით მიტრიდატს მახარა კოლხების მეფედაც დაენიშნოს (ისტორია საქართველოსი, გვ. 93—94, შენიშვნა მე-2).

ბაში უნდა ვეძიოთ. მაგრამ არ შეიძლება იმ დროინდელ ქართველებს ესევე მიზეზი თავისი მეფისა და მისი მხედართ მთავრის უვარგისობისათვის არ მიეწერათ. ცხადია, ამოდენა ადგილ-მამულისა და მოძმეთა დაკარგვა მამულიშვილ ქართველების მხრივ უბრალო საყვედურის გამოთქმით ვერ დათავდებოდა, არამედ მალე იგი მთელს ხალხშიაც გამოიწვევდა ღრმა გულისწყრომასა და მეფისა და მისი მხედართ-მთავრის გადაყენების სურვილს, ხოლო მათ მაგიერ ამავე რიცხვ-მრავალ საგვარეულოდან სხვა პირების არჩევას. როგორც სჩანს, ხალხის არჩევანი აწსოკს ანუ არშაკ ქართლოსიანს რგებია, მაგრამ ძველს მეფესა და მხედართ-მთავარს ისე ადვილათ არ დაუთმიათ თავისი ადგილები, რისგამოც ფარნაჯომსა და არშაკს (არსოკს) შორის ატეხილა სასტიკი ბრძოლა („ბრძოლა ძლიერი“), რომელიც პირველის სიკვდილით გათავებულა.*) ეს უნდა მომხდარიყო, ჩვენის ფიქრით, არა უგვიანეს 88 წლისა ქრ. დაბადებამდე.

ამრიგათ, ფარნაჯომის მეფობას ჩვენ დავსდებთ 120—88 წლებ შორის,**) რის შედეგაც საქართველოს ტახტზე ასულა არშაკ I-ელი ქართლოსიანი ანუ აწსოკი, როგორც მას ქარაღის-მოქცევა უწოდებს.

ჩვენ განვიხილეთ მე-II საუკუნის ქართველ მეფეთა მოღვაწეობა და, რამდენათაც ღარიბი საისტორიო მასალა ნე-

*) შეად. ქართლ.—ცხოვრება I, გვ. 44.—

***) ვახუშტის ქრონოლოგიით ფარნაჯომი მეფობდა 93 წლამდე ქრ. წინ. იხ. ვახუშტი—საქ. ისტორია, გვ. 40.

მოსე ქართველი გვარწმუნებს, ვითომც ზემოთ დასახელებული მიტრიდატი ივერიელი მთავარი (==„ბღეშხი“) ყოფილიყოს და სასომხეთის მეფის არტაშეზისაგან (ტიგრანის მამა) ჰქონოდეს მინდობილი „ჩრდილოეთის მთებისა და პონტის ზღვის“ გამგეობა. იგივე ისტორიკოსი დასძენს, ვითომც ამ მიტრიდატს ცოლად ჰყოლოდეს არტაშეზის ქალი არტაშაშა *Моис. Хоренскаго—Исторія Арменіи, стр. 64 стр. 67*). მეცნიერულათ დადგენილი ცნობანი კი მიტრიდატის ჩამომავლობისა და მოყვრული კავშირის შესახებ მხოლოდ იმას გვეუბნებიან, რაც ზემოთ ვებერის წიგნიდან ამოვწერთ.—

ბას გვაძლევდა, შესაძლო გავხადეთ შემდეგი ოთხი დებულების დადგენა:

ა) სარწმუნოებრივის მხრივ მთელი ეს ხანა ქართველი ერის ცხოვრებაში წარმოადგენს, თუ შეიძლება ასე ითქვას, რელიგიური თვით-გამორკვევის ეპოქას ირანოფილურ პოლიტიკის მიმდევარ მეფეთა ხელმძღვანელობით;

ბ) სოციალური ცხოვრებისათვის ეს იყო ხანა სამოქალაქო, სავაჭრო და პოლიტიკურ ცენტრთა, ე. ი. ქაჯაქების აღმოცენებისა (და გამრავლებისა) (არშახი და წიწამური);

გ) სახელმწიფოებრივის წყობილებაში ამ ეპოქას იოტის ოდნათაც არ გადაუხვევია ძველათგანვე დამკვიდრებულის ტახტის-შემკვიდრეობის წესისათვის; ტახტის შემკვიდრედ ითვლებოდა იგივე „ქარსუ-ელთა“ (=ქართველთა) ანუ ქართლოსიანთა დინასტია, რომლიდანაც მეფეთ ირჩეოდაო უხუცესი წევრი და გარდაცვალებული მეფის უახლოესი ნათესავი;

დ) საერთაშორისო დამოკიდებულებათა მხრივ საქართველოს სამეფომ ამ ეპოქის განმავლობაში გაიარა სამგვარი ცვლილება: 187 წლის მახლობლათ ქართველი მეფეები სამუდამოთ განთავისუფლდნენ სელევკიდების ვასალური დამოკიდებულებისაგან; ჩრდილოეთის ველურ ხალხთა შემოსევამ ჩვენი ხალხი აიძულა კავკასიონის მთის უმთავრესი ყელი დარიალის ხეობა ციხითა და ქიშკრით გაემაგრებია; ხოლო სასომხეთის მეფეთა და პონტის მეფის მიტრიდატ-ევპატორის შემოსევამ საგრძნობლათ შემოზღუდა საქართველოს სამეფოს სამხრეთისა და დასავლეთის საზღვრები: სამხრეთით საქართველომ დაჰკარგა ტაო-კლარჯეთი, კოლა, ტაშირი და დებედის აღმოსავლეთით მდებარე ადგილები კასპის ზღვასა და არაქსს შუა, ხოლო დასავლეთით—მთელი კოლხიდა.

ამ-გვარათ, პირველი საუკუნის დამდეგს ქრ. წინ საქართველოს სამეფოს ტერიტორია ბევრით აღარაფრით აღემატებოდა ეხლანდელს კახეთსა, ქართლსა და სამცხე-საათაბაგოს; მთელს ამ ტერიტორიას მე-II—I საუკუნეში ქრ. დაბადებამდე უცხოელები ეძახოდნენ იყრასს.

IV

საქართველო პირველ საუკუნეში ქრისტეს დაბადებამდე.

(88-1 წწ.).

როდესაც არსოკი ანუ არშაკ I-ელი საქართველოს ტახტზე ავიდა, ჩვენი სამეფო შემდეგს საზღვრებს შორის იყო მოქცეული: ჩრდილოეთით მას საზღვრავდა კსკვასიონის მთაგრეხილი; აღმოსავლეთით — ალაზნის გასწვრივ ალბანია,¹⁷³⁾ რომელიც მაშინ უკვე დამოუკიდებელ სამეფოს წარმოადგენდა,¹⁷⁴⁾ სამხრეთით — ალაზნის ჩასართავი დამ დებდამდე მტკვარი, შემდეგ მდ. დეზი, ტაშირი, კოლა და ტააკი ანუ ტალსკარი; ხოლო დასავლეთით ლიხის მთის გასწვრივ კოლხიდა. მაშასადამე მაშინდელ საქართველოს სამეფოს შეადგენდა: ებლანდელი კახეთი ალაზნამდე, შიდა-ქართლი, ჯავახეთი, სამცხე, შავშეთი და ერუშეთი.

ტახტზედ ასვლისათანავე არსოკი შესდგომია სამეფოს საზღვრების გამაგრებას; სხვათა შორის არმაზისათვის მეორე ზღუდე შემოუვლია,¹⁷⁵⁾ ხოლო ჯავახეთში წუნდა მოუზღუდავს.¹⁷⁶⁾ ამას შემდეგ არსოკს განუზრახავს თავისი სამეფოს ძველი საზღვრების დაბრუნება და, როგორც კლასიკურ მწერალთა მოწმობიდან სჩანს, რამოდენათმე კიდევაც მიუღწევია ამ მიზნისათვის. ჩვენ ზემოთ უკვე მოვიხსენიეთ ერთი ფაქტი აპპიანის მოთხრობიდან, რომელიც გადმოგვცემს, რომ 84 წლის მახლობლათ დროებით კოლხიდა კვლავ ჩა-

¹⁷³⁾ იხ. პლინიუსის (29:—79) ქრ. შემდეგ) მოწმობა—Ганъ—Иавъс-
тїя... I, стр. 107, стр. к. 6—9.

¹⁷⁴⁾ უფრო ვრცლათ ალბანიაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი. იხ.
სხოლიო მე-194.

¹⁷⁵⁾ „ქრონიკები“ I, გვ. 14—„სამი ისტორიულ. ხრონიკა“, გვ. 7:
აქ სიტყვა „არსოკ“ წაკითხულია „არსაკად“.

¹⁷⁶⁾ ქართლ.-ცხოვრება I, გვ. 44.

მოშორებია მიტრიდატ-ევპატორს;*) ძნელი დასაჯერებელია ეს ფაქტი არსოკის დაუხმარებლად მომხდარიყოს. ამას გარდა, პლუტარხი (50—120 ქრ. შემდეგ) მოწმობს, რომ როდესაც პომპეი ივერიაში შემოვიდა (არსოკის მემკვიდრის არტაგის დროს), ივერიის საზღვრები მესხეთის მთებსა და პონტამდე აღწევდაო,¹⁷⁷⁾ ხოლო სტრაბონის გეოგრაფიიდან სჩანს, რომ იმავე დროს სასომხეთის ჩრდილოეთის საზღვრებს პარიადრისა ანუ პარხალისა და „სკიდისის“ მთები შეადგენდა,¹⁷⁸⁾ ე. ი. ივერიის სამეფოს ეკუთვნოდა არა მარტო ზემოთ დასახელებული პროვინციები, არამედ, აგრეთვე, კოლა, ტაოკლარჯეთი, აქარა და ქანეთი(კა (=„პონტამდე“, ე. ი. პონტის ზღვამდე). მაგრამ, როგორც ვიცით, პომპეის შემოსევის დროს საქართველოს ტახტზე იჯდა არსოკის შემკვიდრე არტაგი და, უკეთუ ამ უკანასკნელის მეფობაში კოლა, ტაოკლარჯეთი, აქარა და ქანეთი უკვე ივერიის ხელში ყოფილა, სჩანს, აღნიშნული პროვინციების დაბრუნება არტაგის წინამოადგილის არსოკის შრომასა და მუყაითობას უნდა მიეწეროს. ამიტომ უსაფუძვლოდ მიგვაჩნია „ქართლის-ცხოვრების“ შენიშვნა არშაკ I-ელის (=არსოკის) შესახებ: „და მეფობდა იგი ნებეირად“,¹⁷⁹⁾ რადგან, როგორც მოგვხსენებათ, აღნიშნულ პროვინციებს არსოკს უბრძოლველა უ არავინ დაუბრუნებდა, ხოლო ომი და „ნებეირი“ ცხოვრება ერთად ვერ მოთავსდებიან. სჩანს, მათიანის შემდგენელამდე არშაკ I-ელის შესახებ ძლიერ მცირესა და სრულიად გადამახინჯებულს გარდამოცემას მიუღწევია.

მატიანიდან არა სჩანს, რამდენ ხანს უმეფნია არშაკ I-ელს. ვახუშტი ბატონიშვილი მისი მეფობის დასასრულს 81-

*) იხ. წერილი III, სხოლიო მე-172 (=Гавъ—Ioc. cit. 163).

177) Гавъ—Извѣстія... I, стр. 123—124.

178) Страбонъ—„Географія“, перев. Мищенко, стр. 537 (=кн. XI, гл.14, § 1).

179) ქართლის-ცხოვრება I, გვ. 44. ქვემოთ ჩვენ დავინახავთ, რომ ეს უკანასკნელი ცნობა ცოტა ვაზვიადებულია (=შეად. სხოლიო 240).

წელს დასდებს,¹⁸⁰⁾ მაგრამ გვაქს საფუძველი, ბატონიშვილის ანგარიშს არ დავეთანხმობთ. ამ თარიღის წინააღმდეგ ლაპარაკობს იმავე მატეანის და უცხო მწერალთა თქმულება არშაკ I-ის მემკვიდრის არტაგის შესახებ. „ქართლის-ცხოვრების“ მოწმობით არტაგი (მემკვიდრე არშაკისა) „**არს-წელს ოდენ მეფობდა**“,¹⁸¹⁾ რასაც სიტყვა-სიტყვით იმპერტებს ამავე მატეანის უფძველესი ვარიანტიც, ვგრეთ წოდებულ *Chronique Armenienne*-ი;¹⁸²⁾ ხოლო კლასიკური მწერლები გვარწმუნებენ, რომ არტაგი ივერიაში მეფედ იჯდა იმ დროს, როდესაც იქ რომის მხედართ-მთავარი პომპეი შევიდაო;¹⁸³⁾ ეს უკანასკნელი ფაქტი კი, როგორც მსოფლიო ისტორიიდანა სჩანს, 66—64 წლებში მომხდარა ქრ. დაბადებამდე;¹⁸⁴⁾ ცხადია, მაშასადამე, რომ უკეთუ 64 წელს არტაგი ცოცხალი იყო, რასაც უცხოეთის მწერლები ამოწმებენ, მისი მეფობა 66 წელზე ადრე ვერ დაიწყებოდა (64+2); უეჭველია, მისი წინამოადგმლის, არშაკ I-ელის (=არსოკის) მეფობის დასასრულიც ამავე 66 წელს უნდა ეკუთვნოდეს და არა 81 წელს, როგორც ვახუშტი ბატონიშვილს ჰგონია.

ამგვართ, არსოკის ანუ არშაკ I-ელის მეფობას ჩვენ დავსდებთ 88 66 წლებს შორის ქრ. დაბადებამდე. ეს თარიღი საფსებით ეთანხმება მიტრიდატის ბრძოლათა მიმდინარეობას 88-იდან 66 წლამდე და, აგრეთვე, იმასაც, რაც ზემოთ ჩვენი მეფის არშაკ I-ელის (=არსოკის) მოღვაწეობის შესახებ გვაქვს ნათქვამი. მიტრიდატის პირველი ომი რომაელებთან (88—84 წ.) იმითი გათავდა, რომ მის წინააღმდეგ გამოგზავნილმა რომის მხედართ-მთავარმა სულჯან სასტიკათ დაამარცხა მიტრიდატის ჯარი და გამოდენა იგი საბერძნეთიდან,

180) ვახუშტი — საქართველოს ისტორია, გვ. 41.

181) ქართლის-ცხოვრება I, გვ. 45.

182) Brosset—Addit et éclaircissements p. 12.

183) იხ. ქვემოთ სხოლიო მე-189.

184) შეად. მომზენის — „Histoire romaine“ (=ალ. კუონია — ისტორ. ნარკვევი“, გვ. 193).

რის გამოც მოტრიდატი იძულებული შეიქმნა ზავზე ხმებულისა და მცირე აზიაში რომისათვის უკანვე დაებრუნებია წინეთ წართმეული სამთავროები. ალბათ, ამ მომენტით უსარგებლნია ივერიის მეფეს არშაკ I-ელს (==არსოკს) და კოლხიდა ჩამოუშორებია მიტრიდატისათვის. — მაგრამ ამავე დროს რომში დაიწყო შინაური არეულობა, რომელმაც მე-80 წლამდე ვასტანა, რითაც ისარგებლა მიტრიდატმა და კვლავ შეუდგა რომაელების წინააღმდეგ მზადებას.¹⁸⁵) ვფიქრობთ, ამავე დროს უნდა ეკუთვნოდეს კოლხიდის კვლავ მიტრიდატის ხელშივე გადასვლა, რასაც პლუტარხი მოიხსენებს. — 75 წელს მიტრიდატმა შეჰყარა დიდძალი ჯარი და გაემართა ბითინიისაკენ. რომაელებმა მის წინააღმდეგ მეორე სახელოვანი მხედარ-თმოვარი ლუკიუსი გამოგზავნეს, რომელმაც 74 წელს დაამარცხა მიტრიდატი და პონტში გააქცია; შემდეგ გავიდა ჰალიზის-წყალში და 72 წელს, სასტიკი ბრძოლის შემდეგ, აძულა მიტრიდატი თავის სიძე-ტიგრანთან გაქცეულისა, სასომხეთში. ლუკულმა განაგო მცირე-აზიის საქმეები და შემდეგ მოაშურა სასომხეთს, სადაც 69 წელს, სატახტო ქალაქის ტიგრანოპოლისის მახლობლათ, სასტიკათ დაამარცხა ტიგრანის რიცხვ-მრავალი ლაშქარი.¹⁸⁶) უეჭველია, ამ დროს უნდა ეკუთვნოდეს ჩვენი მეფის არსოკის მიერ (==არშაკ I) კოლასი, ტაო-კლარჯეთისა, აჭარისა და ქანეთის უკანვე დაბრუნება, — სომხებსა და მიტრიდატზე გამარჯვებით წააზამებელი ლუკული შორეულ პართიაშიაც კი აპირებდა გალაშქრებას, მაგრამ, სასომხეთის ძველი სატახტო ქალაქის არტაქსატის მახლობლათ მას საკუთარი ჯარი აეშალა და იგიც აძულებული შეიქნა რომისკენ გაბრუნებულიყო (67 წელს). ამით ისარგებლა მიტრიდატმა, გადავიდა თავის სამეფოში და შეუდგა ხელმეამეთ მზადებას.¹⁸⁷) ამასობაში გარდაიცვალა საქართველოს

¹⁸⁵) Веберъ — Всеобщая Исторія т. I, стр. 553. 554—558.

¹⁸⁶) Веберъ — Всеобщая Исторія, т. I, стр. 569—570.

¹⁸⁷) Ibidem, стр. 570.

მეფე არსოკი (=არშაკ I-ელი) და მისი ტახტი დაიკრიბა არსოკმა (66 წ.), რომელსაც ქართლის-მეჩქევე შემოკლებით არაკს უწოდებს, 188) ხოლო უცხოეთის მწერლები (პლუტარხი 50—120 წ., აპიანი—II საუკ. და ფლორი - 130 წლ. მახლობლათ ქრ. შემდეგ) არტაგის სახელით იცნობენ. 189) ამავე წელს რომიდან მიტრიდატის წინააღმდეგ გამოელაშქრა მესამე სახელ-განთქმული მხედართმთავარი ზომხეი. 19)

არტაგის ცხოვრებიდან ქართლის-მეჩქევის ქრონიკა მართო ერთ ფაქტს იხსენიებს, სახელდობრ, არმაზში „შიდაციხის“ აშენებას: „და მეფობდა არიკ (=არტაგ), რომელმან შიდა-ციხე ალაშენა არმაზსა“, 191) ქართლის-ცხვრება კი ამ ფაქტს არ იცნობს; სამაგიეროთ იგი გადმოგვცემს ისეთს ზღაპარს, რომელიც არაფრით არ ჩამოუვარდება ზემოთ აღნიშნულს იმავე მათიანის არაკს ფარნაჯომის შესახებ (=იხ. მე-III წერილი სხოლიო 192). სახელდობრ, იგი მოგვითხრობს, ვითოც სომხის არშაკუნთან ბრძოლის დროს მოკლულის ფარნაჯომის მცირეწლოვანი შვილი მირვანი სპარსეთში, გაქცეულიყოს; ვითომც, ამის გამო, სპარსეთის ერისთავებს თავი გამოედოსთ და ფარნაჯომის სისხლის ასაღებათ გამოელაშქრებულ იყონ საქართველოში არტაგის მეფობის მეორე წელს, მოველოსთ მთელი ქართლი, მოეობრებიოსთ „ველნი“, მაგრამ ციხე-ქალაქებისათვის ვერაფერი ევნოსთ, და წასულიყონ. 193) მართალია, ჩვენ არ ვეთანხმებით მათიანის თქმულებას, ვითომც არსოკი და არტაგი არშაკუნთანები ყოფილიყონ (იხ. წერილი III, დასასრული); მაგრამ საჭიროდ ვრაცხთ

188) ქრონიკ ბი I, გვ. 14.

189) Ганъ — Извѣстія... I, стр. 165, 166, 172. Сравни. стр. 123—126.

190) მომზენის—Histoire romaine, trad. par de Guerle, t. VI (=ალ. ჭყონია—„ისტ. ნარკვევი“, გვ. 193—194).

191) ქრონიკები I, გვ. 14.

192) ქართლის-ცხოვრება I, გვ. 45.

193) ს. ბარათაშვილი—საქართველოს ისტორია. რვ. I, გვ. 91.

მინც მკითხველის ყურადღება მივაქციოთ თვით ქართლის-
 ცხოვრების შინაგანს წინააღმდეგობას, რომელიც ცხადია გვი-
 ჩვენებს, თუ რამდენათ ბუნდვ წარმოდგენა ჰქონებია ჩვენს
 ნაგვიანვეს მემატიანეს იმ ეპოქის შესახებ, რომელსაც აღნი-
 შნულ მეფეთა ცხოვრება ეკუთვნის. მატიანე ამბობს: არტაგი
 იყო ძე არშაკ I-ელისა, რომელიც ჩამომავლობით სომხის
 ანშაკუნიანთა უფლის-წიქლი იყო; ამ არშაკმა ხმლით დაიპყრო
 ფარნაჯომი—ქართლოსიანის სამეფო ტახტი და მოჰკლა თვით
 ფარნაჯომი, რომლის მცირე-წლოვანი შვილი სპარსეთში
 გაიქცა თავშესაფარ-ბლადო; სპარსეთში კი ამ დროს, რო-
 გორც მოგვხსენებათ, იმავე სომხის არშაკუნიანთა უფროსი
 თანამოძმე და თანამოგვარე ზართაქლი ანშაკიდებავე მეფობდენ
 და ამგვარათ გამოდის, რომ ქართველი მეფის-წული არშაკი-
 დებისაგან თავის დასაცველად და მამის სისხლის ასაღებად
 არშაკიდებსავე სთხოვს შემწეობას, სწორეთ ისე, როგორც,
 იმავე მატიანის თქმულებით, კერპთაყვანისმცემელი ქართვე-
 ლები ცეცხლის თაყვანისმცემელ არშაკუნიანებსავე სთხოვდენ
 ცეცხლის თაყვანისმცემელ ფარნაჯომისაგან დახსნა-დაფარვას.
 ცხადია (განმეორებით ვიტყვი), ჩვენს მემატიანეს არავითარი
 რეალური მასალა არ მოეპოვება იმ ეპოქის შესახებ, რომელ-
 საც ზემოთ აღნიშნული მისი მოთხრობა შეეხება. ამიტომ
 სამართლიანათ შენიშნავს ჩვენი ისტორიკოსი სულხან ბარათა-
 შვილი, რომ ჩვენნი მემატიანენი სცდებიან იმ ხალხის შესა-
 ხებ, რომელიც არტაგის მეფობაში საქართველოს წინააღმდეგ
 მომბდაო.¹⁹⁴ მართლაც, როგორც სარწმუნო წყაროებიდან
 ვიცით, ეს ხალხი იყო რამაქლები და არა სპარსელები, რო-
 მის ძღვეს-მოსილი ღაშქარი ზომხეის წინამძღოლობით და არა
 „სპარსეთის ერისთავები“, როგორც მემატიანეს ჰგონია.

ლუკულის წასვლის შემდეგ მიტრიდატის მზადებამ
 უქმათ არ ჩაიარა. პონტის არწივმა სულ მცირე ხნის განმავ-

¹⁹⁴) Гавъ—Извѣстія... I, стр. 165, 166. შედ. გვ. 192. 193
 (= „ორი“).

ლობაში მოასწრო მეზობელი მეფეების მიმხრობა, და მათთან ერთათ შექმნა ძლიერი კავშირი რომაელთა წინააღმდეგ. ამ კავშირს ეკუთვნოდნენ: თვითონ მიტრიდატი, მეფე პონტისა, ტიგრანი—მეფე სომხეთისა, არტაგი—მეფე ივერიისა, ოროზი ალბანიისა და ოლთაი—კოლხიდის მეფე,¹⁹⁵) მიტრიდატის მიერ დადგენილი.¹⁹⁶) სწორეთ ამ დროს (66 წ.) რომის სენატმა აღმოსავლეთის ჯარის მხედართ-მთავრად ჰემპვი დანიშნა, რომელმაც საუცხოვოთ შეასრულა თავისი დანიშნულება. თავდაპირველათ მან ისარგებლა მიტრიდატისა და მისი სიძის ტიგრანის შორის არსებულის ჩუმი საოჯახო ინტრიგებით, ზავით შეეკრა პართიის მეფეს და, როცა ამ მხრით ზურგი გაიმაგრა, 66 წლის გაზაფხულს 40 თუ 60 ათასი მხედრით შევიდა პონტის საზღვრებში. მიტრიდატი მოერიდა რომაელ ჯართან პირდაპირს შეტაკებას და დროებით უკან დახევა ამჯობინა. მაგრამ, როდესაც მოთმინებიდან გამოსულმა პომპეიმ გადასწყვიტა მიტრიდატის დევნაზე ხელი აედო და პირდაპირ შესდგომოდა მისი სამეფოს დაპყრობას, მცოვანი მიტრიდატი იძულებული შეიქნა, ლიკოს მდინარის (==იესკილ-ირმაკის) სამხრეთ ნაპირზე, ეხლანდელ ენდერის მახლობლათ, სასტიკი ბრძოლა აეტეხნა რომაელებისათვის. აქ მთვარიანმა ღამემ გადასწყვიტა პონტის მეფის ბედ-იღბალი: დამარცხებულმა მიტრიდატმა სამის მხლებლით-ღა მოასწრო კოლხიდისკენ გაქცევა. ამას შემდეგ პომპეი გაემართა სასომხეთის მეფისაკენ (==ტიგრანი), რომელიც მოწიწებით გამოცხადდა რომის დიდებულ მთავარ-სარდლის წინაშე, დავარდა მის ფეხებთან და სრულის დამორჩილების ნიშნად გადასცა მას თავისი გვირგვინი; ამასთანავე ტიგრანმა იტვირთა 8,375,000 მანათის კონტრიბუციის გადახდა და უარი განაცხადა ყველა მისგან დამორჩილებულ ქვეყნებზე: ფ ნიკიასა,

195) Ibidem, სტრ. 166 (==აპკიანის მოწმობით).

196) Ibidem, სტრ. 166; შეად. სტრაბონის მოწმობა==ibidem,

სირიასა, კილიკიასა, კაპადოკიასა, სოფენასა და ქუთისტანზე. ამგვარათ, პომპეის ერთმა გალაშქრებამ დაამხო პონტის სამეფო, და სასომხეთი ისევ თავის კალაპოტში ჩააყენა.—გამარჯვებულმა ჯარმა საზამთროდ (66 წ.) ეფრატის სათავესა და მტკვარს შუა დაიბანაკა, რომ მომავალ გაზაფხულს მეტის ენერგიით შესდგომოდა მიტრიდატის დანარჩენ მოკავშირეთა დამორჩილებას. მაგრამ არც ამ მოკავშირეებს ეძინათ. იგინი გაფაციცებით თვალს-ადევნებდენ რომაელი ჯარის ყოველს მოძრაობას; ხოლო ერთმა მათგანმა, სახელდობრ, ალბანიის მეფემ ოროზმა, როცა გაიგო მტკვარსა და ეფრატის სათავეთა შორის პომპეის ჯარის დაზამთრება, მსწრაფლ შეჰყარა 40,000 მხედარი, გავიდა მტკვარში და 19 დეკემბერს, როდესაც რომაელები სატუნრალობას დღესასწაულობდენ, მოულოდნელათ მტერს თავს დაესხა. მაგრამ პომპეი არ დაიბნა. მან მსწრაფლ ფეხზე დააყენა მთელი თავისი მხედრობა, ოროზს ლაშქარი დაუმარცხა და აიძულა—ზავი ეთხოვნა, თანაც მოსთხოვა—რომს კავშირით შეჰკვროდა.¹⁹⁷⁾

ამას შემდეგ, სახელდობრ 65 წლის გაზაფხულს, პომპეი გამოემართა ივერიელებისაკენ (=ქართლ-კახელებისაკენ), როგორც ზოგიერთები ფიქრობენ, ბორჯომის ხეობით.¹⁹⁸⁾ ივერიელებიო, — ამბობს მიტრიდატის ბიოგრაფი პლუტარხი (50—120 წ. ქრ. შემდეგ), — ისეთივე მრავალ-რიცხოვანი ხალხი იყო, როგორც ალბანელები, მაგრამ უკანასკნელებს სიმამაცით (=воинственность) აღემატებოდა, მტკაცუნთ გადაწყვეტილი ჰქონდა მიტრიდატისათვის არ ელაღატნა და მთელი თავისი ძალით წინ გადაცლობა პომპეისაო.¹⁹⁹⁾ მაგრამ, როგორც სხვა ისტორიკოსები გადმოგვცემენ, პომპეის მაინც მიუღწევია ივერიის დედა-ქალაქ არმაზამდე. არტაგი ვერც ამ

¹⁹⁷⁾ მომხენი—Hist. r maine (=აღ. კყონია—ისტ. ნარკვევი, გვ. 199); Гаянъ—Ioc. cit., стр. 124.

¹⁹⁸⁾ ნ. ბარათაშვილი—საქართველოს ისტორია, ტვ. I, გვ. 99.

¹⁹⁹⁾ Гаянъ—Извѣстия... I, стр. 124.

გარემოებას შეუშინებია: მას მიუტოვებია თავისი დედაქალაქი, საჩქაროთ დაუწვავს მტკვრის ხიდი და მთელი თავისი ჯარით გადასულა მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, საიდანაც მიუმართავს მდ. „პელოროსის“ (=არაგვის) ხეობისათვის. აქ ერთს ალაგას, იმავე მდინარის ნაპირზე, იგი შეჩერებული და პომპეისათვის „დიდი ბრძოლა“ აუტეხია.²⁰⁰) ამ ბრძოლაში გამარჯვება პომპეის ჯარს დარჩენია, ხოლო ქართველთაგან 9,000 მოკლულა და 10,000-ზე მეტი მტერს ჩაუარდნია ტყვედ ხელში.²⁰¹) ამას შემდეგ კი მეფე არტაგი იძულებული გამხდარა ზავი ეთხოვნა და ერთგულობის ნიშნათ პომპეისათვის მძევლები და ძვირფასი ძღვენი მიერთმია.²⁰²) ამ საჩუქართა რიცხვში ყოფილა, სხვათა შორის, ხალას ოქროსაგან გაკეთებული საწოლი, ტახტი და მაგიდა.²⁰³)

ივერიიდან მტკვრისა და შორაპნის ხეობით პომპეი კოლხიდაში გადავიდა, სადაც მას მიტრიდატი ეგულებოდა; აქვე მას უცდიდა ძლიერი ფლოტი ოქტავიუსის (=სერვილიუსის) წინამძღოლობით. პომპეი დაედევნა მიტრიდატს, რომელმაც ბოსფორსა და მეოტიდას (=აზოვის ზღვას) მიმართა; მაგრამ ამ დროს ამბავი მოუვიდა—ალბანელებმა რომთან კავშირზე უარი განაცხადესო, და იგიც იძულებული გახდა უკანვე გამობრუნებულიყო. — რიგსაწყობა და შურის ძიების გრძნობით გამსქვალული გამოემართა პომპეი ალბანელებისაკენ; დიდის გაქირვებით გაიყვანა მტკვარში ქვეითი ჯარი და ზაფხულის პაპანებაში შეუდგა შირაქის ველების გადალახვას;²⁰⁴) ხოლო, რადგან ეს ველი უწყლო იყო, მან თან ისაგზლა 10,000 ტიკი წყალი და, ამ გვარათ შემზადებული, დაედევნა მტერს.²⁰⁵)

200) მომზენი—*Иос. cit.*, გვ. 199; შეად. *Ганъ*—*Иос. cit.*, *стр.* 124 (=„Вольшое сражение“).
201) *Ганъ*—*Извѣстія...* I, *стр.* 124.
202) მომზენი—*Иос. cit.*, გვ. 200.
203) პლუტარხის მოწმობით. იხ. *Ганъ Иос. cit.*, *стр.* 126.
204) მომზენი—*Иос. cit.*, გვ. 201.
205) პლუტარხით. *Ганъ*—*Извѣстія...* I, *стр.* 125.

მაგრამ მტერი არსად სჩანდა; მხოლოდ მდ. აბანტის (ზნის) მარცხენა ნაპირას შეხვდა მას ალბანელების დიდძალი ჯარი (60,000 ქვეითი და 12,000 ცხენოსანი), ოროზის ძმის, კოზის წინამძღოლობით. როცა ხელჩართული ომი დაიწყო, პომპეიმ საკუთარის ხმლით განგმირა კოზისი,²⁰⁶) რის შემდეგაც ალბანელები ტყეში დაიფანტნენ. პომპეიმ ტყეს ჯარი შემოართყა და ირგვლივ ცეცხლი წაუკიდა; მაშინ ალბანელებმა სთხოვეს პომპეის მორიგება და შეჰკრეს მასთან პირობა.²⁰⁷) ალბანიიდან პომპეიმ დააპირა გირკანის ანუ კასპის ზღვისაკენ გამგზავრება, მაგრამ, ახლანდელ მულანს რომ მიუახლოვდა, აუარებელმა შხამიანმა გველებმა აიძულეს ეს განზრახვა დაეტოვებია; ამას შემდეგ მან გასწია მცირე-სომხეთისაკენ, საიდანაც დიდის ტრიუმფით დაბრუნდა რომს. ამ ტრიუმფის წინ მიჰქონდათ ფიცრები, რომელზეც დიდის ასოებით იყო წარწერილი პომპეის მიერ დამარცხებული ქვეყნების სახელები: პონტისა, სასომხეთისა, ალბანიისა, ივერიისა, კოლხიდისა და სხვათა. პროცესიაში მიჰყავდათ, სხვათა შორის, სომხეთის მეფის-წული მეუღლითურთ და ალბანელებისა და ივერიელების მძევლები.²⁰⁸)

ასე დათავდა პომპეის ბრძოლა კავკასიაში და მასთან ერთად დასრულდა არტაგის მეფობაც, 64 წელს ქრ. დაბადებამდე. ამას შემდეგ აღარც მიტრიდატს უცხოვრია დიდხანს; 63 წელს, სამოცდა რვა წლის მოხუცმა ტრაგიკულად დათავა თავისი სიცოცხლე: საკუთარის ხელით თავი მოიწამლა, ხოლო, როცა საწამლავმა დროიანათ ვერ იმოქმედა, ერთ-ერთს კელტელ ჯარის-კაცს თავი მოაკვლევინა.²⁰⁹)

არტაგის შემდეგ საქართველოს ტახტზე ავიდა ბარტამი (=ბარტამი) ანუ, როგორც ქართლის-მოქცევა უწოდებს, ბრატმანი. „ქართლის-ცხოვრება“, ერთხელვე მიღებულის ყალბ-

²⁰⁶) პლუტარხი=Ганъ, Ioc. cit., стр. 125.

²⁰⁷) მამზენი=ალ. კყონია—ისტ. ნარკვევი, გვ. 201.

²⁰⁸) პლუტარხი=Ганъ, Ioc. cit., стр. 126.

²⁰⁹) მამზენი—ისტ. ნარკვევი, გვ. 204.

მწიგნობრულ თეოსაზრსის მიხედვით, ამ მეფესაც წინამორბედგლის (=არტაგის) ძედ უწოდებს: „მოკვდა არტაგ და დაჯდა მის-წილ ძე მისი ბარტომიო.“²¹⁰⁾ ქართლის-შატავის კი ამ მეფის ჩამომავლობის შესახებ არას ამბობს და ამით საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ჩვენი მათიანის თქმულება ამავე საგნის შესახებ ნაგვიანვეათ შეთხზულია.²¹¹⁾ როგორც არა ერთ გზის შეგვენიშნავს, არტაგის დროს შეკრებილ ეტნოგრაფიულ მასალებიდან სტრაბონმა დაგვიტოვა ფრიად ძვირფასი ცნობები ივერიის შესახებ,²¹²⁾ რომელნიც გადაჭრით გვეუბნებიან, რომ ქართველთა შორის არსებულის წესით მეფის გარდაცვალების შემდეგ ტახტს იჭერდა სამეფო გვარეულობის უხუცესი წევრი და არა უსათუოთ მისი შვილიო. ძნელი დასაჯერებელია, ეს წესი იქვე, არტაგის მემკვიდრის დროსავე, შეცვლილიყოს. ამიტომ, ვგონებთ, ისტორიულ სინამდვილეზე უფრო ახლო ვიქნებით, უკეთუ ბრატმანსაც იმავე წესით არჩეულ ტახტის-მემკვიდრედ ჩავთვლით და არა არტაგ-მეფის ძედ, როგორც მემათიანეს ჰგონია.

ვახუშტი ბატონიშვილი ბარტომის (=ბარტონ, ბრატმან, ბარტამ) გარდაცვალების თარიღად 33 წელსა სთვლის;²¹³⁾ და ჩვენც არა გვაქვს საფუძველი ჯერ-ჯერობით ამ წელს ძლიერ დავშორდეთ; ამიტომ ბრატმანის მეფობას ჩვენ დავსდებთ დაახლოებით 64 - 32 წლებს შორის ქრ. დაბადებამდე.

ბრატმან-მეფეს უცხოეთის მწერლები არ იცნობენ; მაგრამ იმ დროს, რომელსაც ჩვენის თარიღით ბრატმანის მეფობა ეკუთვნის, იგინი იხსენიებენ ივერიის მეფეს „ფარნაბაზს“ ანუ ფარნავაზს, რომელიც ჩვენის ანგარიშით იქნება ფარნავაზ

²¹⁰⁾ ქართლის-ცხოვრება I, გვ. 45.

²¹¹⁾ სამი ისტ. ხრონიკა, გვ. 8.

²¹²⁾ რომ სტრაბონს თვითონ არ უნახავს ივერია და ალბანია, არამედ პომპეისა და მიტრიდატის დროინდელ მწერალთა მასალებით უსარგებლნია, ეს მტკიცდება თვით მისივე მრავალგზითი შენიშვნით. იხ. Ганъ—Извѣстия .. I, стр., 56, 58, 59, 63, 64, 69 და 77.

²¹³⁾ ვახუშტი.—საქართველოს ისტორია, გვ. 43.

მე-II. სახელდობრ, რომაელი მწერალი დიონ კასიუსი (დაბადდა 155 წელს ქრ. შემდეგ) მოვეითხრობს, რომ 46-ის თუ 36-ის წლის მახლობლათ ქრ. დაბადებამდე მარკ-ანტონიუსის მხედართმთავარი კანიდი კრასსი გაელაშქრა აზიის ივერიელებზე და აიძულა მათი მეფე ფარნაბაზი—პართელთა მეფის ფრაატის-თან ბრძოლაში მონაწილეობა მიეღო. 214) უკეთუ რომაელ მწერალს სისწორითა აქვს დაცული ქართველი მეფის სახელი, მაშინ იძულებული ვიქნებით ვიფაქროთ, რომ არტაგის მომდევნო მეფეს ორი სახელი ჰქონებია: „ბრატმანი“ (=ბარტონი=ბარტომი=ბარტამი) და „ფარნავაზი“, ან უკეთ რომ ვთქვათ, თვით ქართველებ შორის „ბარტამის“ სახელით ცნობილ მეფისთვის რომაელებს „ფარნაბაზი“ დაუჩქმევიათ, სწორეთ ისე როგორც იგივე რომაელები და, საზოგადოთ, უცხოეთის მწერლები თითქმის ყოველ ქართულს გეოგრაფიულსა და ეტნოგრაფიულ ტერმინს თავისებურს სახელებს უფარდებენ (რიონი = „ფაზისი“, იმიერსაქართველო = „კოლხიდა“, ქართლ-კახეთი = „ივერია“ და მრავალი სხვანი). მოვიგონოთ, აგრეთვე, რომ უმეტესი რიცხვი სპარსელ მეფეებისა სრულებით იმ სახელით არ ავიან ცნობილი რომაელ და ბერძენ მწერალთა შორის, რომლითაც ივინი ადგილობრივ იწოდებოდენ. 215) ამიტომ სრულიად ბუნებრივად მიგვაჩნია, რომ ჩვენს მეფეს ბრატმანს რომაელი მწერალი ფარნავაზის სახელით იცნობს, რისგამოც საჭიროდ ვრაცხთ, ამას შემდეგ, ამ მეფის სახელი ავგეარათ აღენიშნოთ: „ბრატმანი (=ფარნავაზი II,“. ამგვარს მაგალითებს ჩვენს ისტორიაში ქვემოთაც შევხვდებით.

ბრატმანი (ფარნავაზი—II) — მეფის ცხოვრებიდან „ქართლის-

214, Brosset—Introduction et tables des matiers, p. XXIX. შეადარეთ Ив. Джаваховъ—Госуд. строй др. Грузии и др. Армении, стр. 87.

215) მაგალითად: სპარსელების ფერიდუნს ჰეროდოტი უწოდებს „არბაკს“; კაი-კობაღს—„დეიოკს“; აფრას—„ფრაორტს“; კაი-კაოსს—„კაიკ-სარს“; ქაი-ხოსროს—„კიროს დიდს“ და სხვანი. შეადარეთ: Malcolm—„Histoire de la Perse“. Paris 1821. tome I, p. 325 et 337.

ცხოვრება“ ორს ამბავს იხსენიებს: მცხეთის ზღუდის მატებასა და მის მომღვეწო მეფე-მირვანთან ბრძოლას. უკანასკნელი ცნობის შესახებ ბევრს აღიარებს ვიტყვი, რადგან მთელი ეს ცნობა დამყარებულია იმ ყალბ თქმულებაზე, ვითომც მირვან „ძე ფარნაჯომისა“ და ბრატმანი სხვა და სხვა დინასტიის ჩამომავალნი ყოფილყოყონ (პირველი ქართლოსიანებისა, ხოლო მეორე — არშაკუნიანების); მაგრამ, როგორც ზემოთ გავარკვიეთ (=წერილი III), მთელი ეს თქმულება ნაგვიანევით შეიხზულია და ვერც ქართლის-მოქცევასა და ვერც უცხოეთის მწერათლა იმ დროინდელს ცნობებში ვერავითარს საფუძველს ვერა ჰპოებს. ამიტომ, ჩვენ გვგონია, უმჯობესი იქნება მთელი ეს ეპიზოდი სამუდამოთ გამოირიცხოს ბრატმან (=ფარნავაზ II)—მეფის ცხოვრების აღწერიდან. როგორც მირვანი, ისე ბრატმანიც, ჩვენის გამოკვლევით, ერთსა და იმავე ქართლოსიანთა დინასტიას ეკუთვნოდნენ და ამ მხრივ მათ გასაყოფი და საჩხუბარი არა უნდა ჰქონებოდათ რა. მართალია, ჩვენ შესაძლოდ ვპოვეთ ფარნავაზ-მეფე, რომელსაც მათიანე მირვანის მამად აღიარებს, ტახტიდან ძალით ჩამოგდებულად გვეცნო და თანაც დაეუმატეთ, რომ, როგორც სჩანს, მის მომღვეწო მეფეს არსოკს (=არშაკ I) იარაღით დასპირვებია ტახტის დაქერაო; მაგრამ ამასთანავე გადაჭრით აღვიარეთ, რომ როგორც ფარნავაზის გადაყენება, ისე არსოკის მეფედ დასმა (ანუ არჩევა), იმ დროს ჩვენში არსებულის ტახტის-მემკვიდრეობის წესის ძალით, თვითონ ხალხისავე ნებით უნდა მომხდარიყო და არა თვით არსოკის და მისი მომხრეების საშხედრო ნიქის წყალობით. უეჭველია, მაშასადამე, რომ, როდესაც რიგი მოუწევდა, თუ კი ხალხი ღირსეულად სცნობდა, თვით იმავე „ფარნავაზის შვილს“ (თუ კი ეს ცნობა მართალია) მირვანსაც იმავე წესით (ხალხის არჩევით) შეეძლო მიეღო მეფობა, რისთვისაც, ჩვენის ფიქრით, არავითარი სისხლის ღვრა არ უნდა ყოფილიყო საჭირო; მაგრამ, რა გინდ ძალიან ბევრი ტბილი სიტყვა და მშვილდ-კაპარქიც დაემტვრია მირვანს იგი მაინც ვერ შესძლევდა საქართველოს ტახტი მიეღო, უკეთუ

ვერ აკმაყოფილებდა იმ წესებს (წინამოადგილის უახლოესი ნათესაობა და მეფის საგვარეულოში უუხუცესობა), რომელთაც იმ დროს ჩვენში ტახტის-მემკვიდრეობა ემორჩილებოდა. ამიტომ, რომ შემდეგ განმეორება არ დაგვეკირდეს, რადგან სიტყვამ მოიტანა, აქვე შევნიშნავთ, რომ ბრატმანის (=ფარნავაზ II-ის) მემკვიდრე მირვან-მეფე უნდა ყოფილიყო ხალხის მიერ არჩეული იმავე ქართლოსიანთა სამეფო საგვარეულოს უუხუცესი წევრი, რომელსაც ყველა მისი წინამოადგილენი ეკუთვნოდნენ, და არა მაინც და მაინც ფარნავაზის შვილი, როგორც ეს „ქართლის-ცხოვრების“ შემდგენელს ჰგონია.

რაც შეეხება მატეანის პირველ ცნობას, ვითომც ბრატმან-მეფეს მცხეთისათვის ზღუდე ემატებოდა, გადაჭრით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ეს ცნობა არავითარს სიმართლეს არ შეიცავს. ქალაქის ზღუდის მატება შეიძლება მხოლოდ იქ, სადაც ქალაქი უკვე არსებობს; მაშასადამე, საჭიროა ვიფიქროთ, რომ მცხეთაში ქალაქი ბრატმანის წინამოადგილის (არტაგის) დროსაც უნდა ყოფილიყო; მაგრამ ამგვარ აზრს ძირიანათ არღვევს სტრაბონის მიერ შენახული გეოგრაფიული ცნობანი ჩვენი ქვეყნის შესახებ. ეს ცნობები თვით დღევანდელ წიწამურის სოფელსაც კი ციხე-ქალაქად ასახელებენ; მაგრამ დღევანდელი მცხეთის მიდამოებში უბრალო სოფელსაც არ იხსენიებენ! ძნელი დასაჯერებელია იმ ადგილას, სადაც პომპეიმ ჯარი გაიყვანა, ზემოთ დასახელებულ ორ ქალაქს გარდა, კიდევ მესამე ქალაქი ყოფილიყო და რომელიც ეტნოგრაფებს კი იგი ვერ შეემჩნიოსთ ან განგებ უყურადღებოდ დაეტოვებოდათ. ამიტომ, ვგონებთ, ქრთღის-მოქცევის ქრონიკა უფრო ახლას სინამდვილეზე, როდესაც იგი ბრატმანის მეფობას მიაწერს არა მცხეთის ზღუდის „მატებას“, არამედ პირდაპირ მცხეთაში ქალაქის დაწეებას: „და მეფობდა ბრატმან, რომელსაზე მცხეთას ქალაქი დაეწეა“.²¹⁶⁾ მაგრამ არის ერთი გარემოება, რომელიც

²¹⁶⁾ სამი ისტ. ხრონიკა, გვ. 8 = ქრონიკები I. გვ. 17.

გვაფიქრებინებს, რომ ეს უკანასკნელი ცნობა არ უნდა იყოს სრული ისტორიული სინამდვილის გამომხატველი. სახელმდობრ მე-II საუკუნეში ქრ. შემდეგ კლავდიუს პტოლომეიმ დასტოვა ივერიის შესანიშნავ ქალაქებისა და ადგილების სია; ამ სიაში, არმაზ-ციხესა (= „Armaetia“) და სევსამორას (= შემოკლებით „Soura“) ანუ წიწამურას გარდა, რომელთაც სტრაბონი იხსენიებს, ხუთიოდე სხვა ქალაქიცაა აღნიშნული (მაგალ. Artanissa, Zalissa და სხვ.), საიდანაც მტკიცდება, რომ პტოლომეის, სტრაბონის გეოგრაფიის გარდა, სხვა ახალი გეოგრაფიული მასალებიც ჰქონებია ხელში; მაგრამ პტოლომეის სიაში მცხეთის ხსენებაც არაა.²¹⁷) მეორე მხრით, უცხოელ მწერალთა შორის ქალაქ მცხეთას პირველათ იხსენიებს მხოლოდ სომხის ისტორიკოსი მოსე ქორენელი, როდესაც წმ. ნინოს მიერ მირიანის მოქცევას შეეხება, ე. ი. მე-IV საუკუნის პირველ ნახევარში ქრ. შემდეგ.²¹⁸) მანამდე კი ქალაქ-მცხეთას უცხოელი მწერლები არ იცნობენ. რას ნიშნავს ყოველივე ეს, თუ არა იმას, რომ ის, რასაც ქართლის-მოქცევა ბრატმანის მეფობაში „მცხეთის ქალაქის დაწყებას“ ეძახის, ნამდვილათ „ქალაქის“ დაწყება არ უნდა ყოფილიყო? მაშ რა უნდა ყოფილიყო იგი? ჩვენის ფიქრით, ეს უნდა ყოფილიყო მტკვრის მარცხენა ნაპირას, სადაც დღევანდელი მცხეთაა, სტრატეგიულად მოსაზრებით ციხე-სიმაგრის საფუძვლის ჩაურა და არა საქალაქე ადგილის მოზღუდვის დაწყება, როგორც ეს ჩვენს მექრონიკეს ჰგონია. შესაძლოა, ორჯერ ზედი-ზედ რომელი მხედრობის შემოსევამ (ჯერ პომპეისამ არტაგის დროს და მერე კანიდი-კრასისამ - თვითონ ბრატმან-ფარნავაზ-II-ის მეფობაში) სომხეთის მხრივ აიძულა ბრატმან-მეფე მტკვრის ჩრდალოს ანუ მარცხენა ნაპირისაკენ მიექცია ყურადღება და დაეწყო მისი გამაგრება, რათა მსგა-

²¹⁷) პტოლომეი 120—170 წწ. ქრ. შემდეგ. ნახ. Гавъ—Извѣстія... I, стр. 169.

²¹⁸) მოსე ქორენელი—Исторія Арменіи, стр. 132 (=кн. II, § 86).

ვისისავე შემოსევის დროს მტკვრის მარცხენა მხარეზე მაინც შესაძლო ყოფილიყო მტრის შეჩერება და უვნებლათ მთებში გახიზვნა.*) ერთის სიტყვით, ჩვენ იმ აზრისა ვართ, რომ ბრატან-ფარნავაზს უნდა დაეწყო მხოლოდ მცხეთის ციხისა და არა ქალაქის აშენება, წმინდა სტრატეგიულის მოსაზრებით. მაგარმ, როგორც სჩანს, მექრონიკემდე ამ ამბავს უკვე გაზგადადებულის სახით მიუხწყევია და, აი, ჩვენც ვკითხულობთ ქრონიკაში, ვითომც ბრატმანს „მცხეთას ქადაქი დაეწყო,“ ხოლო მის მემკვიდრე-მირვანს კიდევაც დაესრულებიოს ამ „ქალაქის“ აშენება.²¹⁹⁾ მაგრამ, უეჭველია, შკითხველი დაგვეთანხმება, რომ მირვანს შეეძლო დაესრულებოდა მხოლოდ იმისი აშენება, რაც მისმა წინამოადგილემ „დაიწყო“, ე. ი. მცხეთის-ციხისა და არა ქადაქ-მცხეთისა, ამ სიტყვის მერმინდელის მნიშვნელობით.

ბრატმანის (=ფარნავაზ II-ის) შემდეგ ტახტზე დასვეს შირვან მე-II, რომელსაც ვახუშტის ქრონოლოგიით უნდა ემეტნოს ათს წელს,²²⁰⁾ ე. ი. ჩვენის ანგარიშით 32-იდან 22 წლამდე ქრ. წინ. ამ მეფის ვინაობა და ჩამომავლობა ჩვენ უკვე გამოკვლეული გვაქვს; რაც შეეხება მის მოღვაწეობას, ამბხედაც ბევრი ლაპარაკი არ დაგვჭირდება, რადგან ჩვენი ისტორიული წყაროები ამ საგნის შესახებ ძლიერ ძუნწობენ. სახელდობრ, ქართლის-ცხოვრება მის მეფობის ისტორიას სულ ხუთის სიტყვით გადმოგვცემს: „ნებიერად ჰმეფობდა მცირედ ეამ და მოკვდაო“;²²¹⁾ ხოლო ქართლის-შაქცევა, როგორც აღვნიშნეთ, მას მიაწერს მხოლოდ „მცხეთის ქადაქის“ ან, როგორც ჩვენ გვესმის, მცხეთის-ციხის დასრულებას.

*) როვიგონთ არტაგის მიერ არმაზის მიტოვება, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე გადასვლა და ხიდის დაწვა, როცა მას უკან პომპეის ჯარი მისდევდა; შემდეგ არაგვის პირად ბრძოლა და ქართველების დამარცხება.

²¹⁹⁾ სამი ისტ. ხრონიკა, გვ. 8.

²²⁰⁾ ვახუშტი—საქართველოს ისტორია, გვ. 44: „მეფე მირვან II, 33—23 ქრ. წინ“.

²²¹⁾ ქართლის-ცხოვრება I, გვ. 47.

რომ მცხეთის-ქალაქის აშენებაზედ შემდეგში აღწერილობით აღწერილობით გვიხდეს ლაპარაკი, საქიროდ ვრაცხთ ამ აკითხს აქვე ვუძღვ-
ნად რამოდენიმე სიტყვა. როდის უნდა იყოს დაარსებული
მცხეთა-ქალაქი და სახელდობრ ვის უნდა დაეარსებინოს იგი?

როგორც პტოლომეის (130—170 წ. ქრ. შემდეგ)
მოწმობიდან სჩანს 170 წლამდე ქრ. შემდეგ მცხეთაში ქა-
ლაქი არ ყოფილა. ხოლო მოსე ქორენელი გადაჭრით გვეუ-
ბნება, რომ, როდესაც წმ. ნინო მცხეთაში საქადაგებლად შე-
მოვიდა, მაშინ აქ ივერიელთა სანტო-ქალაქი („первопре-
стольный городъ Мухета“) იყო. ჩვენის გამოაზგარიშებით, წმ.
ნინოს შემოსვლა საქართველოში უნდა მომხდარიყო 298 წე-
ლზე ცოტა ადრე.²²²) მაშასადამე მცხეთაში ქალაქი უნდა და-
არსებულიყო არა უადრეს 170-ისა და არა უგვიანეს 298
წელსა ქრ. შემდეგ, მაგრამ სახელდობრ რომელ წელს უნდა
მომხდარიყო ეს ამბავი, ამის გარკვევა, იმ მასალების მიხედვით,
რომელიც დღეს ხელთა გვაქვს, ყოვლად შეუძლებელი საქმეა.
ამგვარათვე შეუძლებელია იმის გამორკვევაც, თუ სახელდობრ
რომელი პირის ანუ მეფის ინიციატივითა იგი დაარსებული.
ჩვენ გვგონია, რომ მას შემდეგ, რაც მტკვრის მარჯვენა ნა-
პირას მცხეთის-წიხე აშენდა (ბრატმან-სა და მირვანის მეფო-
ბაში), იქ თანდათან, თვით არმაზისა და წიწამურის ბუნე-
ბრივი ზრდისა და სხვა ისტორიულ გარემოებათა გამო, უნდა
შემზადებულიყო ნიადაგი ქალაქის დასაარსებლად. როგორც
ვთქვით, სტრატეგიულათ ეს პუნქტი უფრო ხელსაყრელი იყო
ქართველი მეფეებისათვის, ვინემ არმაზის კლდეები, რადგან,
დარიალის ხეობაში ზურგ-გამაგრებულთ, მათ ჩრდილოეთიდან
უფრო ნაკლები შიში მოელოდათ გარეშე მტრებისაგან, ვინემ
იმ მხრიდან, სადაც არმაზი მდებარეობდა. მეორე მხრით,
თვითონ არმაზის ადგილ-მდებარეობა ისეთია, რომ თითქმის
შეუძლებელი უნდა ყოფილიყო აქ ვრცელისა და ხალხმრავ-

²²²) იხ. ჩემი გამოკვლევა: „საქართველოს ეკლესია და მისი დასაწყისი“ (==„მომამბე“ 1905 წლისა, № III, გვ. 15)

ვალი ქალაქის განუწყვეტელი ზრდა-განვითარება, ცოტათ თუ ბევრათ გაშლილი ადგილი სჭირდება; ამიტომ, უეჭველია, თვითონ არმაზ-ქალაქის ზრდა-განვითარებაში დადგებოდა ისეთი მომენტი, როცა, თუ შეიძლება ასე ითქვას, „ზედმეტი“ მოსახლკარენი იძულებული გახდებოდნენ იქვე მტკვრის მარცხენა ნაპირას გადასახლებულიყვნენ, მცხეთის ციხის მახლობლათ და მის მთარველობის ქვეშ. ამგვარათ, პირველხანათ მცხეთა უნდა გამხდარიყო არმაზ-ქალაქის ერთ-ერთ უბნად. როგორც თვით ჩვენივე წყაროებიდან სჩანს, პირველ საუკუნეში ქრ. შემდეგ ამ უბანში დასახლებულან იერუსალიმიდან გამოდევნილი ებრაელები,²²³⁾ რაც უფლებას გვაძლევს დავსკვნათ, რომ ამიერიდან ეს უბანი უნდა გამხდარიყო არმაზ-ქალაქის საალკ-მიცემო ცენტრად და თანაც არმაზის დანარჩენ უბნებისაგან განსხვავებულ კუთხედ, რამდენათაც ებრაელთა მონოთეიზმი და სოციალური ცხოვრება განსხვავებული იყო არმაზელთა დუალისტურ მაგიზმისა და საზოგადოებრივი წყობილებისაგან. გვგონია, აგრეთვე, რომ მე-II და მე-III საუკუნეში ქრ. შემდეგ, როდესაც ქრისტეს მოძღვრებამ საიდუმლოთ იწყო გავრცელება ჩვენს ერში,²²⁴⁾ ახალი მოძღვრების პროზელიტებიც ამავე უბანში უფრო მოახერხებდნენ ცხოვრებას, მონოტეისტ ებრაელების მეზობლათ, ვინემ არმაზ-ზადენისა, ცეცხლისა და ანადის თყვანისმცემელ არმაზელთა შორის, აღნიშნულ ღვთაებათა სამლოცველოების მახლობლათ. საყურადღებოა, რომ, როგორც ჩვენი წყაროები გადმოგვცემენ, თვით წმ. ნინო და მისნი ახლად დამოწაფებული ქალებიც სწორეთ ამავე უბანში იჩენენ ბინას და არა მტკვრის მარჯვენე მდებარე არმაზ-ქალაქში, სადაც, მაშინდელი ქართველების თქმით, „ღმერთნი ხ დვიდენ და მეყენი ნეფობდენ“.²²⁵⁾ ერთი სიტყვით, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ მცხეთა-

²²³⁾ სამი ისტ. ხრონიკა, გვ. 9—ქართლის-ცხოვრება I, გვ. 61.

²²⁴⁾ იხ. ზემოთ დასახელებული ჩვენი წერილი—„მოამბე“ 1905 წ. № III, გვ. 3—9.

²²⁵⁾ ახალი ვარიანტი წმ. ნინოხ „ცხოვრებისა“ გვ. 16.

ში განსაკუთრებული „ქალაქი“ 298 წელზე გაცილებით უფრო ადრე უნდა დაწყებულიყო, მაგრამ სატახტო ქალაქად იგი უნდა გადაკეთებულაყოს მას შემდეგ, რაც ივერიაში ქრისტიანობა სახელმწიფოებრივ სარწმუნოებად იქმნა აღსარებული (323 წ. ქრ. შემდეგ), თვით ქართველმა მეფეებმაც გამოიცვალეს ძველი სარწმუნოება და, საცეცხლეების ნაცვლად, მტკვრის მარცხენა ნაპირას ეკლესიები ალაშენეს. ჩვენის ანგარიშით ეს მოხდა 322—326 წლებში ქრ. შემდეგ;²²⁶) და, მასადაამე, ცხეთის სატახტო ქალაქად გამოცხადებაც ამას შემდეგ უნდა მომხდარიყო და არა მ.წამდე, როგორც ეს მოსე ქორონელსა ჰგონია.

მირვან მე-II-ის შენდევ ივერიის ტახტი დაიჭირა ანშაჰ მე-II-მ ანუ ანსუჰმა, როგორც მას ქართლის-მოქალაქეა უწოდებს.²²⁷) უკვე არა ერთხელ გამოთქმულის მიზეზისა გამო, ჩვენ ზედმეტად მიგვაჩნია ამ მეფის ჩაზომავლობაზე ლაპარაკი, მით უმეტეს, რომ მისს „ფარნავაზიანობას“ ან, რაც იგივეა, ქართლოსიანობას, თვით ქართლის-ცხოვრება არ უარ-ჰყოფს: „ესე მირვან-ეფე იყო დედით არშაკუნიანი და მამით ნებრეთიანი, ფარნავაზიანი“, ამბობს იგი.²²⁸) არსუკის ანუ არშაკ მე-II-ის ცხოვრებიდან ქართლის-მოქცევის ქრონიკა იხსენიებს ერთს საყურადღებო ფაქტს, რომელსაც ქართლის ცხოვრება არ იცნობს. სახელდობრ, ქრონიკა ამბობს: არსუკმა „კასპი შეიპურა და უფლია-ცისე განაკოა.“ იკითხება: რათ უნდა დასკირვებოდა არსუკ-მეფეს „კასპის შეპყრობა“ და უფლის ციხის განკება?“ ნუ-თუ იქ არეულობა რამე ან ლაღატი სუფივდა? თუ გვსურს აღნიშნული ადგილის აზრი შევიტყოთ, საჭიროა იგი შევუდართოთ ქრონიკის დასაწყისს, სადაც ამავე ციხე-ქალაქებზეა ლაპარაკი. სანამ მცხეთის პროვინციაში აზო ქართველი გამეფებდებოდაო, —ამბობს ქრონიკა, —კასპი,

226) იხ. „მოამბე“ 1905 წ. № IV, გვ. 20—21. 24.

227) სამი ისტ. ხრონიკა, 8—„ქრონიკები“ I, გვ. 17.

228) ქართლის-ცხოვრება I, გვ. 48

უფლის-ციხე და რაშოდენიმე სხვანიც ნახევრათ ველურისა და სასტიკი ბუნთურქების ხელში იყო;²²⁹⁾ ხოლო, როგორც ქართლის-ცხოვრება განმარტებს, ესევე ბუნთურქნი ანუ „თურქნი“ თვითონ ქართველებისავე ნებაყოფლობით ყოფილან ჩამოახლებულნი ჩვენს ქვეყანაში მეფობის დაარსებამდე.²³⁰⁾ ცხადია, მაშასადამე, რომ მეფობის დაარსების შემდეგაც იგინი ქართველებისავე ნებართვით გააგრძობდნენ იმავე ადგილებში ცხოვრებას. მაგრამ, როგორც სჩანს, არსლყ მეფეს საჭიროდ დაუნახეს მათთვის ორი უმთავესი პუნქტის კასპისა და უფლის-ციხის ჩამოერთმევა და პირდაპირ სახელმწიფოს საკუთრებად გამოცხადება, რადგან შესაძლოა უკულტურო ბუნთურქებს, როგორათაც მათ ქართლის-მოქცევა ხატავს, დროიანათ ვერ შეეგუებიოსთ მონაჩქული მართვა გამგებრის წესები და ქართველი მეფეებისათვის უჩიობა გაეწიოსთ. სხვა, ამაზე უფრო ბუნებრივი, ახსნა ზემო-აღნიშნული ფაქტისა ჯერ-ჯერობით ჩვენ ვერ მოგვიძებნია.

დასასრული, იმავე მეფას ცხოვრებიდან ქართლის ცხოვრებაც იხს ნიებს ერთ ფაქტს, რომელსაც არ შეგვიძლია ყურადღება არ მივაქციოთ, რადგან ამ ფაქტის გარკვევაზეა დამოკიდებული მაშინდელი ჩვენი სამ ფოს საზღვრების გამორკვევაც აღმოსავლეთის მხრივ. სახელდობრ, მატიანე ამბობს, ვითომც არშაკ მე-II-ეს „განეშგუჩნებოის ნენქარ-ქალაქი კახეთისა, რომელ არ ნეკრესი,“ ხოლო ცოტა უფრო ადრე, სახელდობრ ფარნაჯომის მეფობაში, იგივე მატიანე მოგვიზხრობს, ვითომც აღნიშნული ქალაქის აშენება ფარნაჯომს ეკუთვნოდეს.²³¹⁾ მაგრამ, როგორც რომაელი მწერლები გადმოგვცემენ, ის ადგილები, სადაც დღეს ნეკრესი იმყოფება, იმ დროს, რომელსაც აღნიშნული თქმულება შეეხება, ალბანელებს ეკუთვნოდა და არა ივერიელებს. სახელდობრ, პლინიუსი (29—79 წ. ქრ.

²²⁹⁾ სამი ისტ. ხრონიკა, გვ. 1—2—„ქრონიკები“ I, გვ. 11.

²³⁰⁾ ქართლის-ცხოვრება I, გვ. 30.

²³¹⁾ ქართლის-ცხოვრება I, გვ. 48 და 43.

შემდეგ) გადაჰქრით აშობს, რომ ივერიელებსა და ალბანელებს ერთმანეთისაგან ჰყოფს „მდინარე ალაზანი (Alazo), რომელიც კავკასიანის მთებიდან გამოდის და მტკვარში ჩადისოო;“²³²) ხოლო კლავდიუს პტოლომეი გვარწმუნებს (ცხოვრ. მე-II საუკ. ქრ. შემდეგ), რომ ნეკრესის მეზობლათ მდებარე ქაბალა (= „Хабала“) ალბანიის ქალაქი იყო.²³³) ამიტომ არ ვიცით, რა გზით უნდა მოეხერხებიათ თარნაჯომსა და არშაკ მე-II ეს სხვის სამფლობელოში ქალაქ-ნეკრესის აშენება გინდ გამშვენება, როგორც ქართლის ცხოვრება გვარწმუნებ. ყოვლისავე თქმულის ძალით აღნიშნული გარდამოცემა მატიანისა ნაგვიანვე ნაწარმოებად უნდა ჩაითქვალოს და, როგორც აგეთი, არშაკ მე-II-ის ცხოვრების აღწერიდან სამუდამოთ უნდა გამოირიცხოს. ეს მით უმეტეს, რომ ამ ამბავს ქართლის-მეჭველას ქრონიკა არ იხსენიებს და ამ შემთხვევაში, როგორც ბევრგან სხვაგანაც, იგი უკეთ ეთანხმე უცხოეთის მწერლებს, ვინც ქართლის ცხოვრებას.

არსუკის ან არშაკ-მე-II-ის მეფობის დასასრულს ვახუშტი ბატონივილი დასდებს მე-2 წელს ქრ. დაბადებამდე და როგორც ჩანს, ამ თარიღს იგი ამყარებს ქართლის-ცხოვრებას იმ ადგილზე, სადაც არშაკის მომდევნო მეფის ადერკის შეახებ ნათქვამია, რომ „პირველსა წელსა მეფობისა მისისა“ იშვა უფალი ჩვენი იესო ქრისტე, ბეთლემს ურისტანისასო“²³⁴) უეჭველია, ეს წინდა სახარებისებური ქრონოლოგიური ცნობა,

²³²) Гааъ—Извѣстія... I, стр. 107.

²³³) I idem, стр. 170; ამასვე იმეორებს ზემოთ დასახელებული პლინიუსიც—იქვე გვ. 107.

²³⁴) ქართლის-ცხოვრება I, გვ. 50.—ვახუშტი—„საქართველოს-ისტორია“, გვ. 44; შეადარეთ აქვე წინასიტყვაობა პირველი ვახუშტისივე გვ. II, სტრიქონი 12—13 ბოლოდან: „ხოლო ადერკის მეფობა იქმნა პირველსა წელსა ქრისტეს შობისასა—ო ამბობს ვახუშტი; შეადარეთ ესევე წინასიტყვაობა გამომცემლის მიერ, არ ვიცით კი რა მოსაზრების ძალით, „ქართლის-ცხოვრების“ წინ ჩატული—„ქართლის-ცხოვრება“ I, გვ. 8, სტრიქონი 14—15 ქვედან.

ყოველ შემთხვევაში მისი რედაქცია მაინც, თვით იმ წარმართულს დროს არ უნდა ეკუთვნოდეს, ოოდესაც არშაკი და აღერკი ცხოვრობდენ; მაგრამ, რადგან ამ საგნის შესახებ სხვა არავითარი მასალა არ მოგვეპოება, იძულებული ვართ ჩვენც ამავე ცნობას დავემყაროთ და არშაკ მე-II-ის (=არსუკის) მეფობის დასასრულად ჩავთვალოთ 1-ლი წლის უკანასკნელი თვეები ქრ. დაბადებამდე და არა მე-2 წელი, როგორც ვახუშტი ბატონიშვილი იქცევა. ამ-გვარათ, არშაკ II-ეს (=არსუკს) უნდა ემეფნოს, ჩვენის ქრონოლოგიით, 22-1 წლებს შორის ქრ. დაბადებამდე.

ჩვენ გავათავეთ ისტორიულ კრიტიკული მიმოხილვა იმ დარბი მასალისა, რომელიც მოგვეპოება ჩვენი ერის წარსული ცხოვრების შესახებ პირველ საუკუნეში ქრ. დაბადებამდე. როგორც უკვე არა ერთგზის აღვნიშნეთ, ამ საუკუნეში რომაელებმა პირველათ გაიცვინეს ივერია და ალბანია და პომპეის სახელობის ლაშქრობის დროს პირველათ შეპყრობეს ძვირფასი გეოგრაფიული და ეტნოგრაფიული მასალები ჩვენი ქვეყნის შესახებ; ამ მასალებით შემდეგში ისარგებლა ცნობილმა გეოგრაფმა სტრაბონმა, რომელმაც დაგვიტოვა ფრიად საგულისხმო ცნობანი ივერიისა, ალბანიისა და კოლხიდაზე. ამ მასალის მნიშვნელობა ჩვენი ისტორიისათვის იმდენათ დიდაა, რომ, უკეთეს სტრაბონის მადლიანს ხელს იგი არ უკვდავ ეყო თვისს უკვდავ შრომაში, ჩვენთვის ყოველად შეუძლებელი იქმნებოდა მეცნიერული შემოწმება თვით იმ დარბ მასალისაც კი, რომელიც ადგილობრივს წყაროებში მოგვეპოება; აღარას ვიტყვით იმაზე, რომ ჩვენ თითქმის არავითარი რეალური წარმოდგენა არ გვექნებოდა ჩვენი ხალხის შინაურის სოციალურისა და საზოგადო კულტურული ცხოვრების შესახებ, რადგან უძველესი ნაწილი ჩვენი მატიანისა, რომელიც ჩვენს ძველ ისტორიას შეეხება, ამ საგნის შესახებ ან სრულიად არავითარს ცნობას არ იძლევა, ან-და გვაწვდის ისეთს ცნობებს, რომელნიც გაცილებით უფრო გვიანდელი დროიდანაა აღებული, ვინემ იმ ეპოქიდან, რომელსაც ესა თუ ის მატიანის

მოთხრობა შეეხება. მოკლეთ რომ მოვკრათ, ჩვენი ძველი ცხოვრების ისტორიულ-მეცნიერული შესწავლა შესაძლოა მხოლოდ იმის წყალობითა და იმდენათ, რამდენათაც ამის ნებას გადალევს საზოგადოთ ბერძენ და რომაელ მწერალთა ცნობანი ჩვენ ქვეყნის შესახებ და განსაკუთრებით კი ის უკვდავი ცნობანი, რომელნიც მსოფლიო გეოგრაფია დაგვიტოვა პირველ საუკუნის პირველს მეოთხედში ქრ. შემდეგ.²³⁵) ამიტომ საჭიროდ ვრაცხთ ამ წერილის მეორე ნახევარა აღნიშნულ ცნობათა სისტემატიურს მიმოხილვას დაეუთმოთ.

პირველათ კოლხიდიდან დავიწყებთ, შემდეგ გადავალთ ივერიაზე და დავათავებთ ალბანიით.*)

ა) კოლხიდა:

ა) საზღვრება. სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ზედმიწევნითი შესწავლა გვიჩვენებს, რომ პირველ საუკუნეში ქრ. წინ კოლხიდა მდებარეობდა შემდეგს საზღვრებ შორის. ჩრდილოდასავლეთით მისს უკანასკნელ ქალაქს წარმოადგენდა „დიდი პ-ტიუსი“ (=პიცუნდა ანუ ეხლანდელი ბიჭვინთა), რომელსაც დასავლეთით ჩაუდის მდ. კაპეტის წყალი, ხოლო ამას იქით მდებარეობდა ზიგებისა (ჯიქ ბის.) და კერკეტეის (=ჩერქეზების) ქვეყანა;²³⁶) დასავლეთით — შავი-ზღვა (პონტი), ხოლო

²³⁵) სტრაბონი ცხოვრობდა 66 წ. ქრ. წინ და 24 წელს ქრ. შემდეგ (Гань—Извѣстия... I, 55).

*) სტრაბონის ცნობანი ამ სამ მხარეზე მოთავსებულია მისი „გეოგრაფიის“ მე-XI წიგნის მე-2, მე-3 და მე-4 თავებში. ქვემოთ ჩვენ ყველგან უჩვენებთ როგორც წიგნს, ისე თავსა და პარაგრაფს აღნიშნული შრომისას მიწინეკოს რუსული თარგმანით (=„Географія Страбона“, переводъ съ греческаго О. Мищенко. Москва 1879 г.), ხოლო, სადაც საჭიროდ დავინახავთ, Гань-ის თარგმანსაც მოვიშველიებთ; ამასთანავე ვეცდებით სტრაბონის ნომენკლატურა სათანადო ადგილობრივი სახელებითაც გავარკვიოთ.

სამხრეთ-დასავლეთით—ტრაპიზონის მთა ტრაპიზონამდე; 237) ამ რიგით: შავი-ზღვა კავკეტის წყლამდე და ტრაპიზონამდე, — აი კოლხიდის დასავლეთი საზღვარი.

აღმოსავლეთით კოლხიდა გაყოფილი იყო ივერიისაგან იმ მთებით, რომელნიც ივერიის ზემოთ ლიმათებიან და რომელთაგანაც გამოდის შორაპანში ჩამავალი ტოტები რიონ-ფაზისისა (ყვირილა და ძირულ ჩხერიმელა), ე. ი. ლიხის ანუ სურამის მთა. 238)

ჩრდილოეთით მას საზღვრავდა სვანებით (=„სუანები“) დასახლებული ნაწილი კავკასიონის მთაგრეხილისა. 239)

კოლხიდის სამხრეთის საზღვარს, როგორცა სჩანს, შეადგენდა: იმავე ლიხის მთის გაგრძელება; შემდეგ მთები სამცხისა*) და შავშეთისა ქოროხამდე, სადაც ამ უკანასკნელს ერთვის შავშეთის-წყალი; მერე—თვით (დინარე ქოროხის შუაწელა თორთომის-წყლის შესართავამდე; დასასრულ მთა, განმყოფილი ტაოს-კარისა და კლარჯეთისა, და პარხალის მთა (=„პარხადრა“). 240)

237) Ibidem, კნ. XI, გლ. 2, § 14.

238) Ibidem, კნ. XI, გლ. 3 § 4.

239) Кн. XI, გლ. 2, § 19.

*) ამ მთას ვახუშტი ბატონიშვილი ზოგან ამავე სახელს უწოდებს („გეოგრაფია საქართველოსი“, 1804 წ., გვ. 323, სტრიქ. 5), ზოგანაც „სამცხე-გურიის შუა მთას“ (იქვე, გვ. 320, სტრ. 8).

240) რა თქმა უნდა, სტრაბონს არც ერთი აქ აღნიშნული გეოგრაფიული სახელი არ აქვს ნახმარი (იგინი ჩვენ ყველა ვახუშტის გეოგრაფიიდან ვისესხეთ); მაგრამ იგი გვაძლევს ისეთს ცნობებს, რომ იძულებული ვართ სწორეთ ეს საზღვრები ვსცნოთ კოლხიდის სამხრეთ-აღმოსავლეთისა და სამხრეთის საზღვრებად. სახელდ ბრ, გეოგრაფი ამბობს: მოსხების მხარ, სამ ნაწილად იყო დაყოფილი, რომელთაგან ერთი ივერიას ეკუთვნოდა, მეორე—სასომხეთს და მესამე—კოლხიდასო, და თან დასძენს, რომ მოსხების მხარეში მდებარე ივერიელთა ქალაქი იდესია (ვახუშტის—„იდა“) კოლხიდის საზღვრის მხარეს იმყოფებოდა (Географія—кн. XI, გლ. 2, § 18); ამას გარდა, როგორც წინადაც შევნიშნეთ, კოლხიდის დასავლეთის უკიდურეს პუნქტად იგი სთვლის ტრაპიზონს, ხოლო ტრაპიზონისა და იდესას შორის მდებარე პარხადრის (=პარხალის)

ამგვარათ, მაშინდელს კოლხიდაში შედიოდა: მთელი აფხაზეთა, სამეგრელო, სვანეთი, იმერეთი, გურაა, აჭარა, კლარჯეთი და ჭანეთი.

ბბ) მთება, ცბება და მდინარეება. კოლხიდის მდინარეთაგან სტრაბონი იხსენიებს მხოლოდ უმთავრესს მდინარეს — ფაზისს ანუ დღევანდელს რიონს, რომლის სათავედაც მას მიაჩნია არა ფაზის-მთა რაქაში, არამედ იმერეთისა და ქართლის გამყოფი მთა ლიხისა, რომლიდანაც გამომდინარებს შარაზნს ხეობაში ჩამავალი ორი ტოტი რიონისა (=ყვირილა და ამის შტოები: ძირულა და ჩხერიმელა²⁴¹), რადგან იგი ამბობს, რომ ფაზისზე მდებარეობს ციხე-შარაზანი („Сарапаны“) და თანაც დასძენს, რომ ფაზისი გამომდინარებს „ივერიის ზემოთ გადაქიმულ მთებიდან“, ხოლო ბარათ იერთებს კლავკოსსა (=ყვირილა ან ტეხური) და ჰამსისსა (=ცხენისწყალი).²⁴² ფაზისი უდიდესი და უმთავრესი მდინარე იყო კოლხიდაში, რადგან მისი ხეობით სწარმოებდა მიმოსვლა კოლხიდასა და აღმოსავლეთის კავკასიას შორის: შავი ზღვიდან შორაპნამდე წავით, ხოლო შემდეგ მტკვრამდე ხმელეთით; ამ მდინარეზე გამარჯული იყო 120-ზე მეტი საურმე ხიდი და მთელი ხეობა გათავრებული იყო მრავალი ციხეებით.²⁴³)

მთას აღიარებს სასომხეთის ჩრდილო საზღვრად (ჩხ. XI, გლ. 14, § 1). არ უნდა დავივიწყოთ, აგრეთვე, რომ ქართველების სტრაბონი, ვახუშტი ბატონიშვილი, ჭანეთს, კლარჯეთს, აჭარასა და გურაასაც კი ქართლოსისა და კერძოდ მცხეთოსის (=„მსხეთოს“=„მესხეთ“=„მოსხეთ“) წილად სთვლის და, თანაც, დასძენს, რომ გურულთა ენა იყო „მესხური“ და არა ეგრისულია. ყოველივე ეს საბუთს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ აფხაზეთისა, სვანეთ-იმერეთისა და სამეგრელოს გარდა, სტრაბონის დროინდელ კოლხიდის ნაწილნი უნდა ყოფილიყვნენ აგრეთვე — გურია-აჭარა, ქანეთი და კლარჯეთიცა, რომელნიც მდებარეობდნენ სამცხესა, შავ-ზღვასა, ტრაპიზონსა, პარხალის მთასა და ტაოს-კარ. (სადაც ქალაქი ილა) შორის.

241) შეად. ვახუშტის „გეოგრაფია“. გვ. 276.

242) География ჩხ. XI, გლ. 3, § 4.

243) Ibidem, ჩხ. XI, გლ. 2, § 17; გლ. 3, § 4. საჭიროდ ვრაცხთ მცირეოდენი შენიშვნა ვუძღვნათ სტრაბონის გეოგრაფიის მე-XI წიგნის

მაგრამ ყველაზე უკურო მეტი მნიშვნელობა კოლხიდისათვის ჰქონდა შავს ზღვას, რომლის აღმოსავლეთის კიდე მდიდარი იყო ბუნებრივი ნავთსადგურებითა და ყურეებით. ამ ზღვით სწარმოებდა მიმოსვლა საბერძნეთთანა და სხვა ჯანათლებულ ქვეყნებთან.²⁴⁴) ფაზისის ჩასართავის სამხრეთით ამ ზღვის მახლობლად მდებარეობდა ტბა,²⁴⁵) რომლის სახელსაც სტრაბონი არ იცნობს, მაგრამ, ყოველ ეჭვს გარეშეა, რომ იგი არის შავასტომის-ტბა.

კოლხიდის მთებს შორის სტრაბონი ასახელებს მხოლოდ კავკასსა, როგორც მისს ჩრდილო საზღვარს,²⁴⁶) და იმ მთებს, რომელნიც კოლხიდასა და ივერიას შორის მდებარეობენ და საიდანაც გამოდის მდ. ფიზისი მისი შტოებით—ყვირილათი და ძირულით, ე. ი. ლისის ანუ სურამის მთას.²⁴⁷)

გვ) ბუნებას, სამედიცინო მთელი ის არემარე, რომელიც სტრაბონის დროს კოლხიდას ეჭირა, მდიდარი იყო ყოველგვარის მცენარეულობითა, ხის-ნაყოფითა და ცხოველ-ფრინველებით. აქ ბლომით მოიპოვებოდა სახომალდე ტყეები, სელი,

მე-II თავის მე-17 მუხლს, რომელშიაც ფაზისის სათავედ, შეცდომით, დასახელებულია «არმენია». რომ ეს შეცდომაა, ამას ამტკიცებს იმავე მუხლის შემდეგი სიტყვები, საიდანაც ვტყობულობთ, რომ ამ ფაზისზე მდებარეობდა «ციხე სარაპანია», შემდეგ მას უერთდებოდა მდინარე «ჰიპოსია» (=,ცხენის-წყალი»), ხოლო ზღვის ჩასართავთან მის გვერდით იღო ქალაქი «ფაზისია» (=ფაზისი) და «ტბა» (=„პალისტომი“). სრულიად უფიცი უნდა იყოს კაცი, რომ დაიწყოს მტკიცება, როგორც ზოგიერთი სომხის მკვლევარი და პუბლიცისტნი სჩადიან, ვითომც ის ფიზისი, რომელზედაც ამ მუხლში სტრაბონი ლაპარაკობს, კოროზი იყოს და არა რიონ-ყვირილა.—ამ შეცდომას სტრაბონი თვითონვე ასწორებს იმავე წიგნის მე-III თავში (გ 4), როდესაც ფაზისის სათავეს სდებს „ივერიის ზემოთ გადაჭიმულს მთებში“ (=ლიხის ანუ სურამის მთა) და არა არმენიაში, როგორც ეს ზოგიერთს ჩვენს მეზობლებსა სურსთ.

244) Географія кн. I, гл. 2, § 39.

245) Ibidem, кн. XI, гл. II, § 17; гл. III, § 4.

246) Кн. XI, гл. 2, §§ 14, 15, 19.

247) Кн. XI, гл. 3, § 4.

ქანაფი. თავლი, რომელიც ცოტა მოჭარო გემოსი
 თავლის სანთელი (= -СОСЪ“) და ფისი.248) ამასგარდა სტრა-
 ბონის დროს გავრცელებული ყოფილა თქმულება, ვითომც
 კოლხიდის ზოგიერთ ადგილებში იმდენათ უხვი და ადვილ-
 საშოვარი ყოფილიყოს ოქრო, როჲ, როცა გაზაფხულობით
 წყალ-დიდობა დაიწყებოდა, ნიაღვრებს მთებიდან ძირს ჩამოჲ-
 ქონდათ ხალმე იგი და მცხოვრებლები დაცხრილულ ვობე-
 ბითა და მატყლოვანის ტყავებით იჭერდენ მას, რისგამოც
 წარმოადგარა ოქროს-მატყლოვან ვერძის შესახები თქმულე-
 ბაო 249) როგორც სჩანს, კოლხიდაში ვერცხლისა და რკინის
 მადნებიც ბლომ დ ყოფილა.250) რომ სტრაბონის მიერ კოლ-
 ხ-დის ბუნებრივ სიმდიდრის აღწერაში არავითარი გაზკიადება
 აქაა, ამას გვიმტკიცებს თითქმის ყოველი სტრიქონი ვახუშტი
 ბატონიშვილის მაერ თვრამეტი საუკუნის შემდეგ შედგენილის
 „გეოგრაფიის“ იმ თავებისა, სადაც „ვეგრის-აფხაზეთსა ანუ იმე-
 რეთსა“ და „კლარჯეთ-ქანეთზედა“ ლაპარაკი.251)

დ) ქალაქება და ცახკ-სამაგრეება. კოლხიდაში უუძ-
 ველესი დროიდან ცნობილი იყო სამი უმთავრესი ქალაქი:
 დიდი შიტაუსი (= შიტუნდა ანუ ბიქვინთა), დიოსკურია (ეხლან-
 დელ სოხუმის მახლობლათ) და ფაზისა, რიონის ჩასართავთან,
 მდინარეა და ტბას (პალიასტომის ტბას) შუა. ორი უკანასკნე-
 ლი ქალაქი კოლხიდის სააღმოსავლეთი ცენტრები იყო იმ დროს;
 კერძოთ დიოსკურიაში ამ მიზნით 70-მდე სხვა და სხვა გვა-
 რისა და ენის ხალხი იყრიდა თავს.252) ამას გარდა, როგორც
 სტრაბონი მოწმობს, მის დროს თურმე ფაზისის (= ფოთის)
 მახლობლათ მოგზაურები „აიას“ ქალაქსაც უჩვენებდენ.253)

248) Кн. XI, гл. 2, § 17.

249) Кн. XI, гл. 2, § 19.

250) Кн. I, гл. 2, § 39.

251) ვახუშტი—გეოგრაფია, გვ. 256—258; 224—254.

252) География, Кн. XI, гл. 2, §§ 14. 16. 17; гл. 3, § 4.

253) Кн. I, гл. 2, § 39. აპოლონი როდოსელი (250—200 წ. ქრ.
 წინ) გვარწმუნებს, ვითომც ამ ქალაქს „კიტაისი“ (Китайсь) რქმეოდეს

ციხე-სიმაგრეთაგან კოლხიდაში უშესანიშნავესი იყო სხვა-რავანი (=შორაპანი), რომელიც მდებარეობდა მდ. ფაზისის ერთ-ერთ შტოზე (=ყვირილაზე) და როელსაც, სტრაბონის სიტყვით, შეეძლო თავის კედლებ შორის მთელი ქალაქის მცხოვრებლები დაეტია. ამ ციხიდან მტკვრამდე ოთხი დღის სავალი საურმე გზა იყო გაჭრილი, რომლითაც ხდებოდა კოლხიდასა და ივერიას შორის მისვლა-მოსვლა. როდისაუშენებიათ ეს სიმაგრე ან ზემოდსახელებული ქალაქები, სტრაბონის გეოგრაფიიდან არა სჩანს. მხოლოდ შორაპანის შესახებ გვაუწყებს ჩვენი მატრიანე „ქართლის-ცხოვრება“, ვითომც იგი აღეშენებლოს ფარნავაზ-მეფეს, რომელიც ჩვენი ქრონოლოგიით მეფობდა 272-206-წლებ შორას ქრ. დაბადებამდე; 254) და ჩვენც ჯერ-ჯერობით არავითარი საუქველი არა გვაქვს ამ ციხის აშენება აღნიშნულ თარიღზე უძველეს დროს პიუწეროთ. — როგორც სტრაბონის სიტყვებიდან სჩანს, შორაპანს გაოდა, ფაზისის ხეობა ბევრი სხვა „სიმაგრეებითაც“ ყოფილა გამაგრებული 255)

ე) მცხაგრე'ლება. კოლხების ჩამომავლობის შესახებ სტრაბონის დრო, ზოგიერთ მკვლევართა შორის აზრი ყოუი-

(Ганъ—Ивѣстія... I, стр. 48); ნუ თუ ეს ჩვენი ქუთაისია?! რადგან სტრაბონი ამ სახელს არ იცნობს, იძულებული ვართ გადაჭრილ დასკვნას მოვერიდოთ.

254) ქართლის-ცხოვრება I, გვ. 39.

255) Географія кн. XI, гл. 3, § 4. სიმართლე მოითხოვს შევნიშნოთ, რომ ის პუნქტები, რომელთაც ჩვენი ქვეყნის აღწერის დროს უცხოეთის მწერლები „ქალაქს“ (=„городъ“) ეძახიან, ძველად ბევრით არაფრით განირჩეოდნენ უბრალო სოფლებისაგან და ციხე-სიმაგრეთაგან; ხშირათ ეს პუნქტები უბრალო მოზღუდულს ადგილს წარმოადგენდა, ჩვეულებრივ, კლდოვანსა და მიუვალ მაღლობებზე, სადაც ბარის მცხოვრებლები შიშინაობის დროს თავსა და საქონელს შეაფარებდნენ ხოლმე; მაგრამ გაივლიდა თუ არა შიშინაობა, ეს „ქალაქიც“ ცალიერდებოდა (ქსენოფონტი). ამ გვარათ ეს, უცხოთა მიერ ქალაქებად წოდებული, პუნქტები ქართველის ტომით დასახლებულ ადგილებში ძველათ წარმოადგენდნენ ზღუდეშემოვლებულს იმავე სოფლებს, ზოგჯერ უმოსახლოდაც, —

ლა გავრცელებული, ვითომც იგინი ეგვიპტელთა მონათესავენი ყოფილიყონ; თვითონ სტრაბონი კი ამ საგნის შესახებ თავის გადაჭრილს აზრს არ გვეუბნება.²⁵⁶) სამაგიეროთ, სხვა უძველესი ისტორიკოსები სრულ საბუთს გვაძლევენ დავასკვნათ, რომ კოლხებიც იმავე ტომისანი იყვენ, რომელსაც „მოსხები“ ანუ მესხები ეკუთვნოდენ,²⁵⁷) ე. ი. ქართველ-ივერიელთა ტომისა. ამავე უძველესი მწერლებისაგანავე ვტყობილობთ, თუ როგორი შესახედაობისანი ყოფილან კოლხები გარეგნობით, როგორი ჰქონებიათ თმა, პირის-კანი და სხვანი. მაგალითად, ჰეროდოტე (480—426 წ. ქრ. წინ), როგორც საკუთარის თვალთ ნანახს, ისე გადმოგვცემს, რომ კოლხები შავგვრემანის ფერისანი იყვენ და ხუჭუქი თმა ჰქონდათო,²⁵⁸) ხოლო ჰიპპოკრატე (470—376 წ.) გვარწმუნებს, ვითომც კოლხები მალაღის ტანისანიც ყოფილიყონ.²⁵⁹)

უმთავრესი ხელაბა კოლხებისა, როგორც სტრაბონის აწერილობიდან სჩანს, ვაჭრობა უნდა ყოფილიყო. ამას გარდა, მათ შორის ფრიად გავრცელებული ყოფილა წარმატება სელისა, რომლის ქსივაშიაც იგინი კარგათ დახელოვნებული ყოფილან, არა მარტო შინ მოსახმარად, არამედ გასასყიდადაც.²⁶⁰) ამ ხელობით კოლხები უძველესი დროიდან ყოფილან ცნობილი, რასაც მოწმობს ჰეროდოტე, რომელიც მოგვითხრობს, რომ კოლხები სელის-ქსოვაში ეგვიპტელებს არ ჩამოუარდებია-

სტრატეგიულს და არა სააღებმიცემო მიზნით. ამიტომ საფიქრებელია, რომ იგინი ადგილობრივ იწოდებდენ „სიხე-ზღუდეებად“ და არა ქალაქებად (. შუალ. II. Джаваховъ—Государственной строй др. Грузин... I, стр. 42—43) პიტიუსი; დიოკურია და ფაზისი, აგრეთვე რამოდენიმე სხვანიც (ივერიაში) ამ საზოგადო მდგომარეობიდან გამონაკლსა შეადგენდენ, რადგან სტრატეგიულთან ერთად იგინი სააღებმიცემო დანიშნულებასაც ასრულებდენ, რის გამო ჩვენც მათ ქალაქებად ვუწოდებთ.

256) Кн. XI, фл. 2, § 17.

257) ჰერატე (550 წ. ქრ. წინ)=Ганъ—Извѣстия... I, стр. 8.

258) Ган. Ис. cit. стр. 14.

259) Ibidem, стр. 24.

260) География, кн. XI, фл. 2, § 17.

ნო. 261) კარგათ სკოდნიათ კოლხებს შეფუტკრობა, სახომალდო და შინ-მოსახვარი ხეტყის დამზადება (მაშასადამე, ღურგურობა და ხურობაც), ციხე-სიმაგრეთა და ხიდებ-ს შენება. ნათსნობა, და ვერცხლის მადნებში მუშაობა, ოქრო-ვერცხლის გადადნობა და რკინეულობის კეთება 262)

იმ დროს, რომელსაც ჩვენ შევვებებით, კოლხიდის უზენაესი გამგეობა ჯერ მიტრიდატ-ევპატორის მოხელეებს ჰქონებოდათ ჩაბარებული (რომელთა რიცხვშიაც ყოფილა, სხვათა შორის, თვით სტრაბონის დედის მამის ძაც, მოაფერნი); შემდეგ კი—რომელ მმართველთა ხელში გადასულა. 263) მხოლოდ სვანებს („სოანი“, შერჩენიათ, როგორცა სჩანს, შინაურს მართვა-გამგეობაში დამოუკიდებლობა; სახელდობრ, მათი მართვ-გამგეობა ყოფილა საკუთარის მეფისა და „სამასთა საბჟოს“ ხელში. 264)

რაც შევებება კოლხების საოჯახო და სოციალურ წყობილებას, ზნეხასიათს, აღზრდას და ლაშქრობას წესს, საომარსა და სამუშაო იარაღებს, სახლის მორთულობასა და ტანისამოსს,—სტრაბონი, სამწუხაროდ, არაფერს არ გვეუბნება, თუმცა, როგორც კოლხიდის ყოფილი მმართველი, ნათესავს, შეეძლო ბევრი საინტერესო ცნობები გადმოეცა ჩვენთვის ყოვლისავე

261) Ганъ—Извѣстія... I, стр. 15.

262) Географія кн. XI, гл. 2, § 17; гл. 3, § 4; кн. I, гл. 2, § 39.

263) Кн. XI, гл. 2, § 18. რაც შეეხება თვით ადგილობრივს სამეფო უფლებას პირველ საუკუნეში და მასზე უწინ, ამის შესახებ არც სტრაბონსა და არც მის წინანდელ მწერლებს არავითარი ცნობა არ მოვპოვებთ. იმეტნებზე ბევრათ გვიანდელი ცნობა პრისკ პანიელიისა (მე-V საუკ. ბერძნის ისტორიკოსი იყო), რომელიც მოგვითხრობს ლაზიკის (=ძველი კოლხიდა) მეფეთა შესახებ, რომ იქ ზოგჯერ მამა და შვილი ერთსა და იმავე დროს მეფობდნენ, მეფე ატარებდა სპარსულ ტანისამოსს და თავის დამცველად, მიდიელთა ჩვეულებისამებრ, თან მუდამ ტაძრულნი (τολοχρησители) ახლდნო. И. Джаваховъ—Государственной строй др. Грузин. и др. Арменіи. т. I, стр. 29.

264) Ганъ, loc. cit. стр. 66.

ამის შესახებ. რომ ჩვენს მიზნობილვას კოტაოდენი სასრულად
მაინც მივსცეთ, საჭიროდ ვრაცბთ, ეს ნაკლი, რამდენათ ც
შესაძლოა, სხვა უძველეს მწერალთა ცნობებით შევავსიათ,
თუმცა წინდაწინვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ მწერლებსაც
მხოლოდ ზოგიერთ ზემოდასახელებულ საგანზე მოეპოება თ.ი.
თო-ორი ცნობა და არა ყველაზე. როგორც სჩანს, კოლ-
ხები საზაფხულო ტანისამოსს სელის-ქსოვილისაგან იკერავდენ,
ეგვიპტელების მსგავსად; 265) ხოლო მათს საჭურჭელს შეადგენდა:
ხის მუზარაღი, ხარის ტყავისაგან გაკეთებული მორჩილა ფა-
რი, მ-კლე შუბი და სატევარი (= „боевой нож“); 266)
ამნაირათვე იჭურვებოდენ ჰეროდოტის მოწმობით ის „მოსხის“
თემები და მაკრონები ანუ ქანები, რომელნიც I-ელ საუკუნე-
ში ქრ. წინ, როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, კოლხიდის ნაწილს
შეადგენდენ; 267) ამას გარდა, კერძოთ, ჰაკრუნები (=სანები
ანუ ქანები), როგორც ქს ნოფონტე მოწმობს (431—354 წ.
ქრ. წინ), ომის დროს ტანზე აცვამდენ ტყავის ტანსაცმელს,
რომელიც ბალნით იყო დაფარული (= „власяница“); 268)
კოლხების საომარ (და სანადირო) იარაღს შეადგენდა, აგრე-
თვე, გამომპყუეული სასროლი თოკი („арканъ“), რომლი-
თაც ომში მტერს იჭერდენ, ნადირობაში—ნადირს, ხოლო
შინაურობაში საბალახოთ გარეკილს ხარსა და ცხენს; 269) სვა-
ნების საომარ იარაღთა შორის, სტრაბონის მოწმობით ყუ-
რადლებას იქცევდა ისრები, რომელთაც სვანები რაღაც გან-
საკუთრებულის შხამით სწამლავდენ; ასე რომ ამ ისრებით
დაჭრილთა წყლულობა თავისი სუნით უბრალო ისრით დაქ-

265) Ганъ, Ioc. cit. стр. 138.
266) ჰეროდოტის მოწმობით=Ганъ, Ioc. cit. стр. 21.
267) Ibidem, стр. 21.—„სანებს (=санны“) წინეთ მაკრონება
ერქვაო“, ამბობს სტრაბონი=География—кн. XII, гл. 3, § 18. შეა-
დარეთ Ганъ, Ioc. cit. стр. 82.
268) Ганъ, Ioc. cit. стр. 35.
269) Ibidem, стр. 206.

რილებსაც კი აწუხებდა; 270) უეჭველია, მშვილდ-ისარი კოლხების დანარჩენ თემებსაც ექნებოდათ.

ის კოლხები, რომელნიც რიონის ქაობიან ნაპირებში ცხოვრობდნენ (დაახლოვებით ცხენის-წყლის შესართავს ქვემოთ შავ-ზღვამდე), ჰიპოკრატის მოწმობით (470—376 წ. ქრ. წინ), სახლებს იკეთებდნენ პირ-დაპირ წყალში (აღბათ ბოდებზე) ხისა და წნელისაგან; ხოლო, რადგან მათი არე-მარე მუდამ ქაობიანი იყო და წვიმითაც ხშირად ირწყვოდა, ქალაქსა და ბაზარში გასასვლელად, აგრეთვე თავისი ტყიანი ადგილების შემოაფლავლადაც რიონის-პირელ კოლხებს მთელი თავისი წხარე მრავალი არხებით (კანალებით) ჰქონდათ დაღარული, სადაც მიმოსვლა პატარა ნავებათ სწარმოებდა (ამ ნავებს კოლხები მთელ-ტანიანი ხისაგან აკეთებდნენ). რადგან ჰავა ამ ადგილებისა თითქმის მუდამ უცვლელი, ცხელი და ნოტიო იყო, რადგან სასმელი წყალიც არ ვარგოდა და, ხშირი ნილის გამო, მზის შუქიც იშვიათათ ახალისებდა არე-მარეს, აღნიშნულ ადგილებში მცხოვრები კოლხები სხეულითაც სწეულიები იყვნენ (სჭირდათ არა ბუნებრივი სიმსუქნე და სიყვითლე, როგორც სატკბურიანს ან წყალმანკიანს) და ზნე-ხასიათითაც მეტათ ზანტნი: ჰიპოკრატის მოწმობით, იგინი ერიდებოდნენ ყველაფერს, რასაც კი მათი დაქანცვა შეეძლო. 271) მართალია, ეს ცნობები მე-V-VI საუკუნეს შეეხება, მაგრამ, თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ ჰიპოკრატის მიერ დახატული სურათი კოლხი დასა და კოლხების ერთის ნაწილისა დღესაც კი ბევრის მხრით უახლოვდება რიონის-პირელ მეგრელების ცხოვრებას (ბოდებზე შედგმული ხის სახლები, წნელის „ფაცხა“, მალიარია და სხვ.), უეჭველია დავეთანხმები, რომ აღნიშნული ცნობები ბევრით აზარტით უნდა იყოს დაშორებული რიონისპირელ კოლხთა I-ლი საუკუნის ცხოვრებას. მაგრამ, რასაკვირველია, ეს კიდევ არ გვაძლევს უფლებას ჰიპოკრატის სურათი ყველა კოლხებს მოვახვიოთ,* რადგან ჰი-

270) Географія,—кн. XI, гл. 2, § 19.

271) Гань—Извѣстія... I, стр. 23—24.

პოკრატი მოგვითხრობს მხოლოდ იმ კოლხებზე, რომელთა
თვით რიონის ახლო ნაპირებზე ცხოვრობდნენ („живущие у
Фазиса“), დაახლოებით იმ ადგილამდე, საიდანაც რიონის
წყალი მდორეთ იწყებს დენას (ჩვენის ფიქრით ცხენისწყლის
შესართავამდე ანუ ორ-პირამდე), და არა საზოგადოდ ყველა
კოლხებზე. 272)

ძლიერ ცოტა ცნობას გვიტოვებს სტრაბონი კოლხების
სარწმუნოების შესახებაც; აპიტომ იძულებული ვართ, ეს ნაკ-
ლიც სხვა წყაროებიდან შევავსოთ. ნიმფოდორ სირაკუზელის
გადმოცემით, კოლხები ძველათ ყველაფერზე უფრო მეტათ
ცასა და დეღა-მიწას სცემდნენ თაყვანსა; 273) ხოლო ჰეროდოტის
მოწმობით, მათ ჩვეულებად ჰქონდათ წინა დაცკეთა ეგვიპტელებ-
ისა და ეთიოპების მსგავსად. 274) ძველათგანვე, როგორც აპო-
ლონი როდოსელი (250—200 წ. ქრ. წინ) და იგივე ნიმფო-
დორ სირაკუზელი მ-გვითხრობენ, კოლხებს შეთვისებული
ჰქონებიათ (ჩვენის ფიქრით სპარსეთის გავლენით) შემდეგი
ჩვეულებაც: მამაკაცების სხეულს იგინი არცა წვადნენ, არც

*) ვისაც სურს ძველი დროის კოლხების მეფეთა და დიდებულთა
სასახლეზე და ეზოს მორთულობაზე იქონიოს რაოდენათმე გაზვიადებული
წარმოდგენა, შეუძლია გაიკნოს აპოლონი როდოსელის (250—200 წ. ქრ.
წინ) პოეტური აღწერა კოლხიდის მეფის აიეტის კარ-მიდამოსი: მაღალი
კედლები, ფართე კარები, მშვენიერი სვეტები კედლების გარშემო, ქვის
კარნიზები, დამყარებულნი ბრინჯაოს ტრიგლიფებზე; მწვანითა და ვე-
ნახის ვაზებით შემკული კარი-ბჭე, ოთხი შადრევანი, მრავალი ოთახები
და სხვანი,—აი რა ნაწილებისაგან შესდგებოდა, როდოსელის სიტყვით,
აიეტის სასახლე და კარ-მიდამო (Ганъ—Извѣстия... I, стр. 49). მაგ-
რამ ძნელი დასაჯერებელია ამ გარდამოცემის უმეტესი ნაწილი თვით
როდოსელის ფანტაზიის ნაყოფი არ იყოს.

272) როგორც ხჩანს, ჰიპოკრატი იცნობს რიონის მხოლოდ ამ მდო-
რე ნაწილს, რადგანაც იგი ამბობს: „Рѣка Фазисъ изъ всѣхъ рѣкъ
имѣетъ самое медленное теченіе и болѣе стоячую воду“. (=Ганъ—
Извѣстия... I, стр. 24).

273) Ганъ, loc. cit. стр. 208.

274) Ibidem, стр. 15.

მარხავედენ, არამედ ახვეედენ ახლად-დაკლულის ხარის ტყეში და შორს ტყეში ხეზე ჰკადებდენ.275) უკანასკნელი გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ კოლხეებში ზოროასტრის სარწმუნოებასაც უნდა ჰქონებოდა ადგილი.276) და ასრულ, თვით სტრაბონისგანვე ვტყობილობთ, რომ კოლხებს სამლოცველო და მსხვერპლის შესაწირი ტაძრებაც ჰქონებიათ. სახელდობრ იგი აჰბობს: მესხების ქვეყანაში, რომლის ერთი ნაწილი კოლხებსაც ეკუთვნის, სდგას ტაძარი (ლევკოთეისა), სადაც ვერძს მსხვერპლად არ სწირავენო; იქვეა ქადაგიც (= „оракуль“), რომელიც უწინ მდიდარი იყო, მაგრამ ჩვენს დროს უცხოეთის მეფეებმა გაძარცვესო.277)

ამგვართ: ცისა და დედა-მიწის თაყვანისცემა, წინა-დაცვეთა, მიცვალებულ მამა-კაცთა დაუმარხაობა (= ზოროასტრის სარწმუნოების ელემენტი), ტაძრები, მსხვერპლნი, მსხვერპლის-მწირველნი და ქადაგები, — აი რა ელემენტებისაგან შესდგებოდა კოლხების სარწმუნოება პირველი საუკუნის დამლევს ქრ. წინ.

ბ) იზიარია:

ა) **ალაზნები.** ჩდილოეთით ივერიას საზღვრავდა — კავკასიონის მთაგრეხილი, სურამის მთიდან ალაზნის სათავემდე;278) აღმოსავლეთით — მდ. ალაზანი (Alazo), რომელიც გაჰყოფდა ივერიას ალბანიისაგან;279) სამსრეთით: ჯერ მდ. მტკვარი ალაზნის შესართავიდან — ქციის ანუ ხრამის ჩასართავამდე, შემდეგ — მდ. ქცია და მისი შტოები დებედა და ჰერდუჯი (რომელნიც

275) Ibidem, стр. 49 и 208.

276) „Ма.овъ не хоронягъ, но отдають на съѣдѣніе птицамъ“, ამბობს სტრაბონი სპარსელების შესახებ. Географія—кн. XV, гл. 3, § 20 (=стр. 751).

277) Географія—кн. XI, гл. 2, §§ 17 и 18.

278) Ibidem, кн. XI, гл. 2, § 15; гл. 3, § 2.

279) პლინიუსით=Ганъ—Извѣстія... 1, стр. 107; შეადარეთ Географія Страбона—кн. XI, 4, 1.

გაპყობდნენ მაშინდელს ქართლს ეგრეთ წოდებულის „სამხრეთისა“ და ტაშირისაგან), დასასრულ — „აბოცისა“ და მესხეთის მთანი, რომელნიც წარმოადგენენ წყალ-გამყოფ ხაზს მტკვრისა და არაქსის ბასეინებისას; 280) ხოლო დასავლეთით ივერიას თავს დასცქეროდა ლიხის ანუ სურამს მთა, შემდეგ მთები სამცხისა და შავშეთისა, ქოროხის შუა წელი და, უკანასკნელ, მთა გამყოფი კლარჯეთისა და ტაოსკარისა იმ ადგილამდე, სადაც იგი (მთა) პარხალის მთას უერთდება; *) ერთი სიტყვით, მაშინდელს ივერიას შეადგენდა: ნაწილი ეხლანდელის კახეთისა ალაზნის დასავლეთით, შიდა ქართლი, ჯავახეთი, სამცხე, შავშეთი, ერუშეთი, არტანი, ფოსო, კოლა და ტაოსკარი. 281)

ბბ) მთება. მდინარეება და გზება. ივერიის მთებ შორის ყველაზე უშესანიშნავესი იყო კავკასიონის მთაგრეხილი, რომელიც შეადგენდა ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივს კედელსა და სიმაგრეს ჩრდილოეთის მხრით; ამ მთებს იქით ცხოვრობდნენ სარმატები და სხვა ველურა ხალხები; 282) ამ მთის უმთავრესი ყელი (დღევანდელა დარიალის ხეობა) ივერიელებს ციხითა და მტკიცე კარებით ჰქონდათ გამაგრებული, რათა ჩრდილოეთის ველურ ხალხებს თავისუფლათ არ შესძლებოდათ ამ ხეობით შემოსევა. 283) შემდეგი მთა იყო მთა სურამი-

280) შეადარეთ ზემოთ სხოლიო 177 და აგრეთვე წერილი მე-II, სხოლიო მე-82

*) ასე გვესმის ჩვენ სტრაბონის უენიშვნა, რომ ივერიის ჭალაქი იდესსა (=იდა) კოლხიდის საზღვრის ახლო მდებარეობდაო (ნახ. სხოლიო 240), ხოლო სასამხეთის ჩრდილო საზღვარი პარიადრის (პარხალის) მთებამდე აღწევდაო (სხოლიო მე-178).

281) ადგილობრივ გეოგრაფიული სახელები ვახუშტის გეოგრაფიიდან გვაქვს ამოღებული. ხოლო ვსარგებლობთ ორი ისტორიული რუკით: ერთი შედგენილია დიმიტრი ბაქრაძის მიერ ქართული წყაროების მიხედვით რუსულათ: „Историч. карта Кавказа“, ხოლო მეორე ჩართული აქვს ვახუშტის „გეოგრაფიასა“ და „ისტორიას“.

282) Географія Страбона—кн. XI, гл. 2, § 15; гл. 3, § 2.

283) Географія кн. XI, гл. 3, § 5; შეად. პლინიუსის მოწმობა—Гавъ—Извѣстія... I, стр. 107.

სა ანუ ლიხისა, რომელსაც სტრაბონი საკუთარს სახელით
 არ იხსენიებს, მაგრამ ახასიათებს მათ, როგორც ივერიისა და
 კოლხიდის მდინარეთა წყალ-გამყოფ მთებს;²⁸⁴) უკანასკნელ,
 ივერიის მთებს ეკუთვნოდა აგრეთვე ის მთები, რომელსაც
 პლუტარხი „მასხეპის“ ანუ მესხების მთას ეძახი²⁸⁵) და რო-
 მელიც გაჰყოფს ერთმანეთისაგან მტკვრისა, არაქსისა და ქო-
 როხის სათავეებს.*)

მდინარეთა შორის უპირველესი იყო კიროსი ანუ კუჩი
 (= „მტკვარი“), რომელიც გამოჰუინარებს სასომხეთის საზ-
 ლვარზე მდებარე მთებიდან, ჩსწრაფლ გამოდის ქართლის ვა-
 კეებში, იერთებს კავკასონის მუებიდან გამომდინარე წყლებს,
 რომელთა შორის, სტრაბონს მოხსენებული აქვს არაგვი (შეც-
 დომით „არაქსი“ სწერია) და ალაზანი (= „Алазаний“), გაივ-
 ლის ალაზიანისა და სასომხეთს შუა და ერთვის კასპის ზღვას.²⁸⁶)

იმ დროს, რომელსაც სტრაბონის მოთხრობა შეეხება,
 ივერიას ოთხი უმთავრესი შესავალი ჰქონდა: ერთი — ზემოთ
 დასახელებული რიონ-ყვირილის ხეობით კოლხიდიდან; მეო-
 რე — არაგვის ხეობით დარიალიდან, რომელიც ივერიელებს
 აახლოვებდა ჩრდილოეთის ხაოხებთან და რომელსაც შეად-
 გენდა ოთხი დღის სავალი საცალფეხო ბილიკი; მესამე — სა-
 სომხეთიდან, ჯერ მტკვრისა და მერე მტკვარ-არაგვის ხეობით
 (ალბათ ქცია-დებედის შესართავს ზემოთ); ხოლო მეოთხე —
 ალაზანიიდან, თავდაპირველათ რომელიღაც კლდის ბილიკით და
 შემდეგ ალაზნის ქაობებით;²⁸⁷) არ ვიცით კი, რომელი ქაო-
 ბი იგულისხმება; შესაძლოა ეს ქაობები იქ ყოფილიყოს, სა-
 დაც ვახუშტის გეოგრაფიით ცგრეთ წოდებული მოსაბრუნის
 (ფიფინეთის ანუ ქარის წყლის შესართავის მახლობლათ) და

284) Географія—кн. XI, гл. 3, § 4.

285) Ганъ loc. cit. стр. 123—124.

*) ქოროხის სათავეს ჩვენ ვღებულობთ ვახუშტის თანახმად („საქ.
 გეოგრაფია“ გვ. 236).

286) Географія—кн. XI, гл. 3, § 2.

287) Ibidem—гл. 3, § 5.

სადაც „არს აღაზანი ყურედ და ყურედ და მომდინარე მომ-
რკვალით, და დაუტევებს შიგნით ადგილსა დიდსა ვითარცა
კარით შესაკალსა, და მორტყმული არს წყურითა“. 288) რო-
გორც ვხედავთ, ივერია ყოფილა მთელი კავკასიის ცენტრი,
რომელთანაც ყველა მეზობელი ქვეყნები იმ დროის შესაფერი
რადიუსებით ყოფილან შეერთებულნი და რომელსაც ვერც
ერთი მათგანი ვერ ასცდებოდა თავიანთ საურთიერთო დამო-
კიდებულებაში.

გვ) ბუნებას სიმდიდრე. ივერიის შესახებ სტრაბონი მხო-
ლოდ საზოგადოთ შენიშნავს, რომ იგი მდიდარი ქვეყანა არის
და მჭიდროთ დასახლებული ხალხისათვის შესაფერისია; მისი
ვაკეები უხვათ ირწყება მდინარეებით, ხოლო კავკასიონის
მთის სამხრეთი ფერდობები ნაყოფიერს ადგილევს წარმოადგე-
ნენო. 289)

დდ) ქალაქება, სოფლები და ციხე-სამაგრეება. ივერიის
უდიდესი ნაწილი ქალაქებითა და სოფლებით*) იყო დაფე-
ნილი; აქ კაცი ხშირათ შეხვედებოდა კრამიტით დახურულსა
და ხუროთმოძღვრების მოთხოვნილებათა თანახმათ აშენებულს
სახელებს, ბაზრებსა და სხვა და სხვა გვარს საზოგადო შენო-
ბებს. 290) ქალაქებ შორის ყველაზე უფრო შესანიშნავი და

288) ვახუშტი—გეოგრაფია, გვ. 149.

289) География—кн. XI, гл. 3, § 2.

*) ქართული სიტყვა «სოფელი» ძველათ (მე-VIII საუკუნემდე) არ
ინმარებოდა იმ აზრით, რომლითაც დღეს ვხმარობთ (=деревня); ამის
ნაცვლათ ქართველები ხმარობდენ სიტყვას „ღაბა“, რომელიც ნიშნავს შე-
მუშავებულს ადგილს, წინააღმდეგ დაუმუშავებელი, მწირი მიწისა, რომ-
ელსაც „უ-ღაბ-ნო“ ეწოდება. ძველ ქართულ სოფლებზე იხ. И. Джава-
ховъ—Государств. строй... стр. 46—49. 39.

290) Ibidem гл. 3, § 1. ასე აგვიწერს სტრაბონი ივერიის კულტუ-
რულ ცხოვრებას. ვინც ამ ადგილს პირდაპირ მიიღებს, უქვევლია იფიქ-
რებს, რომ ივერია იმ დროს სავაქრო-სამოქალაქო პუნქტებით ყოფილა
დაფენილი („ბაზრები“, „საზოგადო შენობები“, არქიტექტურულათ აგე-
ბული სახლები). მაგრამ, საყურადღებოა, რომ იგივე სტრაბონი, როცა
ივერიელთა შორის საზოგადოებრივ კლასებზე ლაპარაკობს (ნახ. ქვემოთ

უკეთ გამაგრებული იყო: იდეისა (=იდა), რომელიც სტრაბონი
 რეობდა ქოროზის პირად, კოლხიდის საზღვრის მახლობლათ,
 და რომელსაც სტრაბონი კადევ „ფრიქსის ქალაქსაც“ უწოდებ-
 დებს;²⁹¹) ჰარმოზიკა (=არმაზი) და სევსამორა (=წინაურა),
 რომელთაგან პირველი მდებარეობდა მტკვრის მარჯვენა ნაპი-
 რას, ხოლო მეორე—არაგვის მარცხენა ნაპირას იმ ადგილის
 მახლობლათ, სადაც ეს ორი მდინარე თავს იყრის; ორივე ქა-
 ლაქი კლდეებში იყო გამაგრებული და ერთმანეთს 16 სტა-
 დიონით (თ-თქმის 4 ვერსით) შორავდა.²⁹²)

ივერიის ციხე-სიმაგრეთაგან სტრაბონი ასახელებს მხო-
 ლოდ ერთს, სახელდობრ იმას, რომელიც დარიალის ხეობას
 სდარაჯობდა.²⁹³) ამ სიმაგრეს აგვიწერს პლინიუსი (29—79 ქრ.
 შემდეგ) შემდეგი სიტყვებით: „კავკასიის ქიშკარი, რომელსაც
 შეცდომით ბევრი კასპის ქიშკარს უწოდებენ, გასაოცარი
 ქმნილებაა ბუნებისა; იგი წარმოდგარია მთების ჯაჭვის უეცარ-
 რი გაწყვეტისაგან. თვითონ ქიშკარი რკინა-შემოვლებულის
 ძელებითაა მოჭლულული, ქვეშ ჰყრალი (?) მდნარე ჩაუდის.
 ხოლო ერთ-ერთს კლდეზე სამხრეთის მხრივ, სდგას პატარა

შენიშვნა--296), ვაჭრებზე ერთს სიტყვასაც არ ამბობს; უეჭველია, ეს
 ჯგუფი იმ დროს ძლიერ ცოცხა ყოფილა ქართველთა შორის, თორემ, რა
 თქმა უნდა, სადაც „მეფის მონები“ მოიხსენა, სტრაბონი იქ ვაჭრებსაც
 მოუხსენებელს არ დასტოვებდა. ეს კი იმის მომსწავებელია, რომ აღებ-
 მიცემობა იმ დროს ივერიაში ბევრათ ვერაფრათ ყოფილა განვითარებუ-
 ლი; მაშასადამე, საფიქრებელია, რომ სიტყვა „ქალაქები“ ჩვენი ქვეყნის
 შესახებ სტრაბონის გეოგრაფიაში უმეტეს ნაწილათ ზღუდეშემოვლებულ
 დიდ სოფლებს უნდა ნიშნავდეს და არა საალემიციმო ცენტრებს; ასეთი
 ცენტრები, ე. ი. ნამდვილი ქალაქები უნდა ყოფილიყო, ჩვენი ფიქრით,
 ქვემოთ დასახელებული სამი ქალაქი (არმოზიკა, სევსამორა და იდესა)
 და ვგონებთ, უმთავრესათ ეს სამი ქალაქი უნდა ჰქონდეს სახეში სტრა-
 ბონს, როცა ბაზრებსა და საზოგადო შენობებზე მოგვითხრობს და არა
 საერთოთ ყველა მის მიერ „ქალაქებად წოდებული პუნქტები“.

291) Ibidem რ. 2, § 18.

292) Ibidem რ. 3, § 5.

293) Ibidem § 5.

ციხე კუშანთა, რომელიც იმ მიზნითაა აშენებული, რათა ხელი შეუშალოს ურიცხვ ხალხთა შემოსევას. ამ გვართ აქ, ივერიელთა ქალაქის ჰარმისტის (=არმაზის) თითქმის პირისპირ („почти насупротив“), ქვეყნის ერთი ნაწილი ჭიშკართაა გაყოფილი მეორისაგანა.“²⁹⁴)

კე) მცხოვრებლები. ბინადრობის მიხედვით, ივერიელები განიყოფებოდნენ — ბარელებად და მთიელებად. ბარის ივერიელები უფრო მშვიდრიანის ცხოვრების მიმდევარნი და მიწის მუშაკნი იყვნენ და შინაური ცხოვრება და ზნე-ჩვეულებანი სომხებისა და მიდიელების მსგავსათ ჰქონდათ მოწყობილი. მთის ივერიელები სკვითებისა და სარმატების მგზობლად ცხოვრობდნენ, ეჭირათ კავკასის ფერდოები, და შინაურობაშიაც სკვითებისა და სარმატების გემოვნებაზე იყვნენ მოწყობილი, თუმცა მიწის მუშაობას არც ისინი გაუბრუნდნენ; მაგრამ თავის თანამოძმე ბარელებზე უფრო მეორენი იყვნენ და, თუ საიდანმე მშვიდრიანობა დაირღვეოდა, დიდ ძალი ჯარის გამოყვანა

294) Гань—Известія... I, стр. 107.—როგორც ამ აწერილობიდან ხიანს, თვით ისეთი უსაჭიროესი სიმაგრეც კი, როგორც ივერიელებისათვის დარიალის ხეობა იყო, ხისა და რკინის მასალით ყოფილა გამაგრებული; ის რამოდენათმე გვაგონებს ქსენოფონტის მიერ აწერილს ქაროველისავე ტომის თემებს დრილე სა და მოსინეებს (ქანების მახლობლათ), რომელთაც როგორც კერძო სახლები, ისე კოშკები და ციხის კედლები ხისაგან ჰქონდათ აგებული; ჩვეულებრივ, სიმაგრეების გარშემო შემოავლებდნენ დრწა და ფართე თხრილს, რომლის ბეგობზედაც მაგრათ ჩაასობდნენ ხის სარებს; ასე კეთდებოდა ძველის-ძველათ ციხე ანუ ზღუდე. მაგრამ, როგორც სტრაბონის აწერილობიდან ხიანს, მის დროს ივერიელებს უკვე ქვისა და კრამიტ-აგურის ხმაურბაც უსწავლიათ; ცხადია, მაშასადამე, რომ ამ დროს ივერიაში ქვითკირის ციხეებიც ბლომათ იქნებოდა. (შ.ად. II. Джаваховъ—loc. cit., стр. 48—49).—როგორც ქართლის-მოქცევის თქმულებიდან ხიანს (არტაგ-არიკის შესახებ—„სამი ისტ. ხრ.“ გვ. 7), ქალაქებში გარეგანის ზღუდის გარდა ქართველებს „შიდაციხის“ (=вышгородъ) აშენებაც სცოდნიათ.—ციხეებში, დიონ კასიუსის მოწმობით, ივერიელებს, ჩვეულებრივ, ჰყავდათ ციხის-მცველი ჯარი ანუ მეცხოვრენი, რომელთ უფროსსაც ანუ კომენდანტს ქართული წყაროები ციხის-თავს უწოდებს (II. Джаваховъ—ibid. стр. 45—46).

შეიძლოა როგორც თვის შორიდან, ისე სკვირებისა და საკმატებისა (295)

სოციალური წყობილების მხრივ, ივერიელები ოთხ ჯგუფად იყვენ დაყოფილი: ზარველ ჯგუფს შეადგენდნ ისინი, რომელთაგანაც მეფესა და მთავარ-სარდალს (იგივე იყო მსაჯულთუხუცესიც) ირჩევდნ; მეორეს—სამღვდელთა: შესამეს—მეომარ-მიწის-მუშაკნი და მეათესეს—„უბრალო ხალხი“ ანუ „მეფის მონება“. 295a) თვითოეული ჯგუფი, თავის მხრივ, დაყოფილი იყო გვარებად (=„родъ“), რომელსაც ძველად ჩვენში ეწოდებოდა „სახლი“. ამ სახლს ანუ გვარს პირველ საუკუნეში, როგორც სტრაბონის მოწმობიდან სჩანს, ჰქონდა საქრთო განუყოფელი ქმნება, ე. ი. იმ დროს ქართველთა შორის კერძო საკუთრება არ არსებობდა, არამედ იყო საკუთრება საქრთო გვარგუნუდი. ყოველი გვარის ანუ სახლის წევრებს ადგილორივ ეწოდებოდათ სახლის-შვილები ან სახლი-კაცება, რომელთა შორისაც ყველაზე უხუცესი ითვლებოდა გვარის-უფროსად

295) Географія—кн. XI, гл. 3, § 3.—ბარელებად და მთიულელებად ჰყოფს სტრაბონი ივერიელებს მათი ბინადრობის ანუ ადგილ-საცხოვრებლის მხრივ, აგრეთვე ზნე-ხასიათისა და ჩვეულებათა მიხედვით.—კერძოდ, აღმინისკრატიულ-გეოგრაფიული მხრით, როგორც დღეს რამოდენათმე უკვე გამოკვლეულია, ძველათ საქართველო შემდეგ ნაწილებათ ანუ ერთეულებად ყოფილა დაყოფილი: ა) სახლი=კარი—უღრიდა ზოგჯერ მთელ სოფელს (აქ დან დარჩნილია საკუთარი სახელები: კობიანთ-კარი, ბარნაბიანთ-კარი, წინამძღვარიანთ-კარი და სხვ.), ზოგჯერ კი ერთს სოფელში რამოდენიმე კარი ანუ სახლი იყო; ბ) დაბა—ძველათ სოფელს ერქვა, მაშასადამე ესეც=სახლი ანუ კარი; გ) ცახე-ზღუდე ანუ „ქალაქი“; ე) ხევი და ქვეყანა=მთელი პროვინცია (შეად. Джаваховъ, loc. cit. стр. 31—49).

295a) Географія—кн. XI, гл. 3, § 6. მაგრამ ამ მუხლის შესწავლის დროს ჩვენ ვემყარებით ჯარა მიწენკოს თარგმანს, არამედ ბ-ნ ივ. ჯავახიშვილისას (იხ. მისი Госуд. строй древн. Грузин и др. Армѣн. I, стр. 8). ქვემოთაც ჩვენ ყველგან ეს თარგმანი გვექნება სახეში და აღნიშნული საგნის სისტემატიურ მიმოხილვასაც ბ-ნ ი. ჯავახიშვილის ისტორიულ-ფილოლოგიურს შენიშვნებზე დავამყარებთ, რასაც თავთავის ადგილას აღენიშნავთ შესაფერის სხვალით.

ანუ, როგორც მას ადგილო რივი წყაროები უწოდებენ, მისი
 სახლისად. ამ მამასახლისის ხელში იყო „მართვა და განკარგუ-
 ლება“ (= „управление и распоряжение“) მთელი საგვარეუ-
 ლო ქონებისა, ე. ი., სხვანაირათ რომ ვთქვათ, არა მარტო
 ქონება, არამედ მისი მოხმარა-გამოყენება და ექსპლუატაცია კი
 საერთო-გვარგავნული იყო. ამნაირათ, სახლი ანუ გვარი წარმოა-
 დგენდა ძირითადს ერთეულს და საფუძველს მაშინდელი ქართვე-
 ლი ხალხის სოციალური წყ-ბილებისას; უფლება და გამგეობა
 ეკუთვნოდა უუხუცეს წევრს მთელი საგვარეულოსას ანუ მა-
 მასახლისს. (2966) რადგან ქონება და მისი მართვა-გამგეობაც გვა-
 როვნული იყო, — რაც მომასწავებელი იმისი, რომ წარმოე-
 ბის წესიც საერთო-გვარგავნული (= „общинно-родовой“) (1)
 უნდა ყოფილიყო, — მაშინდელი ქართველი საზოგადოება გვარ-
 ზე უფრო პატარა სოციალურს ერთეულს არ იცნობდა, ე. ი.,
 მდაბიურათ რომ ვთქვათ, გვარი არ იყო დაყოფილი ოჯახებად
 ამ სიტყვის დღევანდელის სოციალურ-ქონებრივის მნიშვნე-
 ლობით; როგორც ფიზიოლოგიურ-ბიოლოგიური კავშირი, რა
 თქმა უნდა, ოჯახი მაშინაც არსებობდა, მაგრამ იურიდიულათ
 და ქონებრივათ კი ოჯახი არ შეადგენდა განსაკუთრებულს
 სოციალურს ერთეულს, არამედ შედიოდა გვარში ანუ სახლში,
 როგორც მისი კოლლექტიური წევრი ანუ შემადგენელი ნა-
 წილი. ცხადია, მაშასადამე, თუ რა ცნების აღმნიშვნელი უნ-
 და ყოფილიყო იმ დროს სიტყვა „სახლი“; იგი აღნიშნავდა
 არა ოჯახს, როგორც ეს დღესაა, ამ სიტყვის დღევანდელის
 მნიშვნელობით, არამედ ბიოლოგიურ ოჯახთაგან შემდგარს,
 საერთო ქონებითა და წარმოების წესით შეკავშირებულს,
 უუმცირესს სოციალურს ერთეულს, ეკონომიურ-იურიდიულ
 უჯრედს, რომელზედაც უმთავრესათ დაყარებული იყო მთე-
 ლი მაშინდელი სოციალ-პოლიტიკური სტრუქტურა და ზნე-
 ობრივ-გონებრივი ფიზიონომია ქართველის ერისა. ცხადია,
 მაშასადამე, ისიც, რომ ასეთი სახლის ანუ გვარის წევრთათვის

სრულებით სავალდებულო არ უნდა ყოფილიყო უსაბუთოდ ერთს ქერს ქვეშ ეცხოვრა; სადაც ეს გვარის სიმრავლისაგამო მოსახერხებელი არ იყო, იქ სახლის-კაცებს ან მისს („სახლის“) შემადგენელს ბიოლოგიურ ოჯახებს შეეძლოთ ბინები ცალ-ცალკეც ჰქონებოდათ, ე. ი. შეედგინათ საერთო მოსახლკარობა ანუ დასახლებული პუნქტი, რომელსაც ყველა მისი საგვარეულო მიწა-წყლით ძველათ, აგრეთვე, ეწოდებოდა ს:სდი ანუ კარი, შემდეგში დაერქვა დაბა, ხოლო უკანასკნელ ეწოდა სოფელი. 297) როცა რომელიმე გვარი თავის მოსახლკარობას ანუ საცხოვრებელ პუნქტს ციხე-გალავანს ანუ ზღუდეს შემოავლებდა, ამას ეწოდებოდა „ქალაქი“ ანუ იგივე ზღუდე გინა (ცხე. 298) მაგრამ უმჯობესი იქნება, სიტყვა „ქალაქი“ ისეთს მოზღუდულს დასახლებულ პუნქტს ვუწოდოთ, სადაც განვითარებულ პოლიტიკურ ცხოვრებასთან ვაქრობა და ხელოვნობაც (= „ремесла“) იყო შეერთებული. 299) როგორც სახლ-კარ-დაბას ანუ სოფელს, ისე ციხე-ქალაქებს ჰყავდათ საგვარეულო უფროსი ანუ მამასახლისი, რომლის ადგილსაც ყოველთვის იჭერდა უუბუცესი წევრი სასოფლო ანუ საქალაქო გვარისა, რისგამოც თვითონ მამასახლისიც იწოდებოდა სოფლის ანუ ქალაქის მამახსდისად. 300) ქალაქებითა და სოფელ-დაბებით ანუ სახლ-კარებით დაფენილს ცოტათ თუ ბევ-

297) Ibidem სტ. 13. 32—33. 46—47, 39.

298) Ibidem სტ. 43.

299) სიტყვა «ქალაქი» შემოსულია ჩვენში სირიიდან, სომხური ენის საშუალებით, და მაჩვენებელია იმისი, თუ საიდან შემოსულა ჩვენში და სომხეთში თავდაპირველათ სავაჭრო-სამრეწველო კულტურა (Ibid, სტ. 44); გამარჯვება ამ უცხო სიტყვისა ადგილობრივს ციხე-ზღუდეზე მომასწავებელია იმისი, რომ უკანასკნელნი ვერ ყოფილან სავსებით შემცველ-გამომხატველნი იმ ადმინისტრაციულ და სავაჭრო-სამრეწველო მხარისა, რომელიც ასურასტანულ ქალაქების აუცილებელ თვისებას შეადგენდა იმ დროს, როდესაც სომხებსა და ქართველებს აღნიშნული სიტყვა უსესხნიათ, ან უკეთ რომ ვთქვათ, როდესაც ჩვენში ასურასტანიდან საქალაქო კულტურა შემოსულა.

300) Ibidem, სტ. 15. 45.

რათ ვრცელ¹ ტერიტორიას, რომელსაც საერთო ადმინისტრაციული ცენტრი ჰქონდა, ეწოდებოდა ჩვეულებრივ „ქვეყანა“, თუმცა ძველათ როგორცა სჩანს, მეორე ადმინისტრაციული დაყ-ფა უფრო ყოფილა გავრცელებული, ტოპოგრაფიული პირობების თანახმად, სახელდობრ „ხევი“: ყოველი ხეობა მისი სოფლებითა და ციხე-ქალაქებით ადმინისტრაციულ ერთეულად იყო მიღებული, ჰქონდა ცენტრალური მმართველობა და იწოდებოდა ხევად. ძველ ქართულ მწერლობაში ეს სიტყვა ზოგჯერ იქაც კია ნახმარა, სადაც „ქვეყანა“ უნდა იხმარებოდეს, ე. ი. თვისას მნიშვნელოვით იგი ჰუარავს ამ უკანასკნელი სიტყვის შინაარსსაც. 301) როგორც სახლ-კარ-დაბას ანუ სოფელს და ქალაქს ჰყავდა თავისი მამასახლისი, აგრეთვე ხევისაც ჰყავდა თავისი უფროსი ანუ ხევის-ბერი გნა ხევის-მამასახლისი, რომელსაც თვითონ ხალხი ნიშნავდა ანუ ირჩევდა. 302) დასასრულ, მთელი ივერიის პოლიტიკურ ცენტრად ითვლებოდა ქალაქი არმაზ-ციხე, რომელიც შეადგენდა სამეფო გვარის საკუთარებას, და მისი მამასახლისი იმავე დროს ითვლებოდა მთელი ივერიის „მეფე-მამასახლისად“.

ამგვარათ, ჩვენ დავიწყეთ ივერიის სოციალური წყობლების საფუძვლიდან (=გვარიდან) და აველით მისი პოლიტიკური ცხოვრებას კენწეროდ. შეაწინააღმდეგებია, რომ სტრაბონის დროს ეს კენწეროც—ცენტრალური უზენაესი უფლება—ინაირავე ყოფილა მოწყობილი ივერიაში, როგორც გვარის უფროსობა ანუ სოფელ დაბის მამასახლისობა. სახელდობრ, საქართველოს მეფე-მამასახლისად ინიშნებოდა უუხუ-

301) Ibidem სტ. 33—37.

302) Ibidem სტ. 12, 14. ამ შემთხვევაში ჩვენ არ ვეთანხმებით ბ-ნ ი. ჯავახიშვილს და ვფიქრობთ, რომ ხევის მამასახლისის უფლებების სახელი უნდა ყოფილიყო არა „ხევის-თავი“, არამედ ხევის-ბერი (=ბერი=მოხუცი=უხუცი); ხოლო ხევის-თავი, როგორც ქვემოთა ვიტყვი, ხევის-სარდალს უნდა რქმეოდა, სწორედ ისე როგორც გერმანიაში თავიცა ძველად სათემო სარდლის წოდება უნდა ყოფილიყო, მსგავსად იმ მთავარ-სარდლისა, რომელიც, სტრაბონის მოწმობით, ივერიის მეფე-მამასახლისის უდგა გვერდში.

ცესი წევრი სამეფო საგვარეულოსი (პირველი სოციალური
ჯგუფი³⁰³) და უახლოესი ნათესავი გარდაცვალებულის მეფე-მამასახლისისა.³⁰³)

მეფის ან უკეთ მეფე-მამასახლისის უფლება შეზღუდული იყო ორი მხრით: ერთი მხრით მას ზღუდავდა მთავარ-მსაჯული, რომელიც იმავე სამეფო საგვარეულოდან იჩეოდა და ომბინობის დროს მთავარ-სარდლობასაც ასრულებდა; მაშა ადამე მეფეს არ ეკუთვნოდა არც უზენაესი სამხედრო და არც უზენაესი სამსაჯულო უფლება. მეორე მხრით მეფე შეზღუდული იყო სამღვდელოებისაგანაც, რადგან, როგორც სტრაბონი მოწმობს, ამ განსაკუთრებულს სოციალურ ჯგუფს (მეორე ჯგუფია), თავისი საკუთარი სამღვთის-მ ახურო მოვალეობის გარდა, საერთაშორისო მშვიდობიანობაზე მზრუნველობაც ჰქონებია მინდობილი, ან როგორც ბ-ნი ჯავახიშვილი განმატებს, სამღვდელოების ხელში ყოფილა განხილვა და გადაწყვეტა საერთაშორისო დავისა და შეჯახებისა მეზობელ სახელმწიფოებთან.³⁰⁴) დარჩა, მაშა ადამე, სამეფო ქონების მართვა-გამგეობა ანუ ფინანსიური მხარე, რომელიც, უეჭველია მეფე-მამასახლისის ხელში იქნებოდა. ამრიგათ, ივერიის მეფე-მამასახლისიც იმგვარათვე გამგე-მმართველი ყოფილა სამეფო გვარის ქონებისა, როგორც გვარში გვარის-უფროსი იყო. აქაც პარალელი გასაოცარ სიაშკარავემდე აღწევს. ამიტომ სამართლიანათ შენიშვავს ბ-ნი ი. ჯავახიშვილი, რომ „გვარი და გვაროვნობითი წყობილობა უნდა ჩაითვალოს არა მარტო სოციალური ცხოვრების საფუძვლად, არამედ სამეფო უფლების საფუძვლადაც საქართველოში“.³⁰⁵)

ორ პირველ სოციალურ ჯგუფზე რაცა ვთქვით, ისიც საკმაოა. დაგვრჩა განსახილველი მე-3 და მე-4 ჯგუფის სოციალური ფიზიონომია.

³⁰³) Ibidem სტ. 8—9.

³⁰⁴) Ibidem სტ. 8. 16—17.

³⁰⁵) Ibidem სტ. 9.

„მესამე ჯგუფსაო, — ამბობს სტრაბონი, — შეადგენენ ნი, რომელნიც ომსა და მიწისმუშაობას მსდევნენ“ (და არა „ВОЙНЫ И ЗЕМЛЕДЕЛЬЦЫ“-ო, როგორც ეს რუსული თარგმანის ავტორებს აქვთ გადმოდებული), ხოლო „მესამეს — უბრალო ხალხი („Λαοί“) ანუ მეფის მონები, რომელნიც მეფეს ემსახურებიან ყველაფრით, რაც საჭიროა ცხოვრებისათვის“.³⁰⁶) ამგვარათ, როგორც ვხედავთ, პირველი საუკუნის დამლევს ქრ წინ, ანუ ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყისში, წოდებრივი უთანასწორობა ქართველთა შორის მხოლოდ ახალი დაწყებული ყოფილა; კერძოთ, მონობა არ წარმოადგენდა კიდევ საზოგადო მოვლენას, რადგან მონები, სტრაბონის სიტყვით, არა ჰყოლიათ არც მეომარ-მიწის-მუშაკებს და არც სამღვდელოებს, არამედ იგინი ყოფილან მხოლოდ სამეფო გვარის საკუთრება; მაშასადამე, როგორც თვით მეფის გვარი, ისე მისი მონებიც რიცხვით ბევრი არ უნდა ყოფილიყვენ. რიცხმცირე უნდა ყოფილიყვენ, აგრეთვე, სამღვდლო გვარებიც ანუ მღვდელის წოდება; დარჩა, მაშასადამე, მესამე ჯგუფი ანუ ქართველი ერის უუდიდესი ნაწილი, რომელსაც ეკუთვნოდნენ მეომარ-მიწის-მუშები. მაგრამ, როგორც თვით სტრაბონის ბერძნული ტექსტიდან სჩანს, ერის ამ ნაწილში ჯერ კიდევ არ ყოფილა მომხდარი სასტიკი დიფერენციაცია, და პროფესიონალური დაყოფა მეომრებადა და მიწის-მუშებად, არამედ ერთი და იგივე წევრი ამ ჯგუფისა მშვიდობიანობის დროს მიწის-მუშაკი ყოფილა, ხოლო ომიანობის დროს მეომარი.³⁰⁷) თუ მხედველობაში მივიღებთ ვახუშტი ბატონიშვილის მოწმობას, რომ ფეოდალურ ხანაში ჩვენში აზნაურთა წოდების სპეციალურს პროფესიას შეადგენდა ომში „გამოსვლა მარქათითა, კარვითა და მათითა განწყობილებითა, და თჳანიერ ამისა არა იწოდებოდა აზნაურად“³⁰⁸) უეჭველია დაკეთანხმებით, რომ იმ დროს, რომელსაც სტრაბონის მოწმობა შეეხება ქართველ-

³⁰⁶) Джаваховъ, loc. cit. стр. 8.

³⁰⁷) Ibidem, стр. 55—56.

³⁰⁸) ვახუშტი — გეოგრაფია, გვ. 6.

თა შორის არც აზნაურთა და, მაშასადამე, არც ყმა-გლეხთა წოდებანი ჯერ კიდევ არ არსებულან. რაც შეეხება, კერძოდ, მეოთხე ჯგუფს ანუ „უბრალო ხალხს“ (οἱ λαοὶ=простолу-ны), რომელსაც სტრაბონი „მეფის მონებს“ ეძახის, როგორც ამ ადგილის ეტიმოლოგიური და ისტორიულ-შედარებითი შესწავლა გვიჩვენებს,³⁰⁹) ეს ჯგუფი არ ყოფილა რ-ცხემრავალი, შეადგენდა მარტო სამიფო გვარის საკუთრებას, ცხოვრობდა მეურს საგვარეულო მიწა-წყალზე, იმუშ ვებდა მას და მეფე-მამასახლისს უხდიდა ნატურალურს ბეგარას; ამასთანავე, რადგან სტრაბონი ამ ჯგუფს არ ეძახის საკუთრივ „მონებს“, არამედ „უბრალო ხალხს“, საფიქრებელია, რომ უკანასკნელი უფლებების მხრივ არ უნდა ყოფილიყო ჩვეულებრივი მონებივით შეზღუდული; შესაძლოა, რომის კოლონების მსგავსად, ეს ქართველი „მეფის მონებიც“ მტკიცეთ იყვენ შეკავშირებული მიწასთან, რომელსაც მემკვიდრეობით უტოვებდენ თავის შვილებს, ასე რომ უფალს არ შეეძლო უმიწოდ მათი გაყიდვა ან სხვაზე გადაცემა, უბრალო დანაშაულისათვის სიკვდილით დასჯა და სხვა. ამიტომ, ვგონებთ, არ უნდა სცდებოდეს ბ-ნი ი. ჯავახიშვილი, როდესაც აღნიშნულს სოციალურს ჯგუფს ქართველის ერისას რომის კოლონატთან ადარებს და დახმენს, რომ ეს ინსტიტუტი წარმოგვიდგენს სოციალური უთანასწორობის განვითარების პირველ-დაწყებითს საფეხურს საქართველოშიო³¹⁰)

როგორც სტრაბონის აღწერილობიდან სჩანს, წარმოების დარგთა შორის ივერიელები 1-ელ საუკუნეში ყველაზე მეტათ მიწის-მუშაობას მისდევდენ.³¹¹) რადგან, მისივე მოწმობით, ივერიაში ქონება კერძო საკუთრებას არ წარმოადგენდა, არამედ მთელი გვარის (=„სახლის“) კუთვნილება იყო,³¹²) იძულებუ-

³⁰⁹) Джаваховъ, loc. cit. стр. 70—74.

³¹⁰) Ibidem стр. 71—72.

³¹¹) Географія кн. XI, гл. 3, § 3.

³¹²) Ibidem § 6.

ლი ვართ დავასკვნათ, რომ მიწა-წყალი, ტყე და საძოვარიც საგვარეულო, ე. ი. მთელი გვარის საკუთრება უნდა ყოფილიყო. ეს კი მომასწავებელია იმისი, რომ თვით წარმოების წესიც საგვარეულო ყოფილა, რითაც თავისთავათ იხსნება ის გარემოება, რომ ნაწარმოების განაწილება, ან მისი ასეთი თუ ისეთი მოხმარება ანუ განკარგულება, მთელი გვარის უუხუცესი წევრის ანუ მამა-სახლისის ხელში იყო. სამწუხაროთ სტრაბონის მოწმობიდან არა სჩანს, როგორი იარაღები ჰქონიათ მის დროს ივერიელებს მიწის-დასამუშავებლათ: დღევანდელი ცხრა-უღლიანი გუთანნი, თუ მხოლოდ საკუთარი ხელები და თოხნი—ბა³? არა ვიცი თ რა, აგრეთვე, არც იმის შესახებ, თუ სახელდობრ რომელ საპურე მარცვალსა სთესდენ უმთავრესად მაშინდელი ივერიელები: ხორბალს, როგორც ეს დღესაცაა, თუ სიმინდს ან ქერს? არავითარი ცნობა მოგვეპოება არც იმაზე, იყო თუ არა იმ დროს ივერიაში მიღებული საყანე მიწების მორწყვა არხების საშუალებით, მიწის პატივით განაოყივება, ერთის ანუ რამოდენისამე წლით მისი შესვენება და სხვა, თუ მიწის-მუშაობა აქ პირდაპირ ბარბაროსულ-მეტაცებლურათ, ირრაციონალურათ სწარმოებდ-?—რომ მთის ივერიელებში მიწის-მუშაობაზე უფრო მეტათ შეჯგობება (შინაური პირუტყვის მოვლა-მოშენება) უნდა ყოფილიყო გავრცელებული, ამას გვჩვენებს სტრაბონის შედარება ამ ივერიელებისა მათ მეზობელ სკვითებსა და სარმატებთან, რომელთა შორისაც, მისივე სიტყვით, მეჯოგობას ფრიად საპატიო ადგილი სქერია; 313) გავრცელებული ყოფილა ამ უკანასკნე-

^{3 3}) Ibidem კნ. VII, გლ. 4, § 6.—ამასვე გვიმტკიცებს ქსენოფონტის მოწმობაც ტაოხების შესახებ, რომელთაც გაზიზვნის დროს ცოლშვილთან ერთათ მსსეილფეხი საქონელიც („скоть“) თან შეერეკათ ერთ-ერთს სიმაგრეში (Гань—Извѣстiя... I, стр. 32). მეორე მხრით სტრაბონი მოწმობს, რომ ბარის ივერიელები შინაურობაში სომხების მსგავსათ იყვენ მოწყობილიო. (Географiя კნ. XI, გლ. 3, § 3): ქსენოფონტისაგან ვტყობულობთ, რომ სომხებს ბლომად ჰყოლიათ: „ხარები, თხები, ცხვრები და ქათმები“ (Гань loc. cit. стр. 30); უეჭველია, ასეთი-

ლებში შოვნითი წარმოების ერთი პრიმიტიულ დარგთაგანს, სახელდობრ ნადირბა, 314) რასაც, უეჭველია, ჩვენს შთის ივერიელებშიაც იმ დროს დიდი ადგილი უნდა ჰქონებოდა დათმობილი. — წარმოების დანარჩენ დარგთა შორის ივერიელებს კარგათ სკოდნიათ კრამიტ-აგურის გამოწვა (მაშასადამე, მექურქლეობაც) და ციხე-სიმაგრეებისა, სახლებისა და ხიდების აშენება. 315) სტრაბონი ამბობს: ივერიის ქალაქებსა და სოფლებში ხშირია საბაზრო მოედნებია („РЫНКИ“), და ამით საბუთს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ იმ დროს ივერიელებში ვაჭრობას ფეხი ჰქონებია მოკიდებული, თუმცა არსაიდან არა სჩანს, რომ ამ ხელობას უკვე განსაკუთრებული სოციალური ჯგუფი ანუ წოდება, გინა კლასი, ჰყოლოდეს ივერიელთა შორის სტრაბონის დროს ან მანამდე, რაც საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ მაშინდელი აღებ-მიცემობა უნდა ყოფილიყო უმეტესათ უბრალო გაცვლითი (გვარსა და გვარს შორის) და არა საფუძვლად; საფიქრებელია, აგრეთვე, რომ ვაჭრობის მიმდევარნი ივერიის ტერიტორიაზე უფრო უცხო ტომის ხალხნი უნდა ყოფილიყვნენ, რომელთაგანაც ზოგნი (მაგალ. ებრაელები) უძველნსი დროიდან იყვნენ ჩვენში შემოხიზნულნი, 316) ზოგნი კი დროებით მხოლოდ გავლით ეწვეოდნენ ხოლმე ჩვენს ქვეყანას სააღებ-მიცემო მიზნით: სტრაბონი გადმოგვცემს, რომ ძველათგანვე ოქსისა, კასპის ზღვისა, მტკვრისა და რიონ-ფაზისის საშუალებით უცხოეთის ვაჭრებს ინდოეთის საქნელი გადმოჰქონდათ ევქსინამდე ანუ შავ-ზღვამდე 317). მართალია, ეს სიტყვები ამტკიცებს იმას, რომ ივერიაში ვაჭრობა ტრან-

ვე იქნებოდა ივერიელების მსხვილფეხი და წვრილფეხი საქონელიც. ქსენოფონტისავე მოწმობიდან სჩანს, რომ ქართველების ერთს თემს, დრილებს, ხარებს გარდა ჰყალიბა აგრეთვე „ღორებიც“ (Ганъ luc. cit. стр. 36).

314) Ibidem კნ. VII, გლ. 4, § 8.

315) Ibidem, კნ. XI, გლ. 3, § 1.

316) ქართლის-ცხოვრება I, სტრ. 30.

317) Географія, კნ. XI, გლ. 7, § 3; გლ. V, § 8.

ზიტული ყოფილა, მაგრამ ძნელი დასაჯერებელია ამ აღებ-მიცემობას ნელ-ნელა ჩვენი ხალხიც არ ჩაეთრია და არ გაეხადა იგი თავის მოზიარედ ანუ მონაწილედ. როგორც ქსენოფონტი მოწმობს, ივერიელთა (=კარდუ-ელთა) ზოგერთ თემებში ღვინის-დაყენებას სკოდნიათ, როგორც მაგალითად კარდუქებს, რომელნიც ღვინოს თეთრათ შეფეთქილს სარდაფებში თურმე ინახავდნენ (Ганъ—Извѣстія... I, стр. 27).

მისჯღა-მისჯღა და სხვა და სხვა გვარი ტვირთის წაღებ-წამოღება, როგორც სტრაბონისავე გეოგრაფიიდანა სჩანს, საქართველოში სწარმოებდა წყლით ანუ ნავეებით და ურმით („ПОВОЗКА“); 318) უეჭველია, ამავე დანიშნულების აღმატუ-ლებლად ეყოლებოდათ ივერიელებს ცხენებიც, რაკი კლასიკური მწერლები გვარწმუნებენ, რომ იმ დროს ქართველთა შორის, ომის დროს, ცხენები უკვე ხმარებაში იყო, 319) ხოლო სტრაბონის შედარება მთის ივერიელებისა სკვით-სარმატებთან სავსებით ამართლებს სხვა მწერლების მოწმობას ამავე საგნის შესახებ. 320)

საცხოვრებელ შენობებს ანუ სასჯებს ივერიელები სტრაბონის დროს აშენებდნენ არქიტექტურის მოთხოვნილებათა თანახმად (ხისა და ქვითკირისაგან ან ავურისგან) და ხურავდნენ კრამიტით; ასეთი შენობები ივერიაში, სტრაბონის სიტყვით, უკვე საკმაოდ ხშირს მოვლენას წარმოადგენდა. 321) როგორის მოყვანილობისა უნდა ყოფილიყო მაშინდელი სახლები და

318) Географія кн. XI, гл. 5, § 4; гл. 2, § 17; гл. 7 § 3.

319) Ганъ—Извѣстія... I, стр. 70. 124.

320) Географія кн. XI, гл. 3, § 3; кн. VII, гл. 4, § 8: „სკვითებისა და სარმატების ყველა თემებს საერთოდ ჩვეულებად აქვსთ—ცხენების დაკოღვაო („выхолащивание“),—ამბობს სტრაბონი,—რათა უფრო თვინიერი გახადონო („сдѣлать ихъ ручнѣе“), რადგან მათი ცხენები თუმცა ჭანით მორჩილანი არიან, მაგრამ ძლიერ ფიცხისა და მოუდრეკელი ზნისანი არიანო“. ეს აწერილობა ძლიერ მოგვაგონებს ჩვენი მთიელების ცხენებს.

321) Географія кн. XI, гл. 3; § 1.

როგორს ადგილებზე აშენებდნენ მათ ძველი ქართველები, მას ჩვენ ვტყუბილობთ ქსენოფონტის აწერილობიდან: თითქმის ყველა სოფლები, რომელთა შორისაც ელლინებს შეხვედრიათ გავლა კარდუქებისა (=ჩვენის გამოკვლევით=, ქართული“) და ტაოქების (=ტაოს-კრელები) მხარეში, გაშენებული ყოფილა მთის ვაკეებში (=„горныя равнины“) 322); ზოგიერთ თემებს ორ-სართულიანი სახლები ჰქონებიათ, რომელთაგან ქვემო სართულში, თვითონ ცხოვრობდნენ, ხოლო ზემოში სანოვაგესა და ხილს ინახავდნენ (მაგ. წაბლსა და სხვ.). მაგრამ დიდი შეცდომა იქნება ვიფიქროთ, ვითომც იმ დროს მთელი ივერია ამ-გვარი შენობებით ყოფილიყოს დაფარული. როგორც ვიცით, დღესაც კი ქართლის სოფლებში აქა იქ კიდევ შეხვდება კაცი მთლათ ან ნახევრათ მიწაში გამოთხრილს ბინებს ანუ „მიწურებს“, რომლებშიაც ცხოვრობს მთელი ჯალაბობა; ამისთანა ბინები ხშირი ყოფილა, ქსენოფონტის მოწმობით, ჩვენს მეზობელ სასომხეთშიაც; ამიტომ სამართლიანათ იქცევა ბ-ნი ი. ჯავახიშვილი, როდესაც შესაძლოდ სთვლის დაასკვნას, რომ ასეთი მიწურები ქსენოფონტისა და სტრაბონის დროს ივერიის ზოგიერთს პროვინციებშიაც უნდა ყოფილიყო. 323)

რადგან სტრაბონი ამბობს, რომ შინაურობაში ბარს ივერიელები მედიელებისა და სომხების ყაიდაზე ცხოვრობდნენ („устроились на армянский и медийский лад“), 324) შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ იმ დროს ქართველების ტანისამოსი უნდა ყოფილიყო ნაბდის ქუდი, სახელოებიანი კვართი ანუ გრძელქობიანი ტანსაცმელი („хитонъ съ рукавами“) და თბილი ფეხსაცმელები. 325)

ამგვარათ იფარავდა თავსა და თავის სარჩო-საბადებელს ქართველი ხალხი ჰავის ცვალებადობისა და ბუნების სხვა მოვ-

322) И. Джаваховъ, loc. cit стр. 48.

323) Ibidem стр. 49.

324) Географія кн. XI, гл. 3, § 3.

325) Ibidem, кн. XI, гл. 13, § 9.

ლენათავან. ახლა განვიხილოთ, თუ რა წესითა და როგორის
იარაღებით იცავდა იგი თავის-თავს და ადგილ-მამულს გარეშე
მტერთა შექოსივისაგან, ე. ი. როგორი ჰქონდა მას ლაშქარ-
ბის წესი და სამხედრო იარაღები ანუ საჭურველი.

ძველი ივერიელების საჭურველი არ იყო მეტათ რთუ-
ლი და განვითარებული. ჰეროდოტის მოწმობით, მოსხები,
ალაროდნი და სასპირები ომში ხმარობდნენ: ხის მუხარადს,
პატარა ფარს ხარის ტყავისას, სატევარსა (= „носовой щитъ“)
და გრძელ-რკინიანს, მაგრამ მოკლე შუბს. 326) ხოლო ქსენო-
ფონტი კარდუქების შესახებ გადმოგვცემს, რომ მათს საჭურ-
ველს შეადგენდა მხოლოდ შუადუდი, სამ-არშინიანი გრძელი
მშვილდი და ორ-ორ-არშინიანი ისრები; როცა იგინი ისარს
ისვრიდენ, მშვილდის ძირა ნაწილს მარცხენა ფეხს დააქრდენ
ხოლმე და ისე დასკიმავენდნ სასხლეტ თოქსაო; მათი ნასრო-
ლი ისარი თავისუფლათ აბობდა ფარსა და ჯავშანსა. 327)
იგივე ქსენოფონტი ასე აგვიწერს ქალიბების აღჭურვილობას:
„ქალიბებს ეცვათ სელის ჯავშანი, რომელიც მუცლამდე აღ-
წევდა; ამ ჯავშანის ქვემო ნაწილი სქლათ ჩაწნულ თაკები-
საგან იყო შემდგარი. მათ ჰქონდათ აგრეთვე საგვერდულები
(„набедренники“) და მუხარადი; ქამარზე ეკიდათ სპარტანული
ხმლის მსგავსი მახვილი, ხოლო მათი შუბი სიგრძით 15 ბეჭ-
ნულს ალაბს უდრიდა და მართო ერთს თავზე ჰქონდა სამწვე-
ტილი რკინაო.“ 328) როგორც სტრაბონის აღწერილობიდან
სჩანს, პირველი საუკუნის ივერიელებს ზემოაპოთვლილ სა-
ჭურველიდან შერჩენიათ შვილდ-ისარი, ფარ-ჯავშანი, შუბი და,
უქვევლია, სანტევირიც ან მახვილი; ხოლო, ხის მუხარადების
ნაცვლათ, ნადირის ტყავის მუხარადები შემოუღლიათ. 329)

ზემოთ, სტრაბონის მოწმობის თანახმათ, ჩვენ დაგვასკვე-
ნით, რომ პირველ საუკუნეში ქრ. წინ ივერიელთა მორის

326) Ганъ—Извѣстія... I, стр. 21.

327) Ibidem, стр. 27.

328) Ibidem, стр. 33.

329) Географія—кн. XI, гл. IV, § 5.

მეომრები განსაკუთრებულ სოციალურ ჯგუფს არ წარმოადგენდნენ, არამედ ერთი და იგივე უუდიდესი ნაწილი ჩვენის ერისა, სახელდობრ მესამე ჯგუფი, ანუ თავისუფალი მოქალაქენი, მშვიდობიანობის დროს მიწის მუშაობას მსდევდა, ხოლო მტრის შემ სევის დროს იარაღს ისხამდა და საომრად გადიოდა, ე. ი. არ არსებობდა არც რეგულიარული ჯარი, არც ომის მიმდევარი პროფესიონალური წოდება, არამედ იყო მხოლოდ არა-მეომარი, მაგრამ ყოველთვის თავის დაცვისთვის შუა სხსჯს მიდიცია („=народное ополчение“). ამგვარათ არ აცსებობდა მხედრობა, არამედ თვითონ ხ ლხი იქცეოდა მხედრობად, როცა ამას საჭიროება მოითხოვდა. საქმის ამგვარს მდგომარეობას ნათლათ გვიხატავს ქართული სიტყვა „ერი“, რომელიც ჩვენს ძველს მწერლობაში ორი ცნების გამომხატველია: ხჯსხსჯ და ჯარისჯ, სწორეთ ესე, როგორც დღესაც საქართველოს ზოგიერთ პროვინციებში სიტყვა „ჯარი“ ერთათ შეყრილ ხალხსაც ნიშნავს და ლაშქარსაც; ცხადია, სიტყვის ეს ორგვარი მნიშვნელობა აიხსნება მხოლოდ იმით, რომ ერთ დროს საქართველოში ხჯსხი და ჯარი ერთი და იგივე ყოფილა. 330)

ჩვენი ისტორიული წყაროების შესწავლა გვიჩვენებს, რომ ბრძოლის ველზე ქართველთა ლაშქარი ზემ-ზემად გამოდიოდა, ე. ი. არ წარმოადგენდა ერთს მთლიანს ლაშქარს, არამედ ყოველი თეი, უუძველესათ ხეობა, და გვარჯ კი, ცალცალკე იყო დარაზმული და მხოლოდ დროებითა უკავშირდებოდა დანარჩენს გვარებს, ხევსა და თემებსა. 331) ყველა ამათ მთავარსჯდჯად კი ითვლებოდა მეფის მეორე პირი ანუ მთავარსჯაჯული, რომელსაც, სტრაბონის მოწმობით, სამეფო საგვარეულოდან ირჩევდნენ 332).

ამ-რიგათ, არც საომარი იარაღები და არც სალაშქრო ორგანიზაცია ძველი ქართველებისა არ იყო ისეთი, რომ მარ-

330) И. Джаваховъ loc. cit. стр. 62—63.

331) Ibidem, стр. 64—65.

332) Географія — кн. XI, гл. 3, § 6.

ტო მათი მეოხებით ჩვენს ხალხს შესძლებოდა თავი დაეცვა. მიუხედავად ამისა ჩვენ ვხედავთ, რომ ქართველი ხალხი სცხოვრობს საუკუნეებით და არა თუ არ ისპობა და იღვსება სხვა უძლიერეს ერებში, არამედ ჰქმნის საკუთარს კულტურას, იარსებს საკმაოდ ძლიერს ცენტრალურს მთავრობას და მე-XII საუკუნეში აღწევს უმაღლესს წერტილს თავისი პოლიტიკური ძლიერებისას ამიერ-კავკასიაში. რას ნიშნავს ეს? სად უნდა ვეძიოთ ამ მოვლენის აღსნა, მისი ე⁴თი უუძლიერეს მიზეზთაგანი? ამისი ახსნა უნდა ვეძებოთ, სხვათა შორის, თვით ივე რიის ტოპოგრაფიულ პირობებსა და ივერიელების სამხედრო ტაქტიკაში, რომელიც ამავე ტოპოგრაფიულ პირობებთან იყო შეთანხმებული და მათით ღებულობდა ძალასა და მნიშვნელობას. როგორც ქსენოფონტი მოგვითხრობს, ქართველ თემებთან უიარაღო¹ თანაც კი ძნელი იყო ბრძოლა, განსაკუთრებით როცა საქმე ალყის შემორტყმასა და იერიშზე მიდგებოდა, და ამის უმთავრესი მიზეზი იყო მათი ადგილების ბუნებრივი სიმაგრეები და მიუდგომლობა. გაჩნდებოდა თუ არა მტერი, ქართველები იმ წამსვე სტოვებდნენ ბარად გაშენებულ სოფლებს, სახლებს ცეცხლს წაუკიდებდნენ, რომ მტერს არ ჩავარდნოდა ხელში, და მთელის თავისი ჯვლაბით (ზოგჯერ მსხვილფეხი საქონლითაც) იხიზნებოდნენ მთებში და მიუდგომელ სიმაგრეებში; 333) ამას შემდეგ იწყებდნენ დიდძალი ხეებისა² და უზრმაზარი ლოდების ჩაგორებას ძირს მომავალი მტრისაკენ, რათა მისთვის გზა შეეკრათ და მსვლელობა

*) მეორე წერილში ჩვენ შევნიშნეთ, რომ თვითვეულ საგვარო და სათემო მამასახლისის გვერდით ხალხი ირჩევდა სარდალსაც, რომელიც ომიანობის დროს წინამძღოლობდა თავის გვარს ანუ თემს გინა ხეობას; ჩვენს მატეანეში ეს სარდლები შეცდომით სპასალარებად და ათისის-თავებად არიან წოდებული, მაგრამ უმჯობესი იქნება გვარის სარდლებს გვარის-თავი ეწოდოს, ხეობისას—ხევის-თავი, ხოლო თემის სარდალს—«ერის-თავი», როგორც იგი «ქართლის-ცხოვრებაშიაცაა» წოდებული (ქ. ცხ. I, გვ. 39).

გაედნელებიათ. 334) მაგრამ თუ საქმე იქამდე მივიდოდა, რომ მტერი სიმაგრემდე მიაღწევდა, ჯარი იფანტებოდა ტყეში და ხეებიდან დაუშენდა მტერს ისრებს. 335) თუ ეს ლონეც ვერ გასჭირდა, საქმე ზოგჯერ უფრო შორეულ სიმაღლეებისაკენ გახიზენით ან პარდაპირ გაქცევით თავდებოდა 336); ზოგჯერ კი მეტათ ტრაგიკულს ბოლოს იღებდა: რომ მტერს ტყვედ ხელში არ ჩავარდნოდენ, ქალები ჯერ ბავშვებს ისვრიდენ ძირს უფსკრულისაკენ და მერე თვითონაც თან მიჰყვებოდენ; ამათს მაგალითს ჰბაძვდენ მამაკაცებიც. ასე მოიქცენ, მაგალითად, ტაოხები ანუ ტაოსკრელები ელლინებთან ბრძოლის დროს. 337) სკვით-სარმატებისა, ალბანელებისა და სომეხ-მედიელების მსგავსად, ივერიელები ომის დროს ქვეითნიც ომობდენ და ცხენოსანნიც. 338) ხშირათ ივერიელებს საერთო მტრის წინააღმდეგ სკვით-სარმატებიც მოეშველებოდენ ხოლმე: სტრაბონის მოწმობით, მთის ივერიელებს შეეძლოთ გამოეყვანათ „ბევრი ათეული ათასი მეომარი, როგორც თვის შორიდან, ისე სკვითებისა და სარმატებისა. 339) ივერიელებს ეხმარებოდენ ამისთანა შემთხვევებში ალბანელებიც. 340) უკვე ქსენოფონტის დროს ზოგიერთ ქართველ თემებში (სახელდობრ მოსინეკებში) მიღებული ყოფილა მწყობრი ჩარაზმული მოქმედება მტრის წინააღმდეგ, საომარი სიმღერით, ტაქტიური მოძრაობით და მსწრაფლი თავდასხმით: მოსინეკებიო, — მოკვითხრობს ქსენოფონტი, — „მწყრივათ დადგენ ერთი-მეორის პირის პირ ასეულებათ, მაგლობელ გუნდთა მსგავსათ; შემდეგ ერთმა მათგანმა დაიწყო სიმღერა, სხვებმა ბანი მისცეს, დაიძრენ

334) Ibidem, стр. 32, 35. შეად. 27.

335) ასე მოიქცა არტაგის ჯარი პომპეის წინააღმდეგ. Джаваховъ, *loc. cit.*, стр. 67.

336) Ibidem стр. 66.

337) Ганъ *loc. cit.* стр. 33.

338) Географія Страбона — кн. XI, гл. 4, § 4; гл. 13 § 7.

339) Ibidem кн. XI, гл. 3, § 3.

340) Ibidem, кн. XI, гл. 4, § 4.

მწყობრათ ფეხის აყოლებით, გვერდში გაუარეს ელღობინის რაზმებს (რომელნიც მ თთან უკვე მეგობრულათ იყვენ), მსწრაჟლ შეუტის მოპირდაპირეებს (მოსინეკებისავე მეორე ჯგუფი იყო, რომელთანაც პირველნი უკმაყოფილოდ იყვენ) და თავს დაესხენ მათს სიმაკრეს იმ მხრიდან, საიდანაც უფრო ადვილ მისადგომი იყოა³⁴¹) უეჭველია პირველი საუკუნის ივერიელთა სამაედრო ტაქტიკა ამაზე მალლა თუ არ იდგომ: ბოდა, უკან მაინც აღარ იქნებოდა ჩამორჩენილი.—დასასრულ, ქართული წყაროებიდან ვტყობილობთ, რომ ზოგიერთ შემთხვევებში ქართველთა შორის მიღებული ყოფილა ომის წინ ვგრეთ წოდებული „ბუშბერაზობა“ ანუ ფალაენების შებრძოლება („единоборство“). აი, რას გადმოგვცემს, მაგალითათ, „ქართლის-ცხოვრება“ ქართველთა მეფის არშაკ მე-II-ის შესახებ, რომელიც იყო თანამედროვე სტრაბონისა: «ხოლო არშაკ შემოკრიბნა ყოველნი ერისთავნი ქართლისანი, მოირთო ძალი სპარსეთით და მიეგება (ადერკის) წინა. შეკრბეს ორნივე სპანი თრიალეთსა და დაიბანაკეს ძახლად და ერთმან-ერთასა. სახოვა თავის-თავ არშაკ ადერკის; ხოლო ადერკი სიხარულით აღიქურვა საქურველითა შენაერითა, აღჯდა ტაიქსა და ჰრქვა სპათა მისთა: განძამაგრეთ ზურგათ კერძა ჩემა და ნუ შესძრწუნდებათ. და ვგრეთვე არშაკ აღიქურვა და გავიდა განწყობადთა შორას. აღიზ ხნეს ორთავე ხმითა სასტიკათა და ძაეტევენეს ურთერთსა, და იწყეს ორთავე გურეზად ორდლითა და ვერ ჰკვეთდეს საქურველთა ერთმანეთისა; და ბრძოლისა სიგრძესა შინა გაუტყდათ ოროლეზი; აღმოიღეს ჩუგლუგები და იწყეს ბრძოლა ჩუგლუგებითა: ოდეს უხეთქიან ჩუგლუგი იგი საქურველსა მათსა ზედა, მსგავს იყვის ხმასა უროსასა, რომელ იცემის მქედლისაგან გურდემლსა ზედა, და ხმა ზახილისა მათისა—მსგავს იყო ქუხილისა. მაშინ ვერა სძლეს ერთმანეთსა, დაშვრეს და უკუდგეს ამიერ და იმიერ. შეღამდა დღე იგი და განისვენეს ორთავე,

³⁴¹) Ганъ Ис. cit. стр. 38—39.

და დილეულ კვლად გ'მოვიდეს, აღიღეს მშკ'ლდემა, იწყეს
 რბევად და სისრად ერთმანებთისა: ჰკრა ისარი აღერკი მკერდ-
 სა არშაკისასა, და ვერა უფარა სიმგერემან საქურველისამან,
 განვლო ზურგით და ჩამოვარდა არშაკ ცხენისაგან.³⁴²⁾ ასეთი
 ყოფილა წესი ბუმბერაზობისა, თუ იმ დროს არა, რომელსაც
 მატიაწყის მოთხრობა შეეხება, იმ დროს მაინც, როდესაც თვით
 ეს თქულებაა პირველათ შეთხზული; და ამ მხრით აღნიშნუ-
 ლი ადგილი ჩვენის მატაიანისა მცირეოდენს წარმოდგენას
 მაინც უნდა გვაძლევდეს იმაზე, რასაც ძველათ „ბუმბერაზო-
 ბა“ ეწოდებოდა და რაც, ვფიქრობთ, სტრაბონის დროსაც
 უნდა ყოფილიყო მიღებული ჩვენს ხალხში. როგორც იმავე
 მატაიანის მეორე ადგილიდან სჩანს, ბუმბერაზთა ბრძოლის
 შემდეგ იწყებოდა ნამდვილი ომი, იქვე მდგომ მოპირდაპირე
 ლაშქართა შორის: „მეფემან ბარტომ,—მოგვითხრობს მატია-
 ნე,—შემოკრიბნა ყოველნი სპანი ქართლისანი, მოირთო ძა-
 ლი სომხით და მიეგება იგი (მირვანსა) ხუნანს; იპყრა ზურ-
 გად ქალაქი ხუნანი. მოვიდა მირვან და დადგა მდინარესა ზე-
 და ბერდუჯისასა და იწყეს ბრძოლად: და გამოჩნდეს ორთავე
 შორის ბუძბერ ზნა; იყვნეს თვესა ერთსა, ყოველსა დღესა,
 ბუმბერაზთა ბრძოლანი; ოდეს მათ სძლიან და ოდესმე ამათ
 სძლიან. ხოლო ამა თვესა ერთსა შინა ამან მირვან თავისთა-
 ვითა მოკლა ცამეტი ბუმბერაზი ქართველთა და სომეხთაგა-
 ნი; და არავინ გამოჩნდა ქართველთა და სომეხთა შორის მძლე
 მირვანისი; დ ვერცა თვით მეფე ბარტომ ჰბრძოდა მას, რა-
 ზეთუ არა იყო მის თანა ძალი გოლიათობისა. მასინ ბარტომ
 მუყუქის კინაწვესა სპანი მ.სნი და მამართა ყოველთა სპითა. და
 მუნით მირვანს შეეკება სპითა ყოველთა. და იქმნა ბრძოლა ძალიერი
 მათ შორის.“³⁴³⁾ როგორცა სჩანს, ძველათ ჩვენს მეზობელ
 სასომხეთშიაც უნდა ყოფილიყო მიღებული ბუმბერაზობის
 წესი.³⁴⁴⁾

342) ქ.-ცხოვრება I. 83. 48—49.

343) იქვე 83. 46.

344) შეადარეთ „Исторія Арменіи“ Моисея Хоренскаго, стр. 43

გადავიდეთ ახლა ივერიელების ზნე-ჩვეულებათა, სარწმუნოებისა და გონებრივი მდგომარეობის განხილვაზე.

როგორც ვიცით, ყოველი ხალხის ზნე-ჩვეულებანი, აზრ-შეხედულებანი და კულტურა გამომხატველია ამ ხალხის წარსულისა და აწმყო სოციალურისა და, რამოდენათმე, პოლიტიკურ-საერთაშორისო მდგომარეობის. როგორც ზემოთ დავინახეთ, პირველი საუკუნის ივერიელთა სოციალ-პოლიტიკური მდგომარეობა დამყარებული იყო გვარსა და გვაროვნობითს წარმოების წესზე; მეორე მხრით, წინა წერილებიდან ვიცით, რომ უუძველესათ საქართველოს მკვიდრი მიდიელ-სპარსთა ხანგრძლივ გავლენის ქვეშ იმყოფებოდნენ.*) მაშასადამე მოსალოდნელია, რომ პირველი საუკუნის ივერიელთა ზნე-ჩვეულებანი და სარწმუნოება ზემოაღნიშნულს ორ ფაქტორთან (საგვაროვნო წყობილება და მიღო-სპარსთა კულტურული გავლენა) უნდა ყოფილიყო შეკავშირებული, მათგან უნდა მიეღო ძალა და შინაარსი. მართლაც, ის მკირეოდენი მასალა, რომელიც ამ საგნის შესახებ მოგვეპოება, სავესებით ცხადჰყოფს, რომ საქმე ნამდვილ ასე ყოფილა: ივერიელ-აღბანელთა და სომეხ-მედიელთა შინაური ცხოვრების შედარებითი მიმოხილვა, თანახმად სტრაბონის მოწმობისა ამ ხალხთა მსგავსებაზე,³⁴⁵) საკმაოდ გვიმტკიცებს, რომ როგორც ოჯახური ცხოვრება და ოჯახის წევრთა ურთიერთობა, ცოლქმრობა, ნათესაობის სისტემა, მიცვალებულთა წესი, ახალთაობის აღზრდის წეს-რიგი და პირადული ღირსებანი (მაგალ., წარმოდგენა თავის პირადულს პატივზე და მისი დაცვა) ივერიელებისა, ისე სარწმუნოებაც პირდაპირი ნაყოფი ყოფილა ივერიელთა სოციალურისა და წინანდელ საერთაშორისო მდგომარეობის, ე. ი. გვაროვნობითის წეს-წყობალებისა და ძველ მიღო-სპარსთა კულტურულის გავლენის. ზემოთ ჩვენ ქართული წყაროების თანახმად დავ სკვენით, რომ ძველათ ქართველთა

*) შედ. პირველი წერილი და რამოდენათმე მე-II-ეს.

345) Географія—кн. XI, гл. 3, §—3; гл. 4, §§ 1 и 4.

შორის გავრცელებული ყოფილა ანაჰიდის ანუ ანაიტიდის (= „ანინადა-ნანა“) კულტი (იხ. წერილი მე-III). სტრაბონის მოწმობით, ამ ღვთაების თაყვანისცემა ძლიერ გავრცელებული ყოფილა ჩვენს მეზობელ სომხებსა და მედიელებშიაც. „სპარსელების ყველა სწმინდეებსო, — ამბობს სტრაბონი, — თაყვანსა სცემდნენ აგრეთვე მედიელები და სომხებიო; ყველაზე უფრო მალლა სომხები ანაიტიდის ტაძრებს აყენებდნო; ამ ტაძრებში ორისავე სქესის მსახურები მოიპოვებოდა; ამას გარდა წარჩინებული პირები ამ ღვთაებას დროებით შესწირავდნენ ხოლმე გაუთხოვარ-ქალებს, რომელნიც, კანონის ძალით, ვალდებული იყვნენ იქ თავისუფლათ დანებებოდნენ მამაკაცებს და მერე გათხოვილიყვნო; არავინ არ იტყოდა უარს ასეთი ქალების შერთვაზეო. საზოგადოთ იქაურ ქალე ს თავისუფლათ უჭირავსთ თავი მამაკაცებთან, თუმცა საუფრატებს უმეტესათ თანასწორას წრიდან ირჩევენო“.³⁴⁶) ასეთივე უნდა ყოფილიყო, ალბათ, ანაიტიდის კულტი და მასთან შეკავშირებული სოციალურ-საოჯახო მდგომარეობა პირველი საუკუნის ქართველებშიაც. რაკი სტრაბონი გვარწმუნებს, რომ ბარის ივერიელებსაც იმნაირათვე ჰქონდათ მოწყობილი შინაური ცხოვრება, როგორც მედიელებსა და სომხებსაო (География—кн. XI, гл. 3, §—3). ამასთანავე, უკეთუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ, იმავე სტრაბონის მოწმობით, მედიელ მღვდლებსა და საზოგადოთ მთის მედიელებს წესად ჰქონებიათ მრავალ-ცხადიანობა (ხუთიდან ზევით),³⁴⁷) საფუძველი გვექნება ვიფიქროთ, რომ ქართველებში ეს წესიც უნდა ყოფილიყო მიღებული. ხოლო თუ ეს უკანასკნელი დასკვნა სარწმუნოა, შეგვიძლია კიდევ წინ წავიდეთ და დავასკვნათ, რომ ძველის-ძველათ, ჩვენს ისტორიაზე ბევრათ აღრე, ქართველ ხალხში ადგილი უნდა ჰქონებოდა ეგრეთვე წოდებულს შერეულს და, უფრო კი, ჯგუ-

³⁴⁶) Ibidem—кн. XI, гл. 14, §—16.

³⁴⁷) Ibidem—кн. XI, гл. 13, §—11. მრავალ-ქმრიანობაზე კი

ფერსეს წესს ცოლქმრობის ს, რომლის დამახასიათებელი
სებას შეადგენს ცოლეობისა და ქმრების საზიარობა და დასახლი-
სური (მატარქალურა) ს სტემა შეშვიდრეობისა და ნათესაობისა.*)
მაგრამ იმ დროს, რომელსაც ჩვენი ისტორია შეეხება, ამ ძვე-
ლა სისტემის აღილი უკვე ახალ წესსა და ახალ სისტემას
შქონებია დაქირილი, სახელდობრ ზატრიაქალურს ანუ მამასახლი-
სურს სასტუმრს, რომლის დამახასიათებელი კუთვნილება არის:
ერთ-ქმრიაობა და მამობრივი წესი ნათესაობისა და შეშვიდრეო-
ბისა, როდესაც ოჯახის თავად მამაკაცი ითვლება და ჩამომავ-
ლობაც მამის გვარს ატარებს და არა დედისას, როგორც ეს
დიასახლისურს ოჯახში ყოფილა. ცოლქმრობის უუძველესი
ფორმიდან (ჯგუფებრივი ცოლქმრობა), როგორც ზემოთ აღ-
ნიშნულ ანალოგიიდან სჩანს, სტრაბონის დროს ქართველთა
შორის (მსგავსად მედიელებისა და სომხებისა) დარჩენილი ყო-
ფილა: მრავალ-ცოლიანობა, მისტიკური წესი „გამასუიდევისა“
ანაიდის ტაძარში და დედაკაცების მიერ, ერთი ქმარის გარდა,
სხვა სუფარდს ს ყოლაც. 348) ამგვარათ, ერთ-ქმრიაობა, მამ-
ობრივი წესი ნათესაობისა და შეშვიდრეობისა, მრავალ-ცოლიანო-
ბა, გათხოვებაშდე თავისუფალი ცხოვრება, ხოლო გათხოვების
შემდეგ სუფარდების ყოლა, — აი მოკლე სურათი ქართველთა
საოჯახო ცხოვრებისა და ზნეობისა პირველ საუკუნეში ქრ.
წინ. — ალბანელების მსგავსათ, გავრცელებული უნდა ყოფი-
ლიყო მაშინდელს ივერიელებში „მხუცთა განსაკუთრებული“
ზატრიაქალურა“ (349) რაც აღვილ ასახსნელია, უკეთუ მხედველო-
ბაში მივიღებთ, რომ როგორც ივერიელებში, ისე ალბანე-

* შესაძლოა ამ წესის შორეული გამოძახილი ისმოდეს ჩვენი მა-
ტიანის თქმულებაში ქართლოსის ცოლის შესახებ („ქ.-ცხოვრება“ I, გვ.
21—22).

348) ძველქართული ოჯახის სხვა და სხვა ფორმებსა და ევოლიუტიაზე,
აგრეთვე ანაიდის ტაძარში მისტიკურ გამოსყიდვის (=некупленіе) შეა-
ხებ იხ. ფრ. ენგელსის: „Происхождение семьи, собственности и государ-
ства“. СПб. 1899 г. стр. 21—52.

349) Географія — кн. XI, гл. 4, § — 8.

ლებში, ყოველგვარი უფლების წყარო და ყოვლისშემძლე ცენტრი გვაჩი იყო, რომლის უზენაეს უფლებათა გამოძახატვლად და განმახორციელებლად ითვლებოდა უუხუცესი წევრი ანუ მამასახლისი, ხოლო ამ უკანასკნელის კანდიდატად შეეძლო გამხდარიყო ყოველი ხნიერი მამაკაცი ანუ მოხუცი: აქედან — უმცროსთაგან მოხუცთა პატივისცემა პირდაპირი ანგარიშის საკმედ უნდა ჩაითვალოს, რასაც, რაღა თქმა უნდა, სარწმუნოებაც თავის მისტიკურს სანქციას დაასვამდა. — გვართანვე იყო შეკავშირებული ყოველი მისი წევრის ჰიერარქიული დასუბაც; გვარის შეურაცხყოფა ყოველი წევრის შეურაცყოფა იყო და თვითეული წევრის შეურაცხყოფა იმავე დროს მთელი გვარის ღირსების დამცირებად ითვლებოდა; ხელშეუხებლობა პიროვნებისა მისი გვარის ხელშეუხებლობა იყო და, ამიტომ, მთელი გვარი აგებდა პასუხს, როცა მის წევრთა სიცოცხლეს ან კაცურ ღირსებას ვინმე ვაგლახათ ხელს შეაქებდა; ამ მდგომარეობის შორეულს გამოძახილს წარმოადგენს დღემდე ჩვენს მთიელთა შორის დაშთენილი წესი „სისხლასაღებისა“ ანუ გვაროვნობითი შურისძიება (= родовая месть). რა თქმა უნდა, ეს წესი კიდევ უფრო ძლიერი იქნებოდა იმ დროს, როცა სტრაბონის მოწმობით გვარი და საგვაროვნო წყობილება საყოველთაო მოვლენა ყოფილა როგორც მთის, ისე ბარის ქართველთა შორის — მიწვაღებულებს, როგორცა სჩანს, ალბანელების მსგავსად, ძველის-ძველად ივერიელებიც ჰმარხავდენ; 350) მაგრამ, როგორც კოლხების შესახებ აპოლონი როდოსელის მოწმობა გვიჩვენებს, 351) და როგორც ამას სტრაბონის დრომდე უკვე დიდის ხნის გავრცელებული ზოროასტრის სარწმუნოება მოითხოვდა, I-ელ საუკუნეში ივერიელებსაც, კოლხების მსგავსად, თუ ქალების არა, მამაკაცების დამარხვა მაინც წესად აღარ უნდა ჰქონებოდათ. (შეად. ზემოთ სხოლიო 275). — მიდიელებისა და სპარსელების მსგავ-

350) Ibidem т. 4, §—8.

351) Ганъ—Извѣстiя... I, стр. 42.

სად, სტრაბონის თანამედროვე ივერელებს ქორწინება შემდეგის წესით უნდა სკოდნებოდათ: დაქორწინების დროდ მიღებული უნდა ყოფილიყო გაზაფხული და კერძოდ მარტის თვე (9 რიცხვის მახლობლათ— „весеннее равенствие“); სანამ ცოლის სარეცელს შეეცბოდა, საქმროს უნდა შეექამა ვაჟი და შემდეგ მთელი დღე ემარხულებოდა, ე. ი. საქმელი აღარ უნდა მიეღო. 352) რამდენათაც ვიცით, ახლად ჯვარდაწერილ „ნეფის“ მიერ ვაშლის შექმა, «სანთიობოში» წასვლამდე, დღესაც დარჩენილია ჩვენი ქვეყნის ზოგიერთ კუთხეებში (მაგალ. ზემო იმერეთში, ქართლის საზღვარზე, ბეჟანთუბნის ახლომახლო სოფლებში); დარჩენილია ზოგიერთგან მარხულობაც ჯვარისწერის დღეს და თვითონ საქორწინო მეჯლისის დროს; რაც შეეხება მარტში ქორწინებას, უეჭველია, ამ წესის დარღვევაში ბრალი უნდა ედებოდეს იმ გარემოებას, რომ მას შემდეგ, რაც ჩვენში ბიზანტიიდან მართლმადიდებლობა შემოვიდა, მარტის პირველი ნახევარი ეგრეთ წოდებულმა „დიდ მარხვამ“ დაიჭირა, რომლის დროსაც ჩვენის ტიპიკონით ჯვარის-წერა აღკრძალულია.

საყურადღებოა თვით სიტყვა— „ქორწინება“-ს ან, უკეთ, „ქორწილის“ ეთიმოლოგიური და სოციოლოგიური მნიშვნელობის გამორკვევა; ეთიმოლოგიურათ ეს სიტყვა შემდგარია ორი სიტყვისაგან: „ქორი“ და „წილი“; პირველი სიტყვა ძველი ქართული სიტყვაა, იგი დღემდე სვანურ დიალექტშიაცაა დარჩენილი და ნიშნავს „სასჯს“; მეორე — „წილი“ იგივე „ნა-წილია“; და, ამგვარათ, „ქორ-წილი“ აღნიშნავს „სახლში“ წილის დაღებას, მის მონაწილედ გახდომას; მაგრამ ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ძველათ „სახლს“ ქართველები იმავე „გვარს“ ეძახდნენ; მაშასადამე „ქორ-წილი“ აღნიშნავს „გვარის მონაწილედ ანუ წევრად“ გახდომას, სხვის გვარში წილის გაჩენას, რაც სავსებით ეთანხმება ქორწინების აქტს მისი სოციალურის მხრით. ვფიქრობთ, თვით სიტყვა „გვარი“-ც, ანუ, როგორც

ჩვენი მთიულეები ამბობენ, „გორი“ იგივე „ქორი“ = „სახლი“ უნდა იყოს; ზხოლოდ, როგორცა სჩანს, სიტყვა „გორი“ დარჩენილა ერთისა და იმავე სოციალური ინსტიტუტის — გვარის = родის — სოციალური მხრის აღმნიშვნელად, ხოლო „სახლი“ იმავე ინსტიტუტის ტრანსფორმირებული მხრის გამომხატველად.

ქართულს წყაროებში თითქმის არავითარი რეალური ცნობა არ მოგვეპოვება ძველი ქართველების სწავლა-აღზრდის სისტემის შესახებ. მაგრამ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ სწავლა-აღზრდის საქმე ივერიელებში სტრაბონის დროს დაახლოებით იმნაირათვე უნდა ყოფილიყო მოწყობილი, როგორც მედიელთა და სპარსთა შორის ყოფილა: ჩვენ გვაქვს სტრაბონის მოწმობა, რომ ბარის ივერიელები შინაურობაში მედიელებივით იწყობდნენ ცხოვრებას, ხოლო მედიელები სპარსელებივით (География — кн. XI, гл. 3, § — 3; гл. 13 §§ — 9 — и 17); მაშასადამე გვაქვს საბუთი დავასკვნათ, რომ ბარის ივერიელებსაც სპარსელებივით უნდა ჰქონებოდათ მოწყობილი სწავლა-აღზრდის საქმე, გარნა ეს ცნობაც რომ არ გვექონოდა, ისეც შეგვეძლო გვეფიქრნა, რომ, რახან ივერიელები, სხვა ქართველ თემებთან ერთათ, რამდენისამე საუკუნის განმავლობაში ემორჩილებოდნენ მიდო-სპარსთა კულტურულ გავლენას, რომელმაც მათს სარწმუნოებაზედაც კი იქონია ძლიერი ზედმოქმედება, უეჭველია ეს გავლენა ახალთაობის აღზრდის საქმეშიაც შეიტანდა ირანულს წესსა და მიმართულებას, თუკი, რასაკვირველია, ამ ორი ხალხის (ქართველებისა და მიდო-სპარსელების) აღზრდის სისტემა ძველითგანვე ერთი და იგივე არ ყოფილა. აპრიორულათაც შეგვიძლია მოველოდეთ, რომ სტრაბონის დროინდელი ქართველების აღზრდის საქმე იმ მოთხოვნილებათა თანახმად უნდა ყოფილიყო მოწყობილი, რომელთაც მაშინდელი ჩვენი ერის ეკონომიურ-სოციალური და პოლიტიკური ცხოვრება ჰბადებდა. ეს ცხოვრება კი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ყოველი ქართველისაგან მოითხოვდა: უმთავრესათ — მიწის მუშაობის ცოდნას, რამოდენათმე —

მეჯოგობასაც; საზოგადოებრივ სფერაში—ზრდილობიანსა და გონივრულ ქცევას, გვარის კეთილდღეობისა და ღირსებისათვის თავისდადებას; ხოლო გარეშე მტერთან—სიმამაცეს, სამხედრო ტაქტისა, სისწრაფისა და დისციპლინის ცოდნას, ყოველგვარის გაჭირვებისა და ნაკლებობის ატანას. ახლა საქმეა გადავშალოთ სტრაბონის გეოგრაფიის ის ადგილი, სადაც სპარსელების (=მედიელების) სწავლა-აღზრდის სისტემაზეა ლაპარაკი, და უეჭველია დავეთანხმებით, რომ ქართველების აღზრდა, თუ ყოველ წვრილმანში არა, უმთავრეს მუხლებში მანც ისეთივე უნდა ყოფილიყო, როგორც სტრაბონის დროს სპარსეთსა და მიდიაში ყოფილა. აი თვით ის ადგილი. „ხუთის წლიდან ოცდაოთხამდეო, —ამბობს სტრაბონი,— ბავშვები სწავლობენ მშვილდ-ისრის და შუბის ხმარებას, ცხენოსნობასა და მართლის-თქმასაო. აღმზრდელებად ინიშნებიან ფრიად ბრძენი და ქკუიანი პირები, რომელნიც თავის ნაამბობში შიგა და შიგ მოწაფეთათვის სასარგებლო იგავ-არაკებასაც ჩაუერთავენ ხოლმე, მოუთხრობენ ღმერთების ნამოქმედარსა და კეთილი კაცების ცხოვრებაზე, ხოლო ხანდახან სიმღერასაც ასწავლიანო; ბავშვებს იგინი აღვიძებენ გათენებამდე სპილენძის წკარუნით, შეჭკრებენ ერთათ და ასწავლიან სხვადასხვა გვარს სამხედრო ვარჯიშობასა და ნადირობას; დაამწყრივებენ ერთად ორმოც-ორმოცდაათს ბავშს, დაუნიშნავენ უფოსებს და უბრძანებენ, განსაზღვრული მანძილი გაირბინონ; ავარჯიშებინებენ ხმას, გულ-მკერდსა და ფილტვებს, აჩვენენ სიცხისა, სიცივისა და წვიმის ატანას, ასწავლიან მდინარეში ისე გასვლას, რომ აბჯარი და ტანსაცმელი არ დაუსვდეს; ასწავლიან მწყელობას, ღამე მინდვრად დარჩენას და გარეული ხილით საზრდოობას. ყოველდღიურს მათს საქმელს შეადგენს: ხორბლისა და დუკის პური, მწვანილი, მარილი და შემწვარი ან მოხარშული ხორცი; ხოლო სასმელს—წყალი. ნადირობენ ქაბუკები ცხენ-და-ცხენ, და იარაღად ხმარობენ სასროლს შუბს, ისრებსა და შურდულებს; საღამოობით ქაბუკნი ვარჯიშობენ ხეების დარგვასა, ფესვების ამოთხრასა, იარაღისა და სასროლ

ბედ ს დამზადებაში. ნანადირევის გაყოფაში ზავშები არ იღებენ მონაწილეობას, არამედ ჩვეულების ძალით შინ ზიიქეთ. ვინც რბენაში გაიმარჯვებს, მეფე საჩუქარს უნიშნავსო“. 353) არ ვფიქრობთ ამაზე ბევრით დაშორებული ყოფილიყოს სტრაბონის დროინდელ ივერიელთა სწავლა-აღზრდის წესრიგი.*)

მეორე წერილში ჩვენ ვეცადეთ დაგვემტკიცებია, — და, ვგონებთ, კიდევ მივალწიეთ ჩვენს მიზანს, — რომ თითქმის მე-VI საუკუნიდან ქრ. წინ ქართველებს შემოღებული ჰქონდათ ანბანი, ეგრეთ წოდებული, ასო-მთავრული (იხ. წერილი მეორე, დასასრული). მაშასადამე სტრაბონის დროს ივერიელებში, მათ ზოგიერთ მოწინავე გვარებში მაინც, წერა კითხვა უნდა ყოფილიყო გავრცელებული. მაგრამ, რას ხმარობდენ საწერ მასალად (პაპირუსს თუ ტყავს, ხის, ქვის თუ ძვლის ფირფიტებს ან აგურს), რითი სწერდენ ან სქრიდენ ასოებს (ფრთხილ, ლერწმით, რკინის თენგით) და როგორა სწერდენ (მარცხნიდან მარჯვნივ თუ არაბქულათ მარჯვნიდან მარცხნივ), — ამის შესახებ არავი არი ცნობა არ მოგვეპოება.

დავგრჩა განსახილველი ივერიელების საწერ-საკითხველი მდგომარეობა პირველი საუკუნის დამლევს ქრ. დაბადებამდე.

ყოველ ექვს გარეშეა, რომ ისტორიის წიხა დროებში ქართველი თემები ცისა, მზისა, მთვარისა, ცის-კრისა, ცეცხლისა, ღვინო-მაწისა და ბუნების სხვა და სხვა გვარ მოვლენათა თაყვანისმცემლები ყოფილან. ამას ამტკიცებს კლასიკური მწერლების მოწმობანი კოლხებსა და ალბანელებზე, ამასვე მოწმობს ჩვენი ხალხის ზეპირ-გარდამოცემათა განხილვა (354) მაგრამ იმ

353) География — кн. XV, гл. 3, §—18.

*) არ ყოფილან „ქართველები, როგორცა სჩანს, მოკლებული ეს-ცეცაურ გრძნობას, რასაც, ქსენოფონტის მოწმობით, იგინი იკმაყოფილებდენ ცეკვითა და სიმღერით, როცა ომში მიდიოდენ, ან ომ-დან გამარჯვებულნი ბრუნდებოდენ. Ганг—Извѣстия... I, стр. 40 и 33.) შეად. И. Джаваховъ Ис. cit. стр. 67.

354) შეად. ვახუშტის—„საქ.-გეოგრაფია“, წინასიტყვაობა მ. ჯანა-შვილისა, გვ. 103—60.

დროს, რომელსაც ჩვენ შევეხებით, ეს ძველი რწმენა-შენიშვნა დუღებანი კერძოთ ივერიელთა შორის უკვე საკმაოდ შეცვლილ-შეთვისებული უნდა ყოფილიყო ზოროასტრის კულტსა და სარწმუნოებრივ სისტემასთან. როგორც ვიცით, მიდიელებისა და სპარსელების წინაპრებიც ძველათ ამავე საკნებს აღმერთებდნენ და ემსახურებოდნენ, სანამ მათს სარწმუნოებას ზოროასტრმა არ მისცა სისტემა და მწყობრი თეორეტიული გამოხატულება ზენდ-ავესტის წიგნში.³⁵⁵) არა თუ ზოროასტრამდე, სტრაბონის დროსაც კი სპარსელნი და მიდიელები თაყვანსა სცემდნენ ცას, მზეს, მთვარეს, აფროდიტას (=სიყვარულის ღმერთს), ცეცხლს, მიწას, ქარებსა და წყალს.³⁵⁶) უეჭველია, ამ წინასწარი კულტის მსგავსება ძლიერ გაუადვილებდა ქართველებს ზოროასტრის სარწმუნოების შეთვისებას მიდიელებისა და სპარსელების ხანგრძლივის პოლიტიკური და კულტურული ზედგავლენის დროს მე-VII—IV საუკუნეებში ქრ. წინ. მარჯლატ, წინა წერილებიდან უკვე შეტყობილი გვაქვს, რომ პირველი ქართველი მეფეების საზრუნავს შეადგენდა ირანელ ღვთაებათა: არმაზისა (=აპურამაზისა), ზადენისა (=მითრა-იაზდანისა) და ანაიდის კულტთა განმტკიცება და გავრცელება თვის ქვეშევრდომთა შორის; დიდი ყურადღება ჰქონდათ მათ მიქცეული ზოროასტრის სარწმუნოების განუყრელი ატრიბუტის ცეცხლის თაყვანისმცემლობაზედაც. ამ გვართ: არმაზი, ზადენი, ანაიდა*) და ცეცხლი, — აი რა შეადგენდა, უმთავრესად, ივერიელთა თაყვანისცემის საგანს პირველს საუკუნეში ქრ. დაბადებამდე. ამ ღვთაებათა კულტის ცენტრად ივერიაში ითვლებოდა არმაზ-ქალაქი, სადაც მათ საკუთარი ტაძრები და საცეცხლეები ჰქონდათ

355) Г. Воберъ—Всобщая Истерія I, стр. 22—23.

356) Географія—кн. XV, гл. 3, §—13.

*) ეს ანაიდა არის იგივე აფროდიტა ანუ ვენერა (ციხურის ვარსკვლავი, ხოლო შემდეგში ღმერთი სიყვარულისა, სილამაზისა და ქარწილისა).

ამართული.³⁵⁷⁾ ეს ტაძრები წარმოადგენდა თართო ადგილზე
 მალლობზე, რომელსაც გარს ზღუდე ჰქონდა შემოვლებული,
 ხოლო შუაგულში იდგა საცეცხლე; ამ საცეცხლეზე მოგვებს
 განუწყვეტლივ ენთოთ ცეცხლი და დაკული ჰქონდათ ბევრი
 ნაცარი. ყოველდღე შედიოდნენ იგინი ტაძარში და თითქმის
 მთელს ერთ საათს ჰგალობდნენ ცეცხლის წინ საიდულო სა-
 გალობლებს; თან ხელში წნელების პატარა კონა ეჭირათ,
 თავზე მატყლის გვირგვინი ეხვიათ, ხოლო ამ გვირგვინი ორი-
 სავე მხრიდან ლოყებზე თითქმის ნიკაპამდე ჩამოფარებული
 ჰქონდათ პირ-ბადე.³⁵⁸⁾ ასეთი იყო ტაძარ-სამლოცველობების
 მოწყობილობა და მოგვების საღვთისმსახურო მართულობა.

რაც შეეხება მსხვერპლის-წირვას, იგი სწარმოებდა ამნაი-
 რათ: ჩვეულებრივ, მსხვერპლსა სწირავდნენ ცეცხლსა და წყალს:
 როცა მსხვერპლი ცეცხლისა იყო, აირჩევდნენ რომელსამე
 წმინდა ადგილს, უმეტეს ნაწილად, მალლობებს; მიიყვანდნენ
 სამსხვერპლო ცხოველს, რომელსაც რქებზე გვირგვინი უნდა
 ჰქონებოდა ჩამოცმული; მოგვი იწყებდა ლოცვას; ამავე დროს
 აწყობდნენ ხმელსა და კან-გამძვრალს ხის-ნაქრებს. როცა მო-
 გვი ლოცვას გაათავებდა, სამსხვერლო ცხოველს ცოტა მო-
 შორებით დაჰკლავდნენ, გაატყავებდნენ და გამოშიგნავდნენ; შემ-
 დგე მოგვი აიღებდა ცხოველის კუჭის ქონს („=сальникъ“) და
 დამზადებულს შეშაზედ გადაათარებდა, დაასხამდა ზეთს და
 შეუკიდებდა ცეცხლს. ვინც ამ დროს გაბედავდა, ცეცხლის-
 თვის სული შეებერა, ან მასში რამე მკვდარი ან ჭუჭყიანი
 ჩაეგდო, სიკვდილით დაისჯებოდა. დასასრულ, მოგვი აიღებ-
 და სამსხვერპლო ცხოველის ხორცს და დასჭირდა ნაწილებად,
 რომელთაც იქ დამსწრენი იყოფდნენ ერთმანეთში. ამნაირათვე
 სწირავდნენ მსხვერპლს ზრამოთ აღნიშნულს ღმერთებსაც. *)

357) იხ- ზემოთ წერილები მე-II და მე-III.

358) География—кн. XV, гл. 3, § 15. ამ პირბადეს მოგვები მის-
 თვის იფარებდნენ, რათა მათი ამონახუნთქი „საღვთო ცეცხს“ არ შეებო-
 და და არ წაემწყვიტლა იგი.

*) მაგრამ რომელი ღმერთისთვისაც გინდა შეეწირათ მსხვერპლი,
 თავლაპირველათ ლოცვას მაინც ცეცხლისადმი აღავლენდნენ ხოლმე.

ცოტაოდნათ განსხვავებული იყო წყლის მსხვერპლის წილიც. ამ მსხვერპლს სწირავდენ: ტბას, წყაროს ან მდინარეს; ვთქვათ მსხვერპლი წყაროსაჲვის უნდა შეეწირათ; მივიდოდენ წყაროსთან, ცოტა მოშორებით ამოთხრიდენ ორმოს, რომლის პირზედაც დაჰკლავდენ სამსხვერპლო ცხოველს, თანაც სცდილობდენ სისხლის წვეთი წყაროს წყალში არ ჩავარდნილიყო, რათა არ გაეუწმინდურებია იგი. შემდეგ მოგვები ზვარაკის ხორცს დასდებდენ დაფნის ფოთლებზე, შეახებდენ წვრილ წკებლებს და გალობდენ საიდუმლო საგალობლებს; თანაც მიწ ზე ღვრიდენ, თაფლსა და რძესთან შერეულს, ზეიას; გალობა დიდხანს გრძელდებოდა; ამ დროს განმავლობაში მოგვებს ხელში ეჭირათ წვრილ წკებლების კონაჲჲ). ამ წესსზე სრულდებოდა მსხვერპლის შეწირვა სპარსეთსა, მიდიასა, სასომხეთსა და კაპადოკიაში. რალა თქმა უნდა, ასეთივე უნდა ყოფილიყო აღნიშნული წესი ივერიაშიაც.

როგორც ვიცით, სამღვდლოება წარმოადგენდა განსაკუთრებულს სოციალურ ჯგუფს, რომელსაც მეფის საგვარეულოს შემდეგ პირველი ადგილი ეჭირა ევერიელებში. სამღვდლოებას შეადგენდენ მოგვები და ქადაგები, რომელთა პირდაპირი დანიშნულება იყო ღვთისმსახურების შესრულება და საზოგადოთ კულტის შესახებ ზრუნვა. მაგრამ, როგორც სტრაბონის მოწმობიდან სჩანს, ამ პირდაპირი მოვალეობის გარდა, სამღვდლოება ივერიაში ასრულებდა, თუ შეიძლება ეს სიტყვა ვიხმაროთ, დიპლომატიურს როლსაც; სახელდობრ მათზე იყო დამოკიდებული მეზობელ სახელმწიფოებთან კეთილ-განწყობილებაზე ზრუნვა ანუ განხილვა და გადაწყვეტა საერთაშორისო დავისა და განხეთქილებისა მეზობელ ხალხებთან. ერთი სიტყვით, როგორც ყველგან სხვაგან, იმ დროს ივერიელთა შორისაც სარწმუნოება და პოლიტიკა ერთმანეთზე იყო მჭიდროთ გადაჯაჭვული; ქართული წარმართობა სინიღრისის თავისუფლების პრინციპს არ იცნობდა.

გ) ალბანია:

აა) საზღვრება. ალბანიის საზღვრებს შეადგენდა: აღმოსავლეთით — კასპის ანუ გირკანიის ზღვა; დასავლეთით — ივერია, ალაზნის გასწვრივ; ჩრდილოეთით — კავკასიონის მთაგრობილი, და სამხრეთით — სასომხეთი, მტკვრის გასწვრივ.³⁶⁰⁾

ალბანიის ერთს ნაწილს სტრაბონი უწოდებს „კამბიზენა“-ს, რომლის სახელიც, ალბათ, უნდა უღრიდეს ქართულ გეოგრაფიულ სახელ-წოდებას კამბიზენს, რაიც ძველათ ქისიუს ეწოდებოდა.³⁶¹⁾ ამ კამბიზენის შესახებ სტრაბონი ვადმოგვცემს, რომ იგი, სასომხეთის მსგავსათ, ალაგ ვაკიანი იყო და ალაგ მთიანი, მდებარეობდა ალაზნის პირად, უწყლო იყო და ალბანიადან ივერიასა და სასომხეთში გასავალ ალაგს წარმოადგენდა.³⁶²⁾ ხოლო, მეორე თარგმანით, აქ ცხოვრობდნენ როგორც ივერიელები, ისე ალბანელები და სომხები;³⁶³⁾ სწორედ ისე, როგორც, იმავე სტრაბონის მოწმობით, მოსხების ქვეყნის ერთი ნაწილი ივერიელების ხელში ყოფილა, მეორე — კოლხებისა და მესამე — სომხებისაში.³⁶⁴⁾ შეიძლება, ეს ორი პუნქტი (მოსხების მხარე და კამბიზენა) ნახევრათ თავისუფალს საერთაშორისო, სხვა და სხვა ტომთა წარმომადგენლებით დასახლებულს, ნეიტრალურს პროვინციებს წარმოადგენდა, რისგამოც პირველი არც ივერიად იწოდებოდა, არც კოლხიდად და არც არმენიად, ხოლო მეორე — არც არმენიად, არც ივერიად და არც ალბანიად. ამ მოსაზრებას რამოდენათმე ამართლებს ის ფაქტი, რომ ქისიუელები ჩვენს ისტორიაში მუდამ თავისუფალს თემს წარმოადგენდნენ.

ბბ) მთ.ბა და მდ.ანაკება. ალბანიის მთებს შორის სტრაბონი იხსენიებს მხოლოდ კავკასიონის ქედს მისი შტოებით,

360) Ibidem კნ. XI, გლ. 4, §—1.

361) ვახუშტი—საქ. გეოგრაფია, გვ. 150.

362) Ганъ—Извѣстія... 1, стр. 69.

363) Географія—кн. XI, гл. 4, §—1.

364) Ibidem გლ. 2, §—18.

რომელთაგან კასპის ზღვის ახლო მდებარენი კერვანის მახლობლად იწოდებოდენ. 365)

ალბანიის უმთავრეს მდინარეს შეადგენდა მტკვარი მისი ჩრდილო ჩასართავებით, რომელთა შორის უშესანიშნავესნი ყოფილან: ალაზანი, სანდობანი, როიტაკი და ხანი. 366) კერძოდ, მტკვრის შესახებ სტრაბონი ამბობს, რომ მისი ჩასართავი (ზღვასთან) ნაოსნობისათვის გამოუსადეგარია, რადგან აქ მტკვარი ბევრ სილას აყრის და ნაპირები მუდამ ცვალებადი და ქენჭყოიანი აქვსო; ზოგიერთები კი გადმოვცემენ, ვითომც, სანამ მტკვარი კასპის ზღვაში ჩავიდოდეს, თორმეტ შტოდ იყოფოდეს და ერთვოდეს ზღვასაო; იმის მახლობლათ ჩადის ზღვაში არაქსიციო. 367) თუ უკანასკნელი ცნობა მართალია, სჩანს იმ დროში მტკვარი და არაქსი ერთმანეთს დაშორებულნი ყოფილან, რასაც გეოგრაფიაში არა ერთი და ორი ანალოგიური მაგალითი მოეპოება.

გვ) ბუჩქებს სამდადრე. წყლის სიუხვის მეოხებით ალბანიის წყადაგი მუდამ ნოყიერი და ნაყოფიერი იყო; ადამიანისაგან ფრიად მცირე შრომას თხოულობდა, უფრო ხშირათ კი სრულიად დაუმუშავებლადაც იძლეოდა მშვენიერ მოსავალს. მაგალითად საკმაო იყო მიწა „ხის გუთნით“ მოეხნათ, — და იგი მეორე და მესამე მოსავალს უკვე დაუხვნელათ იძლეოდა; სავენახე ვაზს ხუთს წელიწადში ერთხელ მეტათ არ სჭირდებოდა გასხვლა; ახალი ვაზი მეორე წელსვე იძლეოდა ნაყოფს, ხოლო უფრო ხნიერს ვაზებს იმდენი ნაყოფი გამოჰქონდა, რომ უმეტესი წილი (მტევნები) ვაზებზედვე რჩებოდა შეუქმელო; ალბანიის ვაკეები მუდამ მწვანე ბალახით იყო შემკობილი და საუცხოვო საძოვარს წარმოადგენდა; ამისგამო როგორც შინაური, ისე გარეული ცხოველები ალბანიაში მშვე-

365) Географія — кн. XI, гл. 4, §—1.

366) Ibidem кн. XI, гл. 3, §—2.

367) Ibidem кн. XI, гл. 4, §—2.

ნიერი მოყვანილობისანი იყვენ. აქაური ჰავა ბევრით მალლა იდგა ეკვიპტისა და ბაბილონის ჰავაზე 368)

მხოლოდ ერთი ნაკლი სქირდა ალბანიის ზოგიერთ ადგილებს; სახელდობრ მიწაში ბევრი შხაპიანი ქვეწარმავალი მოიპოვებოდა, მათ შორის მორიელი და გესლიანი ობობა. 369)

სტრაბონს არც ერთი ქალაქი არა აქვს მოხსენებული ალბანიის აღწერაში, რაც, ალბათ, იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ პირველ საუკუნეში ქრ. წინ ეს ხალხი ჯერ კიდევ ნახევრათ ეულ ცხოვრებას ატარებდა, მეჯოგობას მიდევდა და, მაშასადამე, ეკონომიურ-პოლიტიკურადაც უკან იყო ჩამორჩენილი. ამიტომ ჩვენ საჭიროთ აღარა ვთვლით ქალაქებსა და დაბებზე ვილაპარაკოთ, რადგან, როგორცა სჩანს, სამოქალაქო ცენტრები ალბანიაში მხოლოდ სტრაბონის შემდეგ აღმოცენებულა; პლინიუსი (ცხოვრ. 29—79 წწ. ქრ. შემდეგ, სტრაბონი კი—24 წელს) პირველათ იხსენიებს ალბანიის დედაქალაქს—„ქაბალაქა“-ს ანუ ქაბალას. 370)

დღ) მცხოვრებლები. გარეგნობით ალბანელები ლამაზები და ზორბა მოყვანილობისანი იყვენ, ხოლო ხასიათით გულკეთილნი და უანგარონი. 371) უმთავრესი მათი ხელობა იყო მწვექსობა ანუ მეჭვავობა, რისგამოც იგინი ეულ ხალხს უფრო მიემსგავსებოდენ, ვინემ მიწის მუშებს, თუმცა მთლათ ველურებიც არ იყვენ. 372) რალა გასაკვირალია, რომ ასეთს ხალხს არც კულტურა და გონებრივი განვითარება ჰქონებოდა დიდი. ალბანელები, მართლაც, კარგი მემრები და მონადირეები ყოფილან; მაგრამ არც თვლა სკონიათ ასზე ზევით, არც ფულის ხმარება; არც განსაზღვრული საზომი ჰქონიათ და არც სასწორი; აღებმიცემობა მხოლოდ გაცვლითი ჰქონიათ; ერთი სიტყვით, სრულიად უდარდელნი ყოფილან როგორც მიწის

368) Ibidem გლ. 4, §—3.

369) Ibidem გლ. 4, §—6.

370) Ганъ—Извѣстiя... I, стр 107.

371) Географiя кн. XI, гл. 4, §—4.

372) Ibidem გლ. 4, §—1.

მუშაობაში, ისე მოქალაქობრივ ცხოვრებაში; „არც მეორეხე იგინი არ ზრუნავენო“, ამბობს სტრა-
ბონი. 373)

სოციალურ-პოლიტიკურათ აღბანელები ძველათ 26 თე-
მად იყვენ დაყოფილი, ერთმანეთისაგან განსხვავებულ დია-
ლექტზე ლაპარაკობდენ, რადგან ყოველი თემი განსაკუთრე-
ბულათ ცხოვრობდა და სხვა თემებთან იშვიათათ ჰქონდა მი-
სვლა-მოსვლა. სტრაბონის დროს აღბანელებს უკვე საერთო
„მეფე“ ჰყავდათ, მაგრამ კარჩაკეტილ ცხოვრებას მაინც ძვე-
ლებურათ განაგრძობდენ. ათასში ერთხელ რომლისამე ძლი-
ერი მტრის შემოსევა თუ შეაერთებდა მათ დროებით, თორემ
ჩვეულებრივ არც ერთი მათგანი ერთობისთვის არა ზრუნავდა.
„მეფედ“ ისეთს კაცს ირჩევდენ, რომელიც მამაცობითა და
სამხედრო ღირსებ თ იყო განთქმული. 374)

მათი საქურველი არაფრით განსხვავდებოდა ივერიელების
საქურველისაგან და ომიც მათებურათ იცოდენ, როგორც ცხენ-
ზე ისე ქვეითათ; მაგრამ ჯარი ივერელებისაზე მეტი ჰყავდათ,
სახელდობრ 60,000 ქვეითი და 12,000 ცხენოსანი. ასეთი
ჯარით შეებრძოდენ იგინი პომპეის. 375)

აღბანებში ძლიერ გავრცელებული იყო მოხუცთა პატი-
ვისცემა, არა მარტო ნაღესავეების, არამედ უნათესალებისაც,
რაც თავისთავათაც ცხადია, რადგან აღბანელებშიაც იგივე
გვაროვნობითი სოციალური წყობილება სუფევდა (თანაც უფ-
რო მტკიცე და ნაკლებ შერყეული), რაც ივერიელებსა და
სომხებში. როცა მამაკაცი გარდაიცვლებოდა, მთელს მისს ქო-
ნებას (ესე იგი ტანისამოსს, საქურველს, ცხენსა და სამკაუ-
ლებს, — და არა ჯოგს ან საცხოვრებელ კარვებს, რომელნიც
გვარის საკუთრებას შეადგენდა) მიწაში თან ჩაატანდენ ხოლ-
მე, რისგამოც მამის ქონებას მოკლებული შვილები სიღარი-

373) География кн. XI, гл. 4, §—4.
374) Ibidem гл. 4, §—6.
375) Ibidem гл. 4, § 4—5.

ბეში რჩებოდენ. 376) ამგვარათ, სტრაბონის მოწმობით, ალბანელები მიცვალებულებს მარხავდენ, რაც ნათლად გვიჩვენებს, რომ ზოსიასტრის სარწმუნოება მათში ძლიერ სუსტად ყოფილა გავრცელებული. მართლაც მათი სარწმუნოების განხილვა გვიჩვენებს, რომ იგინი სტრაბონის დროსაც იმავე საფეხურზე ყოფილან, რომელზედაც ძველი ზენდები ზოროასტრამდე იდგენ, ხოლო კოლხები და ივერიელები — ზოროასტრის კულტის შეთვისებამდე.

როგორც ნახევრათ ეული ხალხი, ალბანელები თაყვანსაცემენ ცასა (ზევეს) და მის მნათობებას, განსაკუთრებით კი მთვარეს, რაც ადვილ ასახსნელია, რადგან ღამის მეხრისა და მწყემსისათვის მთვარეს უფრო მეტი მნიშვნელობა აქვს, ვინემ მზეს, რომელსაც, სამაგიეროთ, დიდი მნიშვნელობა აქვს მიწის მუშა ხალხისათვის. მთვარის სახელობაზე ალბანელებს ტაძარიც ჰქონდათ ამართული ივერიის მახლობლათ. ამ ტაძრის მთავარ-ქურუმს მეფის შედეგ პირველი ადგილი ეჭირა, მის ხელში იყო ეგრეთ წოდებული „საღვთო მიწა“ („СВЯЩЕННАЯ ЗЕМЛЯ“), ვრცელი და ხალხით დასახლებული. ქურუმის ხელქვეშ იყვენ ტაძრის მოსამსახურენიც, რომელთა შორის ზოგიერთები, რელიგიოზურ აღტაცების დროს, წინასწარმეტყველებას იწყებდენ ხოლმე. ვინც ამ წინასწარმეტყველების დროს მეტს აღტაცებაში შედიოდა და ტყეში გაქცეული მართო იწყებდა ხეტიალს, მას ქურუმი იჭერდა, შეჰკრავდა „სამღვთო ჯაჭვით“ და წლის განმავლობაში ასუქებდა. წლის თავზე ნასუქ კაცს მიიყვანდენ სამსხვერპლოსთან, დაბანდენ, დაწვდენ სურნელოვანი საცხებლით და, სხვა საგნებთან ერთად, მსხვერპლად შესწირავდენ. ადამიანთ მსხვერპლის შეწირვა სრულდებოდა ამ წესით: ხალხიდან გამოვიდოდა ამ საქმეში დახელოვნებული პირი, ზელში აიღებდა „საღვთო ლახვარს“ („СВЯЩЕННОЕ КОПЬЕ“), რადგან მხოლოდ ამ ლახვრით შეიძლებოდა სამსხვერპლო ადამიანის დაკვლა, და მარცხენა

გვერდიდან გულში ჩასცემდა. როცა მსხვერპლი წაიქცეოდა, ქადაგი ამ დაცემის მიხედვით იწყებდა მკითხაობას და, რასაც „ამოიკითხავდა“, იქ დამსწრეებს ხმამაღლა გადასცემდა. შემდეგ მიცვალებული მიჰქონდათ განსაზღვრულ ადგილას, ყველანი მივიდოდნენ, განწმენდის ნიშნათ ფეხით შეეხებოდნენ და დაიშლებოდნენ. 377)

ასეთი იყო ჩვენი მეზობელი ხალხის ალბანელების სოციალურ-კულტურული ცხოვრება პირველ საუკუნეში ქრ. დაბადებამდე. თუ ალბანელი თემები ქართულის მოდგმისანი იყვნენ, როგორც ეს პირველ წერილში გვაქვს გამოთქმული, სწანს იგინი თავის თანამოძმე ივერიელებსა და კოლხებზე ბევრით უკან ყოფილან ჩამორჩენილი, როგორც პოლიტიკურათ, ისე სოც-ალურათ, რისი მიზეზიც, ალბათ, ბუნების გადაქარბებული სიუხვე, ტერიტორიის შედარებითი სივრცე და საწარმოვო ძალთა განუვითარებლობა უნდა ყოფილიყო. პირველი მიზეზი არის ფიზიკურა, მეორე — ფიზიკურ-ფიზიოლოგიურა (რადგანაც ტერიტორიის შედარებითი სივრცე მცხოვრებლების რაოდენობაზე დამოკიდებული და, მაშასადამე, არა მარტო ფიზიკურის, არამედ ფიზიოლოგიურ-ბიოლოგიური კანონის მაჩვენებელია), ხოლო მესამე — გეოგრაფიული. ალბანელთა წარმოების უმთავრესი ფორმა, როგორც ვნახეთ, მეჯოგობა და ნადირობა ყოფილა; მიწის მუშაობა კი სხვათა შორის სცოდნიათ; ვაქრობაზე ხომ თითქმის წარმოდგენაც არა ჰქონებიან. მათს ასეთს ეკონომიურათ უკან ჩამორჩენილობას ხელს უწყობდა ის გარემოება, რომ ნიადაგი მეტათ ნოყიერი და უხვი იყო, ადამიანისაგან სულ მცირე შრომას მოითხოვდა და, მაშასადამე, არც საწარმოვო ტენიკის განვითარებას ხდიდა საქიროდ; მეორე მხრით, არც თვითონ მცხოვრებლები იყვნენ იმდენათ რიცხვ-მრავალნი (ტერიტორიასთან შედარებით ვლასპარაკობთ), ე. ი. მკიდროთ დასახლებულნი, რომ ბუნებრივი სიმდიდრე, ნადირობა და მეჯოგობა მათ პრიმიტიულ

მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლათ საკმაო არ ყოფილიყო. ამ მოთხოვნილებათა განვითარებას და შექმნილი სიმდიდრის დაგროვებას ხელს უშლიდა, სხვათა შორის, ერთი ტრადიციული ჩვეულებაც, სახელდობრ მიცვალებულ წინაპართან ერთათ მისშიერ მოპოვებული ქონების დამარხვა, რისგამოც შვილები, სტრაბონის სიტყვით, სრულიად გალატაკებულნი რჩებოდნენ; მაშასადამე მამის გარდაცვალების შემდეგ მთ ხელახლა სკირდებოდათ იმავე გზით სიარული და იმავე ქონების შექმნა, როგორც მათს მშობლებს თან ჩაჰქონდათ მიწაში; უეჭველია, ამგვარს მოჯადოებულს წრეში მუდამ ტრიალი ვერაფერი თავმდებია ქონებათა დაგროვებისა და მოთხოვნილებათა გაფართოებისათვის. აქედან—წარმოების განუვითარებლობა და ერთ წერტილზე გაყინვა, თავის-თავათ.

შედარებით სხვაგვარს პირობაებში ცხოვრობდნენ ივერიისა და კოლხიდის თემები. როგორც სტრაბონი ამბობს, ივერია მჭიდროთ იყო დასახლებული, თანაც მცხოვრებლები მაწის-შეშაობას უფრო მისდევდნენ, ვიდრე მეჯოგობას, და რამოდენათმე აღებ-მიცემობაშიაც ჰქონდათ ფეხი ჩადგმული; ამასთანავე ივერიის ბუნება სიუხვით აღბანიისას ვერ შეედრებოდა, თუმცა ბუნებრივი სიმდიდრე აქაც ბლომათ მოიპოვებოდა.—რაც შეეხება კლხიდას, ის ხომ კდევ უფრო შორს იყო წასული: აქ უმთავრესს დარგს წარმოებისას და სიმდიდრის წყაროს—ვაჭრობას და ხელათ-ქსოვას, აგრეთვე სახამაღდე ხე-ტყის გატანას და რკინა-ვერცხლის მადნებში მუშაობას შეადგენდა; ხალხი ძლიერ მჭიდროთ იყო დასახლებული (წინააღმდეგ შემთხვევაში ხომ არც რიონის ქაობებში გაიკეთებდნენ ბოძებზე შედგმულს ფაცხებსა და ხის სახლებს; ამასვე მოწმობს ხიდების სიმრავლეც ფაზისზე და მრავალი ციხე-სიმაგრეები ძირულ-ყვირილის ხეობაში, რასაც იგივე სტრაბონი და ჰიპპოკრატე მოწმობდნენ 378); და, რა თქმა უნდა, შავი ზღვის წყალობით მუდამ კულტურულ ერებთან (ეგვიპტელ-ფინიკელებთან, ბერძნებსა

და რომაელებთან) მისვლა-მოსვლა და კავშირი მის კულტურულ მოთხოვნილებათა გაფართოებაზედაც შესაფერს გავლენას მოახდენდა. აქედან რალა საკითხავია, რომ კულტურულათ და გონებრივათ კოლხები უფრო მომზადებული უნდა ყოფილიყვენ ზოროასტრის მალალი მოძღვრების მისაღებად (ამას მოწმობს მათ შორის გავრცელებული დაუმარხაობა მამრი სქესის მიცვალებულებისა), ვინემ ივერიელები, და ეს უკანასკნელნი — უფრო მეტათ, ვინემ მათი მეზობელი მეჯოგე აღბანელები.

სამწუხაროთ, როგორც იგივე სტრაბონი გადმოგვცემს, მას შემდეგ, რაც კოლხიდაში რომაელთა მმართველობა გაბატონებულა, კოლხიდის ჩრდილო-დასავლეთის საზღვრები (პიტუისისა და დიოსკურიისა, — ბიჭვინტისა და სუხუმის მახლობლად) დიდ გასაქირში ჩავარდნილან. სახელდობრ, აქ გახშირებულა აქაელებისა, ჯიქებისა, გენიოხებისა და ბოსფორელების მეკობრეობა ანუ ზღვის ყაჩაღობა. ყაჩაღები დღისით ზღვაში მოქმედობდენ, ხოლო ღამით ხმელეთზე. ზღვაში გადიოდენ პატარა მსუბუქი ნაევებით, რომელთაგანაც თითო ოცდახუთს კაცზე მეტს ვერ დაიტევდა, დაეცემოდენ სატრანსპორტო ხომალდებს ან ქალაქს და დაუსჯელათ ჰგლეჯდენ უღარდელ რომაელ მმართველთა ხელში ჩავარდნილს მცხოვრებლებს; შემდეგ ნადავლი მიჰქონდათ ბოსფორელებთან, რომელნიც სიამოვნებით უთმობდენ მათ თავის ნავთსადგურებსა და ბაზრებს ნაქურდალის გასასყიდად. ხმელეთზე ყაჩაღები უმეტეს ნაწილათ ნადირობდენ ადამიანებზე, რომელთაც იჭერდენ და, როგორც ტყვეს, შემდეგ მხოლოდ დიდს სასყიდელში უბრუნებდენ უკან ნათესავებს. „იმ ადგილებშიო, — დასძენს სტრაბონი, — სადაც საკუთარი მეფეები ჰყავთ, ხალხი თავის მბრძანებელთანვე ჰპოებს მფარველობას...; მაგრამ მხარე, რომელიც რომაელების ხელშია (იგულისმება კოლხიდა), გამოგზავნილ მმართველთა დაუდევრების გამო, უმწყობათა დაჩხუ-

ნიდია“ .379) ასე იყო უწინ, ასეა დღეს და იქნება მომავლად. შიაც ყველგან, სადაც ამა თუ იმ ერის პოლიტიკურს სვებედს თვითონ ეს ერი კი არ განაგებს, არამედ უცხო ქვეყნიდან მოვლენილი მოხელე. ალბათ, ამ უკანასკნელი აზრისათვის სურდა ხაზი გაესვა ჩვენს ისტორიკოსს სულხან ბარათაშვილს, როცა თავისი „ისტორიის“ ერთს აღგილას სტრაბონის ზემოაღნიშნული მოწმება ზღვის ყაჩაღთა შესახებ იმ აზრითა აქვს აღსანილი, თითქოს სტრაბონის დროს კოლხიდა სილატაკესა და კულტურულ სიბეჩავემდე ყოფილიყოს მიყვანილი.³⁸⁰ მაგრამ, ვინ არ იცის, რომ ყაჩაღობას იწვევს თვით ამა თუ იმ მხრის ეკონომიური განვითარება, რომელიც პირველისაგან მხოლოდ მცირეოდნათ ფერხდება თავისს თავისუფალს მსვლელობაში, რამოდენათმე რყევას იწყებს, მაგრამ შეჩერებითა და ჩამოქვეითებით კი არასოდეს არ შეჩერდება და არ ჩამოიქვეითებს. ამას გარდა, აღნიშნული ყაჩაღების სამოქმედო რაიონი კოლხიდის მარტო ერთ პატარა ყურეს შეადგენდა, ხოლო უდიდესი მისი ნაწილი მათთვის ხელმეაუწოდომელი იყო. დასასრულს, სტრაბონი არ ამბობს: კოლხიდა დაუდევარ მმართველებისა და ყაჩაღების წყალობით გალატაკების პირამდე მიყვანილიო, არამედ — „უმწეოდ“ არის დარჩენილიო (= „ни-же безпомощна“), ე. ი. თავის მამინაცვალ-გამგებებში ყაჩაღთაგან მფარველობას ვერ ჰპოებსო. ამიტომ ჩვენ უარყოფთ იმ აზრს, ვითომც კოლხიდა სტრაბონის დროს ივერიაზე ნაკლებს ნივთიერს კეთილდღეობაში ყოფილიყოს და ვითომც პირველის „აღყვავებისა და კეთილდღეობის შესახებ იმ დროს, რომელზედაც ჩვენ ვამბობთ, არ შეიძლებოდეს იგივე ითქვას, რაც მეორის მდგომარეობაზედა გვაქვს ნათქვამი“. ჩვენ გვგონია, რომ რაგინდ „უმწეო“ მდგომარეობაშიაც ყოფილიყო ჩაფარდნილი აღმინისტრაციულად კოლხიდა, მისი ეკონომიური განვითარება მაინც იმდენათ გასწრებული იყო ივერიისაზე.

379) Географія—кн. XI, гл. 2, §—12.

380) ს. ბარათაშვილი—საქართვე. ისტორია, 113. I, 83. 109.

რომ ქონებრივისა და კულტურული „აყვავების“ მხარე
დაც 30--40 წლის განმავლობაში (რომელსაც ჩვენის ანგა-
რიშით პოპკვის ლაქრობიდან სტრაბონის „გეოგრაფიის“ და-
წერამდე უნდა გავვლო) პირველი უკანასკნელზე უკან ვერ
დადგებოდა.

ამ გვართ, ქართველის ტომის თემთა შორის პირველ
საუკუნეში ქრ. დაბადებამდე საწარმოვო ძალთა და საშვალე-
ბათა განვითარებით ყველაზე წინ იდგენ კოლხიდის თემები,
ამათ მოსდევდნ ივერიელები და მესამე ადგილი ეკირათ ალ-
ბანელებს. პირველებში ძლიერი იყო ვაჭრება-მრეწველება, მე-
ორეთა შორის — მიწის მუშაება, ხოლო უკანასკნელებში — მე-
ფოგება და ნადირება. ამის კვალობაზე, კულტურულათაც პირ-
ველნი გაცილებით მაღლა იდგენ უკანასკნელებზე, ხოლო ივე-
რიელებს საშუალო ადგილი უნდა სქეროდათ, მაგრამ პოლი-
ტიკურმა დამოუკიდებლობამ მათ მისცა საშვალეობა კულტუ-
რულათ კოლხებს დასწვოდნ და განათლებასა და სარწმუ-
ნოებაში თანასწორი ადგილი დაეკირათ.

ს. გორგაძე.

ა/ 2884 ✓

+ Ճարտարապետական Գլխավոր Վարչություն.

Ձգ.	Նթի.	բնօրինակ.	պահպանում.
3	3	Գրքակա	Գրքակա
25	14	Յի.	Յի.
26	21	"Պիտոս Գրք"	"Պիտոս Գրք"
34	Գրք. 6	Յի.	Յի.
43	- 3	"Նախնական"	"Նախնական"
49	- 2	Քրոսսեթ	Քրոսսեթ
59	15	Ճեքուպիտ	Ճեքուպիտ
61	Գրք. 9	Վարչական	Վարչական
85	- 11	Պիտոս Գրք	Պիտոս Գրք
88	- 6	Ճեքուպ	Ճեքուպ
115	Գրք. 2	Թմար	Թմար
118	4	Չիսթոս	Չիսթոս
134	10	Տնակ	Տնակ
169	18	Չիսթոս Գրք	Չիսթոս Գրք
173	Գրք. 13	Վարչական Գրք	Վարչական Գրք
174	10	Նախնական	Նախնական